

Національна академія педагогічних наук України
Інститут педагогіки НАПН України
Видавництво «Грамота»

Петро Мороз, Ірина Мороз

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Електронне видання

Рекомендовано до випуску та розповсюдження
Вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
протокол № 7 від 18.06.2026

Київ
Інститут педагогіки НАПН України
2026

УДК 94(100)*кл7(075.3)
М80

Умовні позначення:

— пригадайте;

— словник;

— історичне джерело;

— працюємо разом;

— поміркуйте;

— для допитливих;

— працюємо з картою.

Мороз П.

М80

Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. закл. загальн. середн. освіти / Петро Мороз, Ірина Мороз. — Київ : Інст-т педагогіки НАПН України, Грамота, 2026. — 216 с. : іл.
ISBN 978-617-9006-42-5

Підручник створено відповідно до Державного стандарту базової загальної середньої освіти та модельної навчальної програми з історії (автори О. Пометун, Т. Ремех, Ю. Малієнко, П. Мороз). Навчальний матеріал допоможе учням скласти чітке уявлення про історію середніх віків, працювати творчо, визначати своє ставлення до історичних подій та діячів.

Методичний апарат підручника побудовано на засадах компетентнісного підходу, що дає вчителю можливість диференціювати роботу з учнями, передбачає їхню самостійну дослідницьку діяльність, сприяє формуванню історичного мислення, ключових і предметних компетентностей школярів.

УДК 94(100)*кл7(075.3)

ISBN 978-617-9006-42-5

© Інститут педагогіки НАПН України, 2026
© Мороз П. В., Мороз І. В., 2026
© Видавництво «Грамота»,
оригінал-макет, 2026

ШАНОВНІ СЕМИКЛАСНИКИ ТА СЕМИКЛАСНИЦІ!

Ви готові вирушити в подорож у часі й зануритися в захопливий світ Середньовіччя — одного з найважливіших і найцікавіших періодів історії людства? Ваша історична подорож розпочнеться просто зараз, і ви — її головні герої.

Цього навчального року ви ознайомитеся з історією середньовічних народів, видатними історичними діячами, відважними лицарями, станете свідками історичних подій, таких як хрестові походи, поява нових міст і держав.

Перед початком уявної подорожі в часі ознайомтеся зі структурою підручника. Навчальний матеріал охоплює шість тем, які поділено на параграфи. Зануритися в епоху Середньовіччя вам допоможуть уривки з документів, розміщені в рубриці «Історичне джерело». А в рубриці «Для допитливих» подано цікаві факти.

Ілюстрації підручника ознайомлять вас із середньовічними пам'ятками культури, замками та храмами, історичними подіями, умовами життя та побутом тогочасних людей. У підручнику є чимало карт, які відображають історичний простір і є цінним джерелом інформації. Перевірити засвоєне на уроці допоможуть спеціально розроблені запитання та завдання наприкінці кожного параграфа. Опрацьовуючи матеріал підручника, визначайте в ньому основні думки. Особливу увагу звертайте на виділені в тексті **жирним шрифтом** і *курсивом* факти, поняття, імена видатних осіб, дати.

За допомогою смартфона ви можете зчитати QR-коди або перейти на комп'ютері за відповідним покликанням.

Як правильно організувати на уроці спільну роботу з однокласниками й однокласницями:
<http://l.li/ytxf>

Наша мета — не тільки розповісти вам про минуле. Ми хочемо, щоб ви зрозуміли важливість історії для сьогодення. І тільки тоді ви зможете справді змінити світ на краще.

Отже, перегорніть сторінку підручника й вирушайте в захопливу подорож світом історичних знань, щоб пізнати важливі уроки Середньовіччя та їхній зв'язок із сьогоденням!

Хай ваша навчальна подорож буде цікавою та успішною!

Автори

ВСТУП

§ 1

Перетин епох: спадщина стародавніх цивілізацій і початок Середньовіччя

Чи виникало у вас бажання перенестися в минуле й побачити, яким було життя кілька століть тому? Давайте разом зануримось у світ Середньовіччя і відчуємо його атмосферу. Та спочатку потрібно пригадати, що відбувалося перед цією епохою.

1. Яку спадщину залишив людству стародавній світ?

Минулого навчального року ви вивчали найдовший період історії людства — історію стародавнього світу. Її хронологічні межі охоплюють часовий період від появи ймовірних предків людини майже 3 млн років тому і до падіння Західної Римської імперії (V ст. н. е.). Яким же був внесок давніх народів в історію людства?

Проаналізуйте текст та ілюстрації п. 1 параграфа, оцініть внесок давніх цивілізацій і народів у розвиток людства. Обговоріть у класі. Використайте слова: землеробство, скотарство, ремесла, держава, писемність, культура, спорт, наука, винаходи, релігія, демократія.

У первісні часи люди опанували землеробство та скотарство, а згодом і різноманітні ремесла. Цивілізації стародавнього світу залишили нам величезну культурну спадщину: мистецькі й архітектурні пам'ятки, наукові знання, технічні винаходи, міфологію, уявлення про світ і мораль.

В епоху античності сформувалася форма державного управління, за якої єдиним джерелом влади в державі є народ. Саме в цей період усталилися такі поняття, як «громадянин», «громадянська свобода» і «громадянський обов'язок», «республіка», «людяність». Античність вважають спільним минулим усіх європейських народів.

§ 1. Перетин епох: спадщина стародавніх цивілізацій...

1. Родове селище первісних землеробів і скотарів. *Художня реконструкція З. Буріана.*

2. Давньоєгипетський сфінкс і піраміди (XXVI–XXIII ст. до н. е.).

3. Шумерська клинописна табличка (XXVI ст. до н. е.).

4. Великий китайський мур (VII ст. до н. е.).

5. *В. Воскресенський.* Прийняття присяги в Херсонесі Таврійському.

6. Скіфський цар із родиною. *Художня реконструкція Є. Черненка та А. Макбрайда.*

7. Колізей — найбільший амфітеатр Стародавнього Риму. *Сучасний вигляд.*

8. Поклоніння пастухів. *Ікона. XVII ст. Львівська обл.*

9. Слов'янське поселення київської археологічної культури. *Історична реконструкція Р. Терпиловського та П. Корнієнка.*

2. Чому цілу епоху називають Середньовіччям?

Середньовіччя — період від V ст. (падіння Західної Римської імперії) до Великих географічних відкриттів (кінець XV ст.). Звідки виникла така назва?

Її почали вживати італійські вчені в епоху Відродження (на межі XV–XVI ст.). Вони вважали ідеалом добу Антич-

ності, її культуру, освіту й державний устрій. Тому період між епохами Античності та Відродження назвали *середніми віками*, або *Середньовіччям*. Ця назва збереглася і набула поширення в наукових працях. Середні віки — період історії, який тривав від падіння Західної Римської імперії (кінець V ст.) до Великих географічних відкриттів (кінець XV ст.)

Однак італійські вчені називали Середньовіччя також *темними віками*, тобто добою занепаду, варварства, кровопролитних воєн і міжусобиць. На їхню думку, у цей період відбулося знищення античної спадщини, повернення до варварства.

Однак час іде і погляди на минуле змінюються.

3. У чому особливості епохи Середньовіччя?

За текстом п. 3 параграфа визначте й обговоріть, чим ознаменувалася епоха Середньовіччя.

В епоху Середньовіччя виникла більшість європейських держав, що існують донині; сформувалися народи, їхні мови та культури. Архітектори й будівничі створили величні міські споруди, які є справжніми витворами мистецтва.

Кожний середньовічний європеєць за народженням належав до одного з тогочасних суспільних станів, який визначав його права, обов'язки та спосіб життя. Релігія і церква впливали на всі сфери життя окремої людини й суспільства загалом.

На Сході в цей час виникла нова релігія — іслам.

Чи можна уявити Середньовіччя без лицарів, які уособлювали силу, чесність і відвагу? Лицар — середньовічний шляхетський титул у Європі. Так називали вояка-феодала, який ніс військову службу для свого сеньйора, зазвичай кінну. Лицарський кодекс вплинув на формування сучасного європейського права. Чимало величних лицарських замків збереглося донині та є відгомонам тогочасних подій.

У середні віки поширились освіта й наука: були засновані університети, бібліотеки, школи різних профілів. До наших днів дійшло чимало чудових середньовічних творів мистецтва — літератури, архітектури, живопису та скульптури, які вражають майстерністю їхніх творців.

Влада в середньовічних державах зазвичай належала військовій еліті (у Західній Європі — це лицарі-феодала).

Отже, Середньовіччя — це багатогранна епоха, яка зробила величезний внесок в історію людства і формування сучасної культури.

4. У чому особливості періодизації Середньовіччя?

На підставі чого вчені поділяють епоху Середньовіччя на три періоди?

Середньовіччя охоплює приблизно тисячу років, упродовж яких відбулося чимало важливих історичних подій і змін у суспільному житті. Щоб краще їх дослідити, учені виокремлюють три періоди.

Період (хронологічні межі)	Особливості розвитку у світі	Особливості розвитку на сучасних українських землях
Раннє Середньовіччя (кінець V ст. — кінець X ст.)	Відбулося Велике переселення народів, виникли «варварські королівства», утворилися нові держави, виник іслам.	Відбулося становлення племінних союзів і князівств, виникнення Русі та прийняття християнства.
Зріле, або Високе, Середньовіччя (XI ст. — кінець XIII ст.)	Пожвавилися господарська діяльність і торгівля, швидко збільшувалася кількість населення Європи, розбудовувалися міста, сформувалися класичне середньовічне суспільство та християнське чернецтво, відбулися хрестові походи.	Розквіт Русі, навала кочових орд монгольського війська Батия, що призвела до занепаду Русі, утворення Королівства Руського, або Волинсько-Галицької держави.
Пізнє Середньовіччя (XIV ст. — кінець XV ст.)	Уповільнився господарський розвиток, спалахнула епідемія чуми, відбулися масові заворушення, зменшилася кількість населення. Усе це в комплексі спричинило кризу середньовічного суспільства.	Період удільних князівств, утворення Великого князівства Литовського.

Лицарський турнір.
Сучасна реконструкція

Кафедральний
собор
у м. Шартрі
(Франція).
XII–XIII ст.

Історія України є частиною всесвітньої історії, насамперед європейської. Через особливості географічного положення історія українських земель ніколи не розвивалася ізольовано. Тому в процесі вивчення історії середніх віків важливо відобразити не тільки тривалість і хронологічну послідовність, а й взаємопов'язаність історичних подій на теренах сучасної України й поза нею. Одним зі способів упорядкування історичних подій за часом є *хронологічна таблиця*.

- Передбачте в зошиті місце для синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в добу Середньовіччя» та розпочніть її укладання, яке продовжуватимете впродовж навчального року після кожної теми.

Період, дата (століття або рік)	Події та явища на теренах України	Події та явища поза Україною	Примітки
Раннє Середньовіччя			
Зріле (Високе) Середньовіччя			
Пізнє Середньовіччя			

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Назвіть хронологічні межі Середньовіччя.
2. На які періоди поділяють історію середніх віків?
3. Як виникла назва *Середньовіччя*?

Розуміємо

4. Які важливі зміни в суспільстві відбулися в епоху Середньовіччя?
5. Чи згодні ви з твердженням, що Середньовіччя — важливий період історії людства? Аргументуйте свою думку.

Уміємо

6. Охарактеризуйте епоху Середньовіччя. Чим вона відрізняється від первісних часів та епохи Античності?

Висловлюємо власну думку

7. Уявіть, ніби ви за допомогою «машини часу» потрапили в епоху Середньовіччя. Про що ви хотіли б дізнатися більше: про тогочасне господарство, повсякденне життя людей, релігію, культуру, воєнну історію, життя видатних особистостей?

З'язок із сьогоденням

8. Чи збереглися у вашому населеному пункті середньовічні споруди? Які пам'ятки цього періоду є в музеях вашого міста (села, району, області)? Які легенди й оповіді про епоху Середньовіч-

чя вам ідомі? Підготуйте невелике повідомлення. Презентуйте його в класі.

§ 2

Велике переселення народів та його наслідки для європейської історії

Середньовічна Європа постала внаслідок взаємодії двох світів: античного (римського) та варварського (германо-слов'янського). Які історичні події та явища зумовили становлення європейського Середньовіччя? Щоб з'ясувати це, потрібно насамперед пригадати події III–V ст. на теренах Римської імперії.

1. Що спричинило занепад Римської імперії?

За текстом п. 1 параграфа визначте, якими були наслідки поділу Римської імперії.

У I–II ст. Римська імперія досягла вершини свого розвитку. Однак уже в III ст. розпочався занепад імперії. Міжусобні війни за владу всередині держави, часта зміна імператорів підривали її єдність і торговельні зв'язки між провінціями. Керувати величезною імперією та захищати її кордони ставало дедалі складніше.

Упродовж IV ст. відбулося кілька її поділів та об'єднань. У 395 р. після періоду правління імператора Феодосія Римська імперія була остаточно поділена між його синами на Східну Римську імперію та Західну Римську імперію.

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/37AyrWf> з уривком із твору латинського християнського письменника Сальвіана Массілійського. На яку причину падіння Риму вказує автор?

2. Якими були відносини між варварами та Західною Римською імперією в IV–V ст.?

З поняттям «варвари» ви вже ознайомилися в 6-му класі. Як вам уже відомо, варварами греки, а пізніше й римляни називали іноземців, що жили за межами їхніх держав і відрізнялися звичаями та культурою. Для римлян варварами були кельтські, германські й слов'янські племена.

У IV ст. тиск варварів на кордони Римської імперії посилювався. Це було зумовлено тим, що в 70-х роках IV ст. на північному узбережжі Чорного моря з'явилися кочові племена гунів, які прийшли із Центральної Азії. Рухалися вони на захід величезною ордою. Під їхнім натиском інші варварські племена мусили переселятися на інші території. Історики на-

зивають цей рух племен **Великим переселенням народів**. Велике переселення народів — в історичній науці умовна назва руху племен і народів Європи в IV–VII ст. в різних напрямках, що розпочався з вторгнення племен гунів у північну частину Римської імперії у 375 р.

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/R1/3/3> з матеріалом про велике переселення народів.
- Що спонукало народи в V ст. до переселення?

Готи переселяються на Дунай.

*Художня реконструкція
А. Макбрайда*

Найбільший вплив на Західну Римську імперію справили германці, до яких належали готи (остготи й вестготи), вандали, свеви, бургунди, франки, англи, сакси, лангобарди та інші. У IV ст. римляни розселили їх на своїх кордонах як союзників і надавали їм щорічне утримання.

Розвиваємо хронологічну компетентність

- Пригадайте з курсу історії за 6-й клас матеріал про Велике переселення народів. Визначте хронологічну послідовність таких подій: вторгнення гунів у північну частину Римської імперії, поділ Римської імперії на Східну та Західну, падіння Римської імперії перед військом Аларіха, розорення Риму вандалами, битва на Каталаунських полях, падіння Західної Римської імперії.

Західна Римська імперія припинила своє існування в 476 р. Вождь одного з германських племен Одоакр скинув останнього римського імператора — юного Ромула Августула, а знаки імператорської влади — пурпуровий плащ і діадему (корону) він вивіз до Константинополя.

Чому Одоакр не залишив собі знаки імператорської влади? Він не мав легітимності для правління Західною Римською імперією, яка була в стані розпаду й не мала підтримки населення. Також не хотів викликати конфлікт зі Східною Римською імперією, яка була сильнішою і багатшою. Тому він вирішив відправити знаки імператорської влади до Константинополя, як символ

підпорядкування і поваги. Таким чином Одоакр визнав себе підлеглим Східній Римській імперії та імператору Зенону, який надав йому звання патриція (високого аристократа) і римсько-го намісника (представника імператора).

Східна Римська імперія — Візантія — виявилася більш стійкою і спромоглася протистояти навалі варварів. Вона проіснувала до 1453 р. Про її історію ви дізнаєтеся на наступних уроках.

3. Який спосіб життя вели германські племена?

За текстом п. 3 параграфа та ілюстраціями з'ясуйте, у яких умовах жили германці, якими були їхні основні заняття та суспільне життя?

Германці жили великими родинами, які об'єднувалися в рід. Кілька родів утворювали племена, які своєю чергою об'єднувалися в племінні союзи. На чолі племен стояли вожді (або королі) та старійшини.

Головною опорою вождя був загін особисто відданих йому воїнів. Форму організації влади, що існувала в германців у першій половині I тис., називають **воєнною демократією**. Вона існувала в більшості народів світу в різний час і була останнім етапом переходу від первісності до держави.

Поселення германців були невеликими — усього два-три господарства. У власності родини було огорожене володіння (будинок і садиба). Будинок являв собою прямокутну довгу дерев'яну будівлю (мазанку) на палях. Дах покривали соло-

Поселення германців.
Історична реконструкція

Домашній посуд і приладдя для
готування та зберігання їжі

Воєнна демократія — організація влади на етапі переходу від первісності до держави. У цей період виокремлюється прошарок осіб, для яких війна стає основним промислом. Право голосу на народних зборах мали лише общинники-воїни.

мою, підлога була глиняна або земляна. В одному кінці такого будинку розміщувалися вогнище й житло, в іншому — хлів, де тримали худобу та зберігали запаси. Посуд германці виготовляли з кераміки, бронзи, заліза й дерева.

Прочитайте уривок із твору Корнелія Тацита «Германія» про життя і побут германців (I ст.). Визначте ставлення автора до германців.

«Германці надзвичайно схожі між собою: блакитні очі, меткий погляд, русаве волосся, кремезна статура... Королів германці обирають за знатністю, вождів — за звитягою... Менш значні справи розглядають на раді старійшин, а важливіші справи обговорюють усі...

Хоча країна не зовсім одноманітна на вигляд, але зазвичай це або страшний ліс, або огидне болото. Для посівів земля родюча, але вона не годиться для вирощування фруктових дерев... Германці полюбляють, щоб худоби було багато, це єдиний і найприємніший для них вид багатства. Їжа проста: дикорослі плоди, дичина або кисле молоко; вони вгамовують ними голод без особливого приготування і без приправ».

3. Які події відбувалися на сучасних українських землях під час Великого переселення народів?

Активними учасниками Великого переселення народів були й слов'яни. Цей час — важливий етап їхньої історії.

На початку нової ери вони займали територію від Балтійського моря до Карпат і від Одри до Дніпра. Римські історики називали їх *венедами*. Навала готів наприкінці II ст. розколола венедів на східну й західну групи: *склавинів* та *антів*.

Наприкінці IV ст. після розгрому готів давні слов'яни почали заселяти землі Середньої Наддніпрянщини.

У V–VI ст. слов'янські племена антів і склавинів рушили до Подунав'я у володіння Візантії (Східної Римської імперії). Розпочалося **Велике розселення слов'ян**.

Після 500 р. анти та склавини масово переходили на південний берег Дунаю у володіння Візантії. Спочатку візантійські імператори боролися з уторгненням слов'ян, однак нічого не змогли вдіяти. І, зрештою, були змушені дозволити їм селитися на Балканах.

Протягом VI–VII ст. слов'янські племена антів і склавинів заселяли весь Балканський півострів, навіть з'явилися в Малій Азії.

Зовнішній вигляд
чоловічого й жіно-
чого (княжого)
одягу антів.

*Реконструкція
П. Корнієнка та
О. Приходнюк*

Святкове
вбрання
антів.
*Рекон-
струкція
З. Васіної*

У той час, як анти заселяли Балкани, частина склавинів переселилася на береги Дунаю. Згодом вони просунулися вгору річкою і досягли верхів'я Ельби, де змішалися з іншими слов'янськими племенами, що прийшли з території сучасної Польщі. В оточенні германських племен вони дали початок сучасним західнослов'янським народам.

Слов'янські племена розселялися не лише на південний захід (Балканський півострів), а й у північному та північно-східному напрямках, заселяючи землі балтських та угро-фінських племен.

У VIII ст. слов'янські племена підкорили балтів, що жили на північ від Прип'яті, давши початок формуванню білоруського народу, а ще далі на північ — новгородців. Частина слов'янських племен поступово розселилися на північний схід, у долину Оки та Волго-Окське межиріччя. Вони стали предками росіян.

А хто ж були предками українського народу? За останніми археологічними знахідками припускають, що предками українців були склавини та північна частина антів, які в V–VII ст. заселяли більшу частину Правобережжя сучасної України. Разом вони дали початок українському народу.

Отже, **Велике розселення слов'ян** у VII ст. привело до створення нових слов'янських територіальних об'єднань. Усіх слов'ян зазвичай поділяють на три гілки: східні, західні та південні. Про подальшу їхню історію ви дізнаєтеся зі шкільного курсу «Історія України».

Три гілки слов'ян

Західні	Південні	Східні
чехи, поляки, словаки, лужичани	болгари, серби, хорвати, македонці, чорногорці, боснійці, словенці	українці, московити/росіяни, білоруси, новгородці

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

«Прокладання історичного маршруту»

- Уявіть, що ви — історичні мандрівники! За допомогою QR-коду чи покликання <http://bit.ly/3rDFmfJ> розгляньте карти. Установіть, які народи та племена брали участь у Великому переселенні народів.
- Підготуйте розповідь (презентацію/інтерактивну карту) про маршрут переселення одного з народів чи племен (на вибір). Укажіть території та природні перешкоди, які вони долали під час переселення. Які випробування чекали на них? З якими народами стрічалися на своєму шляху?

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. У якому році відбувся поділ Римської імперії на Східну та Західну?
2. Хто такі *варвари*? Як вони пов'язані з історією Римської імперії?

Розуміємо

3. Поясніть значення поняття «Велике переселення народів».

Уміємо

4. Уявіть, ніби ви ведете рубрику новин в інтернет-виданні. Створіть/підготуйте коротке повідомлення на одну з тем: «Велике переселення народів на карті Європи»; «Питання “прабатьківщини” слов'ян: що відомо»; «Слов'яни на карті Європи у IV–VI ст.» (на вибір).

Використайте інформацію з підручника, а також сайту інтернет-підтримки підручника за допомогою QR-коду або покликання <http://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/V/2/Vstup-1-2>.

Висловлюємо власну думку

5. Уявіть, ніби ви потрапили до одного з германських племен. Складіть від імені вашого ровесника/ровесниці розповідь про умови їхнього життя. Опишіть, що вам сподобалося б, а що — ні. Порівняйте умови життя та побуту римлян часів імперії.

Зв'язок із сучасністю

6. Однією з причин падіння Західної Римської імперії вважають моральний занепад суспільства. Яка роль моралі, на вашу думку, у сучасному суспільстві?

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШИХ ДЕРЖАВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 3

Держава франків у V–VIII ст.

Перші середньовічні держави

1. Що таке варварські королівства?

За текстом п. 1 параграфа визначте особливості варварських королівств. Як ви вважаєте, чому варварські королівства утворювалися на території Західної, а не Східної Римської імперії? Обговоріть у парі й поділіться своїми думками з класом.

В умовах занепаду Західної Римської імперії в V ст. на її території масово оселилися варварські племена, які утворювали власні держави. Ватажки племен проголошували себе самостійними володарями — королями. Історики називають такі держави **варварськими королівствами**.

Більшість варварських королівств виявилися нестабільними державними утвореннями. Деякі з них невдовзі розпалися, інші були підкорені сильнішими сусідами.

Варварські королі потребували визнання від імператорів Східної Римської імперії з кількох причин. *По-перше*, вони хотіли забезпечити свою легітимність та авторитет в очах підданих, особливо колишніх римлян, які продовжували вважати себе частиною римської цивілізації. *По-друге*, правителі варварських королівств хотіли уникнути військового протистояння зі Східною Римською імперією, яка була сильнішою та багатшою. Наприклад, імператор Юстиніан знищив Остготське королівство в Італії та Королівство вандалів у Північній Африці. *По-третє*, варварські королі сподівалися на підтримку християнської церкви, яка мала великий вплив на населення колишньої Західної Римської імперії.

Варварські королівства — держави, створені варварськими племенами в V ст. на території Західної Римської імперії після її розпаду.

Палац Теодоріха в м. Равенні (Італія). Фрагмент фрески в церкві Св. Аполінарія. V–VI ст.

Опрацюйте карту «Варварські королівства» і заповніть у зошиті таблицю.

Назва варварського королівства	Роки існування	Розташування варварського королівства	Міста на території королівства

2. Як утворилася Франкська держава?

За текстом п. 2 і 3 параграфу визначте, завдяки чому Хлодвігу вдалося створити міцну державу.

§ 3. Держава франків у V–VIII ст. Перші середньовічні держави

Племена франків походили з правобережжя нижнього й середнього Рейну та узбережжя Північного моря. Назва «франки» означає «вільні», «відважні». Франки — загальна назва групи германських племен, які походили із правобережжя Нижнього й Середнього Рейну та узбережжя Північного моря. Поділялися на салічних («приморських») і ріпуарських («берегових»). Їх очолювали племінні вожді, одним з яких був Хлодвіг (481–511) із династії Меровінгів. Ім'я Хлодвіг означає «той, хто прославився в бою».

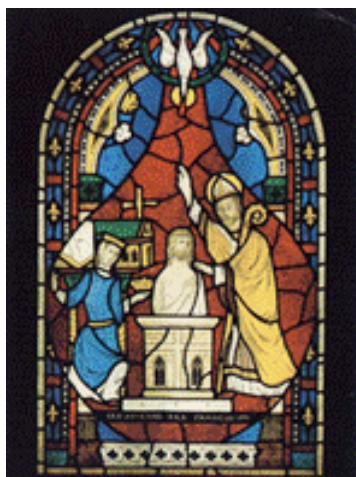
Меровінги були першою династією франкських королів. Назва династії походить від напівлегендарного короля франків Меровея (що означає «народжений морем»). У народі Меровінгів часто називали «патлатими королями» через їхнє довге волосся, яке вважали магічним.

У 486 р. Хлодвіг уклав союз із вождями інших племен франків. Їхнє об'єднане військо розгромило римлян поблизу м. Суассон і захопило Галлію.

На завойованих землях Хлодвіг утворив Франкське королівство. Він був безжальним і владолюбним, тому наказав знищити більшість військових вождів і своїх родичів, яких вважав суперниками, щоб стати єдиним правителем (королем) франкських племен.

Хлодвіг і його родина.
Мініатюра з «Великих фран-
цузьких хронік».
XI–XV ст.

Хрещення Хлодвіга.
Вітраж середньовічного
собору

3. Як розвивалося Франкське королівство за часів Хлодвіга?

На завойованих територіях Галлії франки не забирали землю та майно в місцевих жителів. Вони засновували свої поселення на вільних територіях. Завдяки такому підходу більшість місцевого населення визнала владу Хлодвіга.

Ще однією опорою Хлодвіга стала християнська церква. Близько 500 р. він зрікся язичництва і прийняв християн-

Сторінка із
«Салічної правди».
794 р.

ство за західним (римським) зразком. Християнство прийняли також його дружинники, а згодом й інші франки. Прийняття християнства зміцнило авторитет короля. Відтепер франків і римлян не розділяла віра, що посилювало єдність населення в державі.

На початку VI ст. за наказом Хлодвіга було уточнено й записано судові звичаї франків, які доти передавали з покоління в покоління в усній формі. Цей збірник законів (судебник) отримав назву «Салічна правда» за назвою племені салічних франків, з якого походив Хлодвіг. Відповідно до цих законів чинили суд, регулювали сімейні, майнові та спадкові відносини між жителями держави.

4. Хто такі «ліниві королі»?

Хлодвіг зумів створити сильну державу. Перед смертю він поділив її між чотирма синами. Нащадки Хлодвіга майже весь час ворогували між собою і тільки інколи об'єднувалися для спільних завойовницьких походів.

У другій половині VII ст. Франкське королівство остаточно занепало. Номінально при владі залишалися королі з династії Меровінгів, однак реально всі державні справи вирішували *майордоми* — старші сановники королівського палацу. У народі королів із роду Меровінгів цього періоду зневажливо називали «лінивими королями», а в історії цей період отримав назву «доба «лінивих королів»».

З твору Ейнгарда «Життя Карла Великого» (IX ст.)

«Багатство і влада зосереджувалися в руках придворних вельмож, яких називали майордомами.

А король мусив задовольнятися своїм титулом і створювати позірність влади, коли, сидячи на троні, патлатий і довгобородий, вислуховував іноземних послів і відповідав їм нібито від себе, а насправді — продиктоване їм завчене. Крім титулу, за яким нічого не стояло, та мізерного утримання, наданого йому майордомом, він мав тільки один невеликий маєток, у якому проживав і тримав нечисленну прислугу. Куди б король не подався, він їхав у візку, запряженому, як це було заведено на селі, парою волів, керованих пастухом. Так їздив він у палац на щорічні народні збори... і так само повертався додому».

Чи справедливо, на вашу думку, народ дав нащадкам Хлодвіга зневажливу назву «ліниві королі»? Які факти про це свідчать?

5. Чим уславився Карл Мартел?

Розвиваємо читацьку компетентність

- Складіть запитання до тексту п. 5 параграфа, розпочинаючи кожне словами: *коли? хто? що? чому? як? який результат/яке значення?* Запропонуйте свої запитання однокласникам та однокласницям.

На початку VIII ст. перед Франкською державою постало питання її існування. На територію держави з Піренейського півострова вторглися араби. Основу їхнього війська становила легка кіннота. Боротьбу проти завойовників очолив майордом **Карл Мартел** (715–741).

У 732 р. відбулася битва біля Пуатьє. Кавалерії арабів протистояли дисципліновані й досвідчені франкські воїни-піхотинці. У кривавій битві франки перемогли арабське військо. Саме після цієї битви Карл отримав своє прізвисько Мартел, що означає «молот».

Перемога в битві біля Пуатьє мала велике значення для подальшої долі Європи — просування мусульман у глиб континенту було зупинено. Однак Мартел розумів, що зупинити арабів може тільки добре озброєна кіннота. Це потребувало

Статуя Карла Мартела у Версальському палаці. XIX ст.

великих коштів, адже спорядження одного вершника вартувало стільки ж, як 18–20 корів. Таку розкіш міг собі дозволити не кожний воїн.

Аби сформувати важку кінноту, Карл Мартел конфіскував у церкви землі та передав їх разом із прикріпленими до них селянами в довічне володіння воїнам за умови несення ними військової служби. Така новаторська форма земельної власності дістала назву **бенефіцій**.

Отже, завдяки реформі Карл Мартел посилив військову міць держави та витіснив арабів із південної Галлії.

Розвиваємо інформаційну компетентність — розкриваємо таємниці Хлодвіга через діалог зі штучним інтелектом (ШІ).

- Уявіть, ніби ви — журналісти, які мають провести інтерв'ю з Хлодвігом або Карлом Мартелом, використовуючи можливості штучного інтелекту (наприклад, Chat GPT). Підготуйте запитання для діалогу зі ШІ, щоб дізнатися про цікаві факти із життя історичного діяча: його походження, мотиви рішень і вчинків, репутація в сучасників тощо.
- Як змінилися ваші уявлення про історичну постать після діалогу з штучним інтелектом?

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Коли у франків утворилося королівство?
2. Хто був їхнім першим королем?
3. Як називають першу королівську династію франків?
4. Кого й за що народ прозвав «лінивими королями»?

Бенефіцій (від латин. *beneficium* — благодіяння) — у Західній Європі Раннього Середньовіччя одна з форм земельної власності, отриманої від короля чи великого землевласника за виконання певних обов'язків — придворних, адміністративних, а найчастіше — кінної військової служби. Бенефіцій надавали в довічне користування.

Розуміємо

5. Поясніть значення понять «майордом», «бенефіцій».
6. Яку реформу здійснив Карл Мартел? Які зміни у франкському суспільстві вона спричинила?

Уміємо

7. Використовуючи додаткову літературу, складіть історичний портрет короля Хлодвіга. Доберіть слова чи словосполучення, якими ви охарактеризували б цього діяча. Запишіть їх у формі асоціативної «хмари» слів.

Висловлюємо власну думку

8. Як ви вважаєте, завдяки чому Хлодвіг створив міцну державу?
9. Чому прийняття християнства було важливим для розвитку Франкської держави?

Зв'язок із сучасністю

10. Чи згодні ви з твердженням, що писані закони («Салічна правда») сприяли зміцненню єдності держави франків? Яку роль відіграють закони в сучасному суспільстві? Обґрунтуйте свою відповідь.

Мініпроект «“Салічна правда” — правова пам'ятка франків»!

- Ви можете ознайомитися із завданнями на сайті інтернет-підтримки підручника за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3rXb9lo>.
- Представте в класі результати своїх досліджень у формі мультимедійної презентації, детективної чи пригодницької історії або що.

§ 4 Велич та занепад імперії Карла Великого

1. Як була заснована династія Каролінгів?

За текстом п. 1 параграфа висловте свою думку про Піпіна III Короткого. Чи вважаєте ви правильним те, що він позбавив Меровінгів влади й сам став королем?

Після смерті Карла Мартела майордомом став його син **Піпін III Короткий** (741–768), якого прозвали так за невисокий зріст. Незважаючи на це, новий майордом був фізично сильним і володів бойовими мистецтвами.

Піпін III Короткий вирішив позбавити Меровінгів влади і стати королем, заручившись для цього підтримкою церкви. У 750 р. він відправив до Папи Римського Захарія посланців із запитанням: «Чи справедливо називати королем того,

Л.-Ф. Ам'єль.
Піпін Короткий.
1837 р.

Невідомий художник. Піпін під-
носить Папі Римському володін-
ня Папською областю. XVII ст.

хто не користується королівською владою». Папа відповів, що королем має бути той, хто володіє королівською владою. У 751 р. Піпіна III Короткого офіційно коронували, а останнього «лінивого короля» вислали до монастиря.

На знак вдячності Піпін III допоміг Папі Римському в боротьбі з лангобардами¹. Очоливши військо, він перейшов Альпи й завдав поразки ворогові. Завойовані території (міста Рим і Равенну з околицями) він подарував Папі Римському. У Середній Італії утворилася Папська область — держава римських пап.

Перед смертю Піпін III поділив королівство між двома синами — Карлом і Карломаном. Після смерті Карломана (771) одноосібним правителем Франкської держави став Карл, якого пізніше назвуть Великим. Нова королівська династія, заснована Піпіном III Коротким, отримала назву *Каролінги*.

2. Чому Карла Великого вважають найвідомішим монархом Середньовіччя?

Як ви вважаєте, чому франкського короля Карла назвали Великим? Для обґрунтування своєї відповіді використайте текст п. 2 параграфа, а також подані карту й ілюстрацію.

Новий король франків більшу частину життя провів у війнах. Він завоював і приєднав до своєї держави значні території Західної Європи.

¹ *Лангобарди* — германське плем'я. У VI ст. вторглися в Північну Італію, де заснували Королівство лангобардів.

§ 4. Велич та занепад імперії Карла Великого

Опрацюйте карту й установіть, які території завоював Карл Великий і коли це сталося. Визначте, які сучасні держави розмістилися на території Франкської імперії.

Завдяки цим завоюванням під владою Карла Великого опинилися десятки різних племен і народів. Його королівство за площею було майже таке, як колишня Західна Римська *імперія*. Проте Карл Великий не був імператором, адже цей титул міг надати тільки Папа Римський. І правитель знайшов спосіб добути бажаний титул. Він допоміг Папі Римському Леву III в боротьбі з бунтівною знаттю, і у 800 р. в соборі Святого Петра в Римі Лев III урочисто увінчав Карла Великого імператорською короною. Союз Каролінгів і папства був вигідний для обох сторін. Каролінги від пап отримували відповідні титули. Також зростав авторитет і вплив пап, які вже могли коронувати імператорів на Заході.

- Опишіть, що зображено на малюнку. Які деталі видаються вам важливими? Аргументуйте відповідь.

Коронування Карла
Великого.
Середньовічний
малюнок

Після проголошення імперії Карл Великий узявся за її облаштування. Особливу увагу він приділяв зміцненню її кордонів. Для цього було створено нові територіальні одиниці — **марки**. На їхній території будували спеціальні укріплення та замки, розміщували додаткове військо. Керували цими укріпленнями маркграфи.

Уся влада в імперії належала Карлу Великому. Він поділив територію держави на окремі округи — графства. Призначені ним графи відповідали за збирання податків із місцевого населення, чинили суд, очолювали місцеве ополчення.

На початку IX ст. Карл мав великий авторитет не тільки всередині імперії, а й поза її межами. Його заступництва шукали правителі інших держав, а у 812 р. імператорський титул Карла визнала й Візантія (Східна Римська імперія).

Імпєрія — це велика монархічна держава, на чолі якої стоїть імператор.

Мáрка — прикордонне укріплення у Франкській державі, адміністративний округ, керований маркграфом.

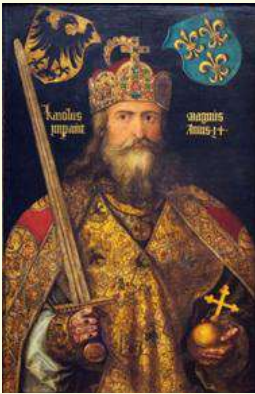
3. Що може розповісти історичне джерело про особистість Карла Великого?

Розгляньте репродукцію картини А. Дюрера та прочитайте уривок із біографії Карла Великого, написаної за його життя істориком Ейнгардом.

Доберіть слова чи словосполучення, якими ви охарактеризували б Карла Великого. Запишіть їх у зошит у формі асоціативної «хмари» слів.

З твору Ейнгарда «Життя Карла Великого»

А. Дюрер.

Імператор Карл Великий. 1512 р.

«Карл був широкоплечий, кремезний, високого зросту... У нього були... великі й живі очі, ніс трохи більший за середній, гарне волосся, веселе привабливе обличчя. Усе це надавало йому поважності й статечності... Він постійно їздив верхи і полював... Йому подобалося купатися в природних гарячих джерелах... Він плавав так добре, що ніхто не міг його обігнати... Він був невибагливий до їжі й питва... ненавидів пияцтво...

Карл був великий красномовець і міг ясно висловлювати свої думки... Він... старанно вивчав іноземні мови, а також сім вільних наук. Дуже шанував учених і віддавав їм велику шану... Він не вмів читати і тому йому читали слуги... Пробував і писати: для цього тримав під подушками дощечки, щоб у вільний час виводити букви. Але малий успіх мала праця, розпочата надто пізно. В усі роки він глибоко шанував церкву й дотримувався всіх обрядів».

4. Що таке Каролінгське Відродження?

Падіння Західної Римської імперії в V ст. призвело до занепаду античної культури. Під час Великого переселення народів багато пам'яток античного мистецтва, книг і бібліотек було знищено. Освіта й наука теж занепали. Більшість людей, навіть серед знаті й правителів, були неписьменними і замість підпису зазвичай ставили хрест.

Піднесення культури в Західній Європі відбулося саме за часів правління Карла Великого. Тому період VIII–IX ст. отримав назву **Каролінгське Відродження**.

Карл Великий запрошував до королівського двору видатних учених, істориків і поетів із різних куточків Європи. Під час його правління відродився інтерес до праць давніх римських і грецьких мислителів, споруджували прекрасні палаці й собори. Надзвичайного розквіту досягло мистецтво книжкової мініатюри.

За наказом імператора при монастирях та єпископствах було засновано школи, збирали й переписували античні рукописи. При дворі Карла існував гурток, який назвали *Палацовою академією*. Тут проводили наукові диспути, читали твори античних учених, складали вірші латиною тощо.

Головну роль в Академії відігравав учений чернець Алкуїн (735–804), якого Карл Великий зробив своїм найближчим радником. Алкуїн був автором філософських і богословських творів; його підручники з філософії, математики, граматики й інших предметів використовували в школах.

Було створено численні хроніки, біографії, закони, капітулярії, листи, проповіді, гімни, поеми, драми, енциклопедії, коментарі, трактати творів, які висвітлювали тогочасні події, політику, релігію, культуру, освіту, науку. Одним із найголовніших діячів періоду Каролінгського Відродження був франкський учений, історик і письменник Ейнгард — автор «Життя Карла Великого», що написав літературною латинською мовою. Видатним історичним твором Каролінгського Відродження є «Історії лангобардів» Павла Диякона, де описано історію та культуру одного з германських племен.

У цей період було споруджено понад 300 палаців, соборів, церков і монастирів. Будівлі прикрашали *фресками* (розписом по вологій штукатурці) та *мозаїками* (складеними з дрібних різнокольорових шматочків смальти). На жаль, майже всі споруди часів Карла Великого не збереглися до наших днів, окрім Аахенської капели (капела — домашня церква). Ви можете роздивитися 3D-реконструкцію Аахенського собору за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3K6Wa55>.

Утім, Каролінгське Відродження було нетривалим і завершилося невдовзі після смерті Карла Великого. У наступні два століття (IX–X) у культурі Західної Європи знову відбувся занепад.

5. Якими були наслідки розпаду імперії Карла Великого?

Після смерті Карла Великого його син і наступник Людовік Благочестивий у 817 р. поділив імперію між трьома сина-

ми, хоча й зберіг за собою верховну владу. Ще за його життя розпочалися міжусобні війни між братами. Нарешті у 843 р. у м. Вердені вони уклали договір про новий поділ імперії.

Чому розпалася імперія Карла Великого? Обґрунтуйте свої думки.

За Верденським договором молодший син Карл Лисий отримав Західнофранкське королівство, що охоплювало переважно територію майбутньої Франції. Середньому брату Людовіку Німецькому дісталися землі на схід від Рейну й на північ від Альп. Це королівство стало називатися Східнофранкським, а згодом — Німеччиною. Старший син Лотар зберіг за собою імператорський титул. Йому дісталися Північна Італія та вузька смуга території уздовж Рейну (майбутня Лотарингія).

Поділ імперії відповідав межам розселення французької, німецької та італійської народностей. Отже, Верденський договір зафіксував утворення трьох майбутніх західноєвропейських держав — Франції, Німеччини й Італії.

Капела Карла Великого в м. Аахені (Німеччина). VIII ст.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Якого року Карл Великий став імператором?
2. Коли і як виникла Папська область?

Розуміємо

3. Поясніть значення поняття «імперія».
4. Що засвідчив Верденський договір? Якими були його наслідки?
5. Що таке *Каролінгське відродження*? Які його особливості?

Уміємо

6. Порівняйте територію Франкської держави за часів Хлодвіга та Карла Великого. Чим імперія Карла Великого відрізнялася від держави Хлодвіга?
7. Використовуючи додаткові джерела інформації, укладіть у соціальній мережі сторінку імператора Карла Великого. Що він міг би написати про себе та своє життя?

Висловлюємо власну думку

8. Чи заслужено, на вашу думку, франкський король Карл отримав прізвисько Великий?

§ 5 Візантійська імперія в IV–VIII ст.

А тепер перенесімося в епоху, коли Візантійська імперія була на пікові свого розквіту. Та насамперед пригадайте, що вам відомо з курсу історії 6-го класу про Східну Римську імперію та місто Константинополь.

Чому Східну Римську імперію називають *Візантією*? Офіційною назвою держави (Візантійської імперії) була Ромейська імперія, а населення називали *ромеями*.

Термін «Візантія» було введено істориками та географами в епоху Відродження, щоб відрізнити Східну Римську імперію від Римської імперії в її класичній формі. Слово *Візантійська* є похідним від старогрецької назви Візантій, яку використовували щодо Константинополя, адже імператор Костянтин заснував місто на місці грецької колонії Візантій.

1. Які особливості державного устрою Візантійської імперії?

Порівняйте організацію влади у Франкській та Візантійській імперіях. Яка особливість породжувала нестабільність у Візантії?

На відміну від Західної Римської імперії, де центральна влада занепадала, Візантійська імперія була централізованою монархією з одним володарем — імператором.

У IV–VII ст. Візантійська держава успадкувала основні ознаки пізньої Римської імперії. Візантійський імператор (басилевс у грецькій мові) мав величезну владу. Він командував армією, видавав закони та призначав чиновників. Імператори були покровителями церкви, а церква підтримувала ідею, що посада імператора є священною.

Вигляд на Константинополь візантійської доби з висоти пташиного польоту. Реконструкція А. Гелберта

Відновлена частина оборонного муру Константинополя. Сучасна світлина

Візантійська імперія мала сильну армію та потужний флот. Її військо було високоорганізованим, професійним і дисциплінованим. Величезний чиновницький апарат забезпечував централізоване керування країною.

Особливістю державного устрою Візантійської імперії було те, що влада імператора не була спадковою. Священною та недоторканою вважали тільки посаду імператора, але не його особу. Це означало, що імператором могла стати й людина незнатного походження. Населення імперії підкорялося не особі імператора, а державі, яку він уособлював.

Кожний новий імператор мав здобути підтримку війська, сенату, духовенства й жителів Константинополя (містяни збиралися на місцевому іподромі). Проте не всі імператори могли втриматися на троні до старості. Вони часто ставали жертвами палацових інтриг і заколотів. Якщо правитель не влаштовував мешканців Константинополя, то вони виходили на вулиці міста із закликами: «Іншого імператора ромеям!» Це породжувало державну нестабільність у країні.

Аби забезпечити мирний перехід влади чи подбати про долю своїх родичів і нащадків, імператори могли призначати собі співправителя. Співправительство було запроваджене ще за часів Римської імперії, коли Діоклетіан поділив імперію на дві частини, кожна з яких мала свого імператора та співправителя. Призначав співправителя особисто імператор, власноруч покладаючи йому на голову корону в одному з придворних храмів. Співправитель мав певні обов'язки або території для управління.

2. Що таке «Золота доба» Юстиніана?

За текстом п. 2 параграфа визначте, які факти свідчать, що період правління Юстиніана є «золотою добою» в історії Візантії.

Імператор Юстиніан (527–565) був сином простого селянина. Завдяки підтримці дядька — імператора Юстина I — він отримав добру освіту, а згодом став його співправителем.

Від початку свого правління Юстиніан прагнув відродити Римську імперію в її колишніх кордонах. Він мав організаторські здібності й уміло добирав чиновників і помічників. За виняткову працездатність сучасники називали його «імператором, який не спить».

Юстиніан розумів, що сильна держава повинна мати єдину релігію та єдині закони. Тому він усіляко підтримував хрис-

Мозаїчні портрети
Юстиніана та Феодори в
базиліці Сан-Вітале в
м. Равенні (Італія).
Середина VI ст.

тианську церкву. А в 529 р. було укладено кодекс — збірник законів, що сприяло зміцненню держави та зрівнювало всіх громадян перед законом, незалежно від статусу чи статі. Цей кодекс отримав назву — *кодекс Юстиніана*.

За правління Юстиніана столиця імперії — м. Константинополь — стала символом величі та краси. Значні кошти було витрачено на спорудження чудових палаців і будівель, пишні прийоми представників іноземних держав.

Керувати імперією Юстиніану допомагала дружина Феодора. Вона була незнатного роду, працювала акторкою в театрах Константинополя. Ця жінка мала тонкий розум, зналася на політиці й водночас була жорстокою та мстивою. Саме завдяки її підтримці та вірності особистої гвардії Юстиніан зміг у 532 р. придушити повстання, у якому взяли участь майже 35 тис. осіб.

3. Як змінювалася територія Візантійської імперії в IV–VIII ст.?

Імператор Юстиніан із почтом.
Мозаїка в базиліці Сан-Вітале
в м. Равенна (Італія). VI ст.

Імператор Юстиніан проводив активну завойовницьку політику. Завдяки успішним походам Візантія максимально розширила свої межі. За підрахунками вчених, населення Візантійської імперії за правління Юстиніана становило орієнтовно 30 млн осіб. Для того часу це була вражаюча цифра.

У 541 р. на території Візантії спалахнула жахлива пандемія чуми. Вона охопила майже всі країни Середземномор'я та

тривала до середини VIII ст. Названа за ім'ям імператора, Юстиніанова чума забрала за різними оцінками від 25 до 100 млн осіб. Великі території на Балканах обезлюдніли та з часом були заселені слов'янами. Чума підірвала могутність імперії.

Величезна імперія, утворена силою зброї, не могла бути міцною. Постійні війни виснажили країну, і після смерті Юстиніана вона почала занепадати. Населення потерпало від високих податків, а скарбниця була майже порожня. Вороги постійно нападали на кордони держави, і військо було знесилене після численних походів. Як наслідок, за наступне століття територія імперії зменшилася майже вдвічі.

Найбільше докучали візантійському війську слов'яни й араби. Арабам вдалося завоювати візантійські провінції Єгипет, Сирію, Палестину та всю Північну Африку. У 717 р. вони блокували Константинополь не тільки з моря, а й із суходолу. Проте завдяки «грецькому вогню» (запалювальній суміші, яку перекидали на ворожі кораблі) візантійці змогли знищити арабський флот.

Незважаючи на значні територіальні втрати, Візантійська імперія залишалася однією з найбільших і наймогутніших держав тогочасного світу.

Розгляньте карту земель Візантії в період її найбільшого розквіту. Які території були завойовані за часів Юстиніана? Території яких сучасних країн перебували в її складі? Які території сучасної України входили до складу Візантійської імперії?

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/R1/5/2> з матеріалом про іконоборство.
- Охарактеризуйте особливості боротьби між іконоборцями та шанувальниками ікон у Візантії?

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Кому належала верховна влада у Візантійській імперії?

Розуміємо

2. Як Юстиніану I вдалося зміцнити єдність держави?
3. Які чинники зумовили розквіт Візантії?

Уміємо

4. Складіть історичний портрет Юстиніана або підготуйте його уявну сторінку в одній із соціальних мереж (*на вибір*). Що історичний діяч міг розповісти про себе, свою діяльність та епоху?
5. Підготуйте презентацію «Завоювання Юстиніана».

Висловлюємо власну думку

6. Порівняйте правління Юстиніана та Карла Великого. Чому обох правителів називають Великими? Аргументуйте свою думку.

Зв'язок із сучасністю

7. Чи згодні ви з тим, що постійні завойовницькі війни спричинили поступове послаблення Візантійської імперії? До яких наслідків призводять війни в сучасному світі?

§ 6

Візантійська імперія в IX–XV ст. Культура Візантії

1. Чим ознаменувалося правління
Македонської династії та династії Комнінів?

Порівняйте правління Юстиніана, Македонської династії та династії Комнінів. Що було спільного, а що — відмінного?

Після смерті Юстиніана Візантійська імперія пережила ще два періоди розквіту, пов'язані з правлінням Македонської династії та династії Комнінів.

Македонська династія перебувала при владі понад 200 років — із 867 до 1081 р. Її засновником був імператор Василій I, також відомий як Василій Великий. Щоб уникнути змов, він установив порядок, за яким престол могли успадкувати тільки члени панівної династії. Це допомогло зберегти стабільність у країні.

Період правління Македонської династії вважають «золотим віком» в історії Візантії. У цей час знову збільшилася територія імперії, активно розвивалися торгівля, ремесла та сільське господарство. До скарбниці Візантії надходили величезні кошти. Константинополь перетворився на найбільше місто того часу.

Саме за часів правління Македонської династії важливе місце в зовнішній політиці відігравали відносини з Руссю. На цей період припадають походи князя Олега на Константинополь (907), торговельний договір між державами (911), діяльність проповідників Кирила і Мефодія, які заклали основи слов'янської писемності й літератури, візантійсько-руський військовий союз, хрещення княгині Ольги та багато інших важливих подій, що пов'язані з історією обох держав. А в 988 р. із Візантії на Русь прийшло християнство. Докладно про ці події ви дізнаєтеся з курсу історії України.

Як події, зображені на поданих ілюстраціях, пов'язані з історією Русі? Обговоріть у класі.

Княгиня Ольга в Царгороді (Константинополі). Мініатюра з Радзивіллівського літопису. XV ст.

В. Васнецов. Хрещення Володимира. Фреска Володимирського собору в м. Києві. 1895–1896 рр.

Проте постійні війни знову знесли Візантію. Після тривалої боротьби за престол до влади прийшов досвідчений воєначальник *Олексій Комнін*, який заснував нову династію *Комнінів* (1081–1204).

Епоху Комнінів називають «останнім століттям слави Візантії». Імператори цієї династії відвоювали частину втрачених територій. Вдала зовнішня торгівля сприяла процвітанню економіки Візантії. Розвивалися культура та наука.

Однак правління Комнінів завершилося громадянською війною. А в 1204 р. Константинополь захопили хрестоносці.

І хоча в середині XIII ст. імператор *Михайл Палеолог* зумів визволити Константинополь і відродити Візантійську імперію, проте це була вже зовсім інша країна. Тільки назва нагадувала про її колишню могутність. У 1453 р. військо турків-османів під керівництвом Мехмеда II Завойовника заволоділо Константинополем. Так обірвалася історія величної Візантійської імперії. На її теренах утворилася нова імперія — Османська, а Константинополь було перейменовано на Стамбул.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

«Історичний туризм: віртуальна мандрівка до величного Константинополя»

- Приготуйтеся до захопливої подорожі в часі, коли історія оживає за допомогою цифрових технологій. Уявіть, ніби ви — історичні туристи. За допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/37FbW1s> відвідайте середньовічний Константинополь.
- Що, на вашу думку, свідчить про розквіт Візантійської імперії?

2. У чому полягала неповторність культури Візантії?

За текстом п. 2 параграфа і поданими ілюстраціями визначте, якими були основні культурні досягнення Візантії. Обговоріть у класі.

Культура Візантії виникла завдяки унікальному поєднанню різних культурних традицій: античної, християнської та країн Сходу.

Акведук Валента. IV ст.

Мозаїка часів Юстиніана. VI ст.

Творіння візантійських архітекторів вражають неймовірною майстерністю та розкішшю. Візантійські майстри не тільки продовжували традиції давньоримських архітекторів, а й намагалися перевершити їх у своїх надзвичайних творіннях. Достатньо пригадати могутні захисні стіни Константинополя, розкішні палаци й храми, численні мости й акведуки.

Справжніми скарбами епохи є візантійські храми, прикрашені фресками та мозаїками, з підлогою, покритою мармуровими плитами. Церковні вівтарі часто оздоблювали розкішним шовком і золотом. Усе це разом вражало красою та гармонією.

На розвиток та особливості візантійського мистецтва значний вплив справило християнство. На численних мозаїках і фресках зображено різноманітні біблійні сюжети, фрагменти із життя святих і видатних осіб.

Вершиною візантійської архітектури є славетний константинопольський собор Святої Софії, також відомий як Ая-Софія¹. Він був споруджений ще за часів імператора Юстиніана (535), і аж до завершення будівництва собору Святого Петра в Римі (1626) вважався найбільшим храмом християнського світу. Купол собору вражав сучасників. Незважаючи на велетенські розміри, він здавався невагомим. Дивовижні мозаїки, які частково збереглися, донині залишаються взірцями неймовірної майстерності.

Собор Святої Софії —
символ візантійського
Константинополя.
VI ст.

¹ Після захоплення Константинополя турками-османами собор Святої Софії перетворили на мечеть Ая-Софію. У 1985 р. храм занесено до переліку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО.

- Розгляньте за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2OcvAL7> 3D-реконструкцію собору Святої Софії.
- Поміркуйте, чому його називають нерукотворним дивом. Про розвиток яких видів мистецтва можна зробити висновок з побаченого?

Іконопис був дуже поширеним у Візантії. Існували жорсткі правила, відомі як канони. Вони чітко визначали, кого і як потрібно зображувати на **іконах**. До речі, саме у Візантії сформувалася більшість канонів іконопису, чинних донині.

Розгляньте мозаїки Софійського собору в Константинополі (VI ст.). Яке враження справляють на вас візантійські ікони?

Мозаїчне зображення Ісуса Христа

Мозаїчне зображення Богородиці

Мозаїчне зображення Святого Івана Золотоустого

3. Як розвивалися освіта й наука у Візантійській імперії?

Упродовж IV–VI ст. державною мовою у Візантії була латина, а від VII ст. — грецька мова, яка стала не просто засобом спілкування, а й символом культурної спадщини та єднання Візантійської імперії. Вона була обов'язковою в державній, культурній, освітній і релігійній сферах життя імперії. Усі офіційні документи, закони, укази та розпорядження були написані грецькою мовою. Це забезпечувало зрозумілість і спілкування між урядовими органами й громадянами. Державна мова також сприяла розвитку культури, науки та мистецтва.

Ікона — живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма — Біблії.

Візантійці відбивають напад арабів за допомогою «грецького вогню». Мініатюра. XI ст.

Монастирі були центрами науки й освіти. У них створювали, копіювали та зберігали історичні хроніки, релігійні трактати, різноманітні рукописні тексти, документи. При монастирях існували школи, проводилися дослідження.

Освіта у Візантійській імперії була загальнодоступною. Існувала розвинена мережа як безкоштовних, так і платних шкіл. У початковій школі вивчали граматику, діалектику й риторику, а в середній — арифметику, геометрію, астрономію, музику, право та філософію. Завдяки цьому освічених людей у Візантійській імперії було значно більше, ніж у країнах Західної Європи. Візантійці досягли значних успіхів у таких науках, як історія, філософія, математика, астрономія, медицина, географія та хімія.

Візантійські вчені вміли виготовляти скло, кераміку, мозаїчну смальту, емалі та фарби. Велике значення мало винайдення так званого «грецького вогню», за допомогою якого візантійці здобули чимало перемог на морі. Склад і спосіб виготовлення цієї речовини тримали в глибокій таємниці.

Видатним візантійським ученим був *Лев Математик*. Він уперше використав літери для позначення арифметичних дій, що стало основою алгебри. Цей учений прославився безліччю винаходів, зокрема він сконструював систему сигнальних веж, які заздалегідь оповіщали вогнями столицю про набіги арабів на імперію.

4. Вплив культури Візантії на духовний розвиток Русі

Культура Візантії мала величезний вплив на духовний розвиток багатьох країн середньовічної Європи, де утвердилось християнство, зокрема й Русі. Прийняття християнства

Софійський собор у Києві.
Первісний вигляд будівлі.
Реконструкція

в Русі сприяло поширенню на її землях слов'янської писемності — кирилиці. З Візантії почали надходити богослужебні книги та предмети християнського культу, було запозичено церковний спів.

Найпомітніше вплив Візантії простежується в мистецтві Русі. Візантійські архітектори та митці брали участь у спорудженні храмів і монастирів. Зокрема, Софійський собор у Києві, збудований за часів Ярослава Мудрого, був спроектований візантійськими зодчими, які використали також і традиції давньоруської архітектури. У створенні мозаїк і фресок, якими прикрашали цей собор, разом із візантійськими митцями, брали участь і місцеві майстри. Богослов'я, іконопис, церковна архітектура та література на руських землях тривалий час дотримувалися візантійської традиції.

Докладніше про вплив культури Візантії на духовний розвиток Русі ви дізнаєтеся з курсу історії України. А ми пропонуємо вам розпочати роботу над мініпроектом «Скарби Візантії та духовна спадщина Русі-України». Ваше завдання — дослідити, як візантійська культура вплинула на духовний розвиток Русі.

Мініпроект «Скарби Візантії та духовна спадщина Русі»

- Із матеріалом і завданнями цього мініпроекту ви можете ознайомитися за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3QkallU>

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Які імператорські династії правили у Візантії? Які події відбулися у Візантії за правління Македонської династії та Комнінів?

Розуміємо

2. Які факти свідчать, що на період правління Македонської династії припадає посилення зв'язків Візантії та Русі?
3. Поясніть, чому розміри території Візантії постійно змінювалися.

Уміємо

4. Порівняйте долі двох імперій: Візантійської та Франкської. Що було в них спільного, а що — відмінного?
5. Підготуйте невелику розповідь про найвідоміші винаходи й досягнення візантійців у науках і мистецтві.

Висловлюємо власну думку

6. Поясніть значення візантійської культури для того часу і сьогодення. Обґрунтуйте свою думку.

Зв'язок із сучасністю

7. Яку роль відігравала державна мова у візантійському суспільстві? Яку роль відіграє державна мова в Україні? Чому важливо володіти державною мовою?

§ 7 Виникнення ісламу. Арабський халіфат

1. Як природні умови Аравійського півострова вплинули на спосіб життя його населення?

Аравійський півострів¹, який також називають Аравією, розташований на південному заході Азії. Клімат тут сухий і спекотний: денна температура іноді сягає $+60^{\circ}\text{C}$, а вночі можливі заморозки. Більша частина півострова — це розпачі піщані й кам'янисті пустелі. Навіть на фото з космосу Аравійський півострів має пісочний колір. Тут часто трапляються піщані бурі.

У пустелі трапляються оази, де ростуть розлогі фінікові пальми, фруктові дерева, бавовна, зернові тощо. На південному заході півострова розташована країна Ємен із родючими землями та багатою тропічною рослинністю. Місцеве населення здавна займалося землеробством і садівництвом.

Значну територію Аравії вкривають колючі чагарники, багаторічні трави, напівкущі й кущі.

Розгляньте ілюстрації. Про які особливості природних умов Аравійського півострова вони свідчать? Як ви вважаєте, чи сприяли вони розвитку кочового скотарства та посередницької торгівлі?

Більшість населення Аравійського півострова становлять араби. Арабів-кочовиків у давнину називали бедуїнами, що

¹ Площа Аравійського півострова становить понад 3 млн км². На такій площі можуть поміститися 10 Італій, або 7 Німеччин, або 4 Франції. Це найбільший півострів у світі.

Аравійський півострів.
Вигляд із космосу

Пустеля Руб-ель-Халі (араби називають її «порожнім місцем») — найбільша піщана пустеля на Землі

Караван вєблюдів у пустелі

означає «жителі пустелі». Вони кочували зі своїми стадами верблюдів, овець і коней у пошуках придатних пасовищ.

Якщо подивитися на карту, то можна побачити, що Аравійський півострів розташований на перетині торгових шляхів із трьох континентів: Європи,

Азії та Африки. Тож не дивно, що ще з давніх часів уздовж караванних і морських торгових шляхів виникали міста зі складами та заїжджими дворами. Найбільшими містами були Мекка і Ясріб, населення яких займалося переважно посередницькою торгівлею.

Араби жили родами, які об'єднувалися в племена. Більшість із них були язичниками й шанували своїх племінних богів. Різні вірування ставали на заваді їхньому об'єднанню навіть у часи небезпеки, хоча в м. Мецці існує святилище **Кааба** з величезним чорним каменем, який усі араби вважали символом божества. До нього приходили тисячі паломників, і місцеві торговці заробляли на цьому чималі гроші.

Кааба — кам'яна споруда прямокутної форми в центрі священної мечеті (Аль-Масджид аль-Харам) у м. Мецці, головне святилище ісламу. Мусульмани всього світу під час молитви звертають обличчя в напрямку Кааби.

2. Як Мухаммад став пророком?

Приблизно із 610 р. в Мецці розпочав свої проповіді **Мухаммад (Магомет, Махмуд)** (570–632). Народився він у Мецці. Дитинство було нелегким, адже в 6 років залишився сиротою. Хлопчиком опікувалися родичі, а він випасав їхніх кіз та овець. У 25-річному віці Мухаммад почав вести торговельні справи заможної вдови Хадіджи. Під час подорожей із купецькими караванами ознайомився з віруваннями християн та іудеїв. Невдовзі він одружився із Хадіджею та розбагатів.

Мухаммад часто усамітнювався в гірських печерах і розмірковував про Бога. Його вважали добропорядною людиною і ставилися до нього з повагою. Одного дня Мухаммаду було видіння ангела Джабраїла (ототожнюють із біблійним архангелом Гавриїлом), котрий передав йому заповіді Аллаха (так арабською мовою звучить слово *Бог*). Відтоді Мухаммад став пророком і почав проповідувати нову релігію, яку назвав ісламом, що означає «покірність Богові».

Мухаммад закликав відмовитися від поклоніння різним племінним богам і визнати єдиного Бога — *Аллаха*, покаятись у гріхах і надалі вести праведне життя.

Першими підтримали проповіді Мухаммада його дружина Хадіджа та найближчі друзі. Однак більшість населення Мекки, а надто купці, поставилися до його віри вороже.

У 622 р. в Мухаммада померли дружина й дядько, які його підтримували. Залишатися в місті було небезпечно, тому Мухаммад і більшість його послідовників мусили переїхати до м. Ясріба. Ця подія отримала назву *хіджра* (переселення).

Мешканці Ясріба прихильно поставилися до вчення Мухаммада і невдовзі стали послідовниками нової віри. Ясріб перейменували на Медину («Місто пророка»), а 622-й рік вважають датою за-

Мухаммад отримує перше одкровення від ангела Джібріля. Ілюстрація з манускрипту «Джамі ат-Таваре» Рашида ад-Діна. 1307 р.

снування нової релігії — *ісламу* і початком мусульманського літочислення.

3. Як іслам поширився Аравійським півостровом?

Учення Мухаммада швидко поширилося по всій Південній Аравії.

У 630 р. мешканці Мекки прийняли іслам. Увійшовши до міста, Мухаммад очистив Каабу від язичницьких ідолів і проголосив її головним святилищем ісламу, а Мекку — його центром.

Іслам також знайшов прихильників серед бедуїнських племен Аравії. Частина з них прийняла іслам добровільно, а інших навертали в нову віру за допомогою меча. Так відбулося об'єднання арабів однією вірою.

Мухаммад став не тільки засновником ісламу, а й першим главою об'єднаної Арабської держави. У 632 р. він помер і був похований у Медині.

Основні положення ісламу викладено у священній книзі мусульман — *Корані* (від араб. *ал-куран* — читання). В ісламі є п'ять стовпів віри, обов'язкових для всіх мусульман:

Мухаммад установлює Чорний камінь у 605 р. Мініатюра з «Джамі ал-Таварих» Рашида ад-Діна. 1315 р.

Ісламська святиня Кааба. Сучасна світлина

Ісла́м (з араб. буквально означає «упокорення, покірність») — одна із світових релігій, що зародилася в VII ст. на території Західної Аравії. Засновником вважають пророка Мухаммада. Основою віровчення є визнання Аллаха як єдиного Бога та слідування його приписам. Послідовників ісламу називають *мусульманами*. **Кора́н (Кура́н)** — священна книга мусульман, що містить слова Аллаха, які було передано через одкровення Мухаммаду. У Корані також викладено вчення про світ і місце в ньому людини, приписи благочестивої поведінки.

- 1) віра в єдиного Бога, Аллаха, і Його пророка Мухаммада;
- 2) молитви Аллаху п'ять разів на день;
- 3) пожертви на користь нужденних;
- 4) піст протягом місяця Рамадан, коли мусульманам не мож-
на їсти й пити від сходу до заходу сонця;
- 5) паломництво (хадж) до Мекки хоча б один раз за життя.

4. Що відомо про Арабський халіфат?

Мухаммад не залишив прямих спадкоємців, тож після його смерті державою керували *халіфи* («наступники Пророка»). Тому державу називали **Арабським халіфатом**. Основні зусилля халіфи спрямовували на поширення ісламу на нові території. Розпочалася доба **експансії** — завойовницьких воєн арабів.

Найбільшої могутності ісламська держава досягла за часів правління халіфів династії *Омеядів* (661–750). У середині VIII ст. Арабський халіфат уже був величезною імперією, територія якої простягалася від Атлантичного океану до річки Інд. За своїми розмірами нова держава перевищувала Римську імперію та державу Александра Македонського.

Із 750 р. до 1258 р. Арабським халіфатом правила династія *Аббасидів*. У 762 р. столицю держави було перенесено до міста Багдада (нині територія Іраку). Це був період розквіту господарського життя халіфату й ісламської культури.

За картою визначте, які території були завойовані арабами в VI–IX ст. У яких частинах світу вони розташовувалися? Визначте, які перешкоди мало подолати арабське військо під час своїх завойовницьких походів.

Держава, яка об'єднала різні народи з різними традиціями та культурою силою зброї, не могла бути довговічною. Еміри (намісники халіфів на місцях) поступово ставали незалежними від халіфа й відмовлялися визнавати його владу. Від халіфату одна за одною відокремлювалися великі території. А в XIII ст. через нашествя монголів Арабський халіфат припинив своє існування.

Експансія — розширення сфери панування, впливу, поширення чого-небудь за початкові межі. Прагнення держави до захоплення нових територій, колоній, ринків збуту в інших країнах.

5. Якими були культурні досягнення доби Арабського халіфату?

За текстом п. 5 параграфа визначте найбільші здобутки арабо-мусульманської культури. Обґрунтуйте свою думку.

Народи, які населяли територію Арабського халіфату, створили унікальну культуру, яку умовно називають *арабомусульманською*.

В ісламі пізнання вважають чеснотою, тому в Арабському халіфаті всіляко підтримували освіту й науку. За наказом халіфів при багатьох мечетях відкривали *медресе* — релігійні

Арабська карта. *XII ст.*

школи, де всі бажаючі могли здобути освіту.

У IX ст. потужним науковим центром Арабського халіфату стало м. Багдад. Воно славилося своєю лікарнею і медиками, які застосовували для лікування хворих досягнення з різних країн. У багдадській обсерваторії астрономи й математики досліджували Всесвіт і розвивали науку. А при дворі халіфа існував так званий «Будинок мудрості» з великою бібліотекою. Там перекладали на арабську мову твори античних учених Платона, Арістотеля, Гіппократа, Евкліда та ін. Особливою шаною користувалися каліграфи — люди, які вміли красиво писати. Арабська каліграфія стала мистецтвом зображення слова. Її використовували не тільки для письма, а й для розпису порцеляни, оздоблення килимів і тканин, стін мечетей тощо.

Арабські математики запозичили в Індії десяткову систему числення та цифри (нам відомі як арабські), зробили важливі відкриття в геометрії, створили алгебру («ал-джебр»). Значних успіхів було досягнуто в астрономії: араби відкрили чимало зірок, склали карту зоряного неба, визначили окружність земної кулі. Арабські мандрівники й купці відвідали чимало країн і залишили їхні детальні описи. Для далеких мандрівок вони будували надійні кораблі, складали детальні карти, навчилися виготовляти точні навігаційні прилади.

- Поміркуйте, чому в математиці використовують саме арабські цифри, а не римські.

Багато тогочасних творів арабської літератури ввійшли до скарбниці світової культури. Особливої популярності набули поетичні твори, короткі повчальні оповідання та збірки казок. Усесвітньовідомими є поема Фірдоусі «Шах-наме» («Книга царів») і збірка казок «Тисяча й одна ніч».

Великої майстерності досягли арабські архітектори. За часів Арабського халіфату за їхніми проектами будували нові чудові міста, величні мечеті, палаці та школи.

Арабська
каліграфія

МММСССCLXXVI
4376

Запис числа
римськими та арабськими цифрами

Оформлення сторінки
з книги «Шах-наме»
Фірдоусі. XVI ст.

Велику роль у житті мусульман відігравали мечеті. Вони були не тільки місцями для молитви, а й центрами культури та освіти. Тут люди молилися, навчалися, чинили суд, обговорювали важливі питання. Часто біля мечеті будували мінарет — спеціальну вежу, з якої мусульман закликали до молитви. Оскільки іслам забороняє поклонятися зображенням, то споруди прикрашали переважно різноманітними візерунками й орнаментами, каліграфічними написами з Корану.

Мечеть «Купол Скелі»
в м. Єрусалимі (Ізраїль). VII ст.

Один із мінаретів Храмової
гори в м. Єрусалимі (Ізраїль)

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Кого вважають засновником ісламу?
2. Від якої події ведуть ісламське літочислення?
3. Як називають головну книгу мусульман?

Розуміємо

4. Наведіть 2–3 приклади, як природні умови та розташування Аравійського півострова вплинули на заняття його жителів.
5. Що означають поняття «халіфат», «іслам», «Коран», «експансія»?
6. Охарактеризуйте особливості розвитку арабської культури.

Уміємо

7. Порівняйте основні положення ісламу та християнства. Що в них спільного та чим вони відрізняються?

8. Порівняйте причини розпаду Арабського халіфату й імперії Карла Великого.

Висловлюємо власну думку

9. Висловіть судження про роль ісламу в об'єднанні арабів. Аргументуйте відповідь.
10. Як ви вважаєте, чому ідеї Мухаммада швидко набули популярності серед величезної кількості людей? Що цьому сприяло?

Зв'язок із сучасністю

11. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, у яких сучасних країнах світу значна частина населення сповідує іслам. Яку роль відіграє Храм Кааба в сучасному мусульманському світі?

Узагальнення за розділом 1 «Перші середньовічні держави»

Варіанти завдань (на вибір)

1. Підготуйте коротке повідомлення на одну з тем (*на вибір*). Обговоріть його з однокласником/однокласницею. Презентуйте в класі.

- «Карл Великий — видатний правитель»;
- «Культура Візантії»;
- «Природно-географічні умови Аравії».

2. Створіть кластери або «хмари» слів, які розкриють значення понять «варварське королівство», «експансія», «іслам», «Коран», «халіфат». Обговоріть значення цих понять усім класом.

3. Дослідіть, чому християнство й іслам використовують різні системи літочислення. Порівняйте їх і наведіть приклади, як кожна система вплинула на розвиток культури та традиції.

4. Створіть колаж, постер або презентацію, що продемонструють вплив культури доби Раннього Середньовіччя на сучасний світ. Які елементи історії та культури залишаються актуальними й важливими донині, і що з досвіду минулого може допомогти поліпшити життя в майбутньому.

5. Внесіть відомості з розділу до синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в добу Середньовіччя». Виокремте спільні й відмінні історичні події/явища, які відбувалися в суспільствах Західної Європи та на сучасних українських землях. Після завершення укладання таблиці обговоріть зі своїми однокласниками й однокласницями взаємозв'язок між подіями та явищами на території сучасної України та за її межами в цей період.

6. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайн-тесту «Перші середньовічні держави». Пройти самооцінювання ви можете за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2SogG7f>.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

§ 8

Зв'язок людини та природи в епоху Середньовіччя. Рух населення

1. Яким був зв'язок середньовічної людини із природним середовищем?

Складіть уявний діалог із середньовічним європейцем. Сформулюйте 5 запитань про вплив природних умов на його життя. Якими, на вашу думку, могли б бути відповіді на ці запитання?

Життя людини в усі часи значною мірою залежить від природного середовища: клімату, рельєфу, наявності річок, морів, корисних копалин тощо. У середні віки природні чинники визначали тип поселень і житла, заняття населення, засоби пересування, одяг, їжу тощо. Наприклад, сільські поселення виникали переважно на родючих рівнинах, а оборонні споруди, замки будували на узвишші. Повноводні річки або вихід до моря чи океану сприяли розвитку рибальства, торгівлі та мореплавства.

Проте природа не завжди була лагідною до людей. Кліматичні умови неодноразово змінювалися: теплий і м'який клімат кінця Античності на початку Середньовіччя змінився на сухий і холодний, що спричинило Велике переселення народів. У VIII ст. прийшло потепління, яке вже в XIII ст. знову змінилося різким похолоданням, що тривало до XVII ст. Природні явища впливали на те, скільки врожаю люди могли виростити на своїх полях. Наприклад, посуха або надмірні опади чи град могли знищити урожай і спричинити голод.

У ті часи в Європі не було сучасних зручностей: електрики, газу, водогону, супермаркетів тощо. Але було багато лісів, зокрема в Західній Європі. Ліс для середньовічної людини був

§ 8. Зв'язок людини та природи в епоху Середньовіччя. Рух населення

джерелом життя: там заготовляли деревину для будівництва й обігріву помешкань, полювали на дичину, збирали гриби, мед диких бджіл, різні плоди, ягоди та лікарські трави. У лісі навіть випасали худобу, переважно свиней, які полюблили жолуді.

Ловлення риби в струмку. *Середньовічний малюнок*

Сцена полювання. *Середньовічна мініатюра*

Однак споживання людиною дарів природи часто набувало хижацького характеру. У цей період було вирубано та спалено величезні ділянки лісу, а необмежене полювання призвело до різкого скорочення видів тварин і птахів.

2. Чим харчувалася середньовічна людина?

Визначте, чим був зумовлений раціон середньовічної людини.

Які продукти та страви споживали люди в середні віки? Звісно, вони харчувалися не так, як ми зараз. У них не було супермаркетів, холодильників і мікрохвильових печей. Тому вони споживали переважно те, що самі виростили або вполювали.

Основною їжею був хліб — житній або пшеничний. З круп готували також різноманітні каші, юшку із часником або цибулею.

М'ясо вважали розкішшю, тому його споживали не часто. У багатьох прибережних регіонах основу раціону становили морепродукти: тріска, оселедець, форель тощо.

А як щодо фруктів та овочів? Багато овочів і фруктів, якими ми насолоджуємося сьогодні, ще не було привезено до Європи. З овочів широко використовували боби, цибулю,

часник, капусту, моркву та буряк. На той час не існувало й більшості відомих сьогодні солодких сортів фруктів. Тому фрукти використовували переважно під час приготування основних страв, а не вживали окремо. Наприклад, для рибного пирога рибу поєднували з інжиром, родзинками, яблуками, грушами й чорносливом.

Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3KFS5Ff> із цікавими фактами про середньовічну кулінарію.

Для приготування страв використовували також горіхи, каштани та жолуді. Зокрема, із мелених жолудів випікали хліб і готували каші. Основними приправами були сіль, мед та оцет. Східні прянощі (перець, імбир, гвоздика, мускат, кориця) були рідкістю і продавалися на вагу золота. Основним

1. Середньовічна їжа. Фото з фестивалю історичної реконструкції в Польщі.

2. Приготування і подавання сиру. Малюнок XIV ст.

3. Смаження птахів на рожнах. Мініатюра з новели «Декамерон», Фландрія. 1432 р.

4. Мобільна піч для пирогів. Книжкова мініатюра. XV ст.

§ 8. Зв'язок людини та природи в епоху Середньовіччя. Рух населення

солодким продуктом був мед, а цукор потрапив до Європи зі Сходу тільки в XIII ст. і коштував дуже дорого.

З ягід і фруктів робили соки, замість чаю пили трав'яні відвари.

Оскільки довго зберігати молоко (коров'яче, козяче, овече) не було змоги, перевагу віддавали кисломолочним продуктам, а також сиру й вершковому маслу. Багато сучасних сортів сиру (едам, брі, пармезан, рікотта та ін.) були вже добре відомі в Пізньому Середньовіччі.

Страви готували переважно на відкритому вогні в центрі жительні або на вулиці. Кухня часто була об'єднана з обідньою залогою. Піч у помешканні міг дозволити собі не кожний, тому печі були у великих домогосподарствах або в пекарнях. На вулицях міст можна було побачити невеликі пересувні печі.

- Чи готові ви зануритися у світ кулінарії та покуштувати середньовічні страви?
- Уявіть, що ви — відомі кулінарні дослідники. За допомогою додаткових джерел інформації знайдіть рецепт середньовічної страви будь-якої країни. А може, ви вигадаете власний рецепт середньовічної кулінарії! Використовуйте тільки ті продукти, які вживали в ті часи.

3. Які були найбільші лиха в житті середньовічної людини?

Напишіть невелику розповідь про найбільші лиха Середньовіччя, використавши факти з тексту п. 3 параграфа та ілюстрації. Як, на вашу думку, можна було б мінімізувати їхній негативний вплив на життя людей і суспільства.

На думку сучасних учених, у VII ст. населення Західної Європи становило майже 15 млн осіб; у середині X ст. — 22,5 млн осіб; а в середині XIII ст. — 54,5 млн осіб. Майже 90 % населення в ті часи проживало в сільській місцевості.

Тривалість життя середньовічної людини становила приблизно 40–45 років. У чому причина такого короткого життя? Насамперед це голод, різноманітні хвороби, епідемії та війни.

Зміна клімату та природні стихії часто ставали причиною нестачі продовольства і навіть голодних років.

Через недостатнє харчування, неякісну воду та низький рівень тогочасної медицини середньовічне населення страждало від різноманітних хвороб. Найстрашнішою з них була чума,

яку називали «чорною смертю». Ви вже вивчали, як чума середини VI–VII ст. вплинула на занепад Візантійської імперії. У XIV ст. через епідемію в окремих країнах загинуло від чверті до половини населення. Не менше страждань завдавали безперервні війни, неврожаї, утрата запасів продовольства.

Похорон жертв чуми
в м. Турне (нині Бельгія).
Середньовічна мініатюра

П. Фюрст. Чумний лікар. Бл. 1653 р.
У Середньовіччі жителі вірили, що
такий одяг рятує від чуми.
Усередину дзьоба клали пахучі трави
або часник.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

«Епідемія чуми та її наслідки»

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2TG6uXV> з матеріалами про епідемію чуми, яка лютувала в Європі в середині XIV ст.
- Якими були наслідки епідемії?

4. Що змушувало середньовічну людину перебувати в постійному русі?

Середньовічне населення постійно перебувало в русі й освоювало нові території та шляхи.

Обговоріть у групах викладені в п. 4 параграфу основні причини та наслідки колонізації. Заповніть у зошиті таблицю.

Колонізація		
Причини	Наслідки	
	позитивні	негативні

Господарський розвиток у країнах Європи впродовж XI–XIII ст. зумовив зростання населення, що в деяких регіонах призвело до перенаселення та нестачі землі. Частина селян полишала рідні краї та оселялася в містах. Інші шукали й освоювали вільні землі.

Мандрівники
діляться хлібом і напоями.
Середньовічний малюнок

Освоєння вільних (незаселених) земель або захоплення чужих територій із подальшим їхнім заселенням називають **колонізацією**. Розрізняють зовнішню та внутрішню колонізацію. Процес мирного освоєння нових земель із метою заселення та господарської діяльності в межах однієї країни називають **внутрішньою колонізацією**. У Західній Європі вона була найактивнішою в XI–XIII ст. **Зовнішня колонізація** — створення поселень (переважно сільськогосподарських) за межами своєї країни; іноді була пов'язана з підкоренням або винищенням місцевого населення.

Вільними землями в Європі були переважно ліси, болота та інші малопридатні для господарювання території. Переселенцям доводилося вирубувати та викорчувати ліси й чагарники, будувати канали та захисні дамби, осушувати болота і споруджувати мости. Унаслідок колонізації відбулося освоєння віддалених територій, зросли посівні площі, різко збільшилося населення, з'явилися нові населені пункти, відбулося піднесення сільського господарства.

Проте нерідко освоєння земель набувало хижацького характеру. У цей період було знищено величезні лісові масиви в Данії, Англії, Франції, Іспанії, Італії, що призвело до обміління річок та інших во-

Вирубування лісу.
Середньовічна мініатюра

дойм. Зменшення площі лісів і необмежене полювання спричинили різке скорочення видів тварин і птахів. Тепер рідко можна було зустріти лісових мешканців: кабанів, турів, лосів, зубрів і ведмедів.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Які лиха загрожували середньовічній людині? Як вони впливали на населення в країнах Європи?
2. Яку хворобу за доби Середньовіччя називали «чорною смертю»? Чому?

Розуміємо

3. Яку роль у житті середньовічної людини відігравали ліс і його дари? Чи справедливо називати тодішню Європу «країною лісів»?
4. Поясніть значення понять «внутрішня колонізація», «зовнішня колонізація». Яка між ними відмінність?

Уміємо

5. За текстом та ілюстраціями опишіть раціон середньовічної людини. Порівняйте їжу й напої людей тих часів із теперішніми.
6. Підготуйте (з використанням кількох видів джерел) розповідь від імені людини, яка в пошуках кращої долі переселилася на нові землі. Що на неї там очікувало?

Висловлюємо власну думку

7. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що в епоху Середньовіччя між людиною і природою панувала цілковита гармонія? Аргументуйте свою відповідь.

Зв'язок із сучасністю

8. До яких наслідків призвело вирубування лісів та необмежене полювання в Середньовіччі? Яку роль відіграють ліси нині?
9. Чи є приклади хижацького ставлення до природних ресурсів у наш час? Чому важливо берегти природні ресурси планети?

Мініпроекти (на вибір)

- Поділіться на групи/команди. Кожна може обрати одне або кілька завдань. За допомогою QR-коду чи покликання ви можете ознайомитися з ними на сайті інтернет-підтримки підручника.
- Презентуйте результати своїх досліджень у класі.

«Поширення магдебурзького права в українських землях»
<http://bit.ly/3seu4Pf>

«Як працював середньовічний цех»
<http://bit.ly/3Ozs2R6>

§ 9

Середньовічне європейське суспільство та християнська церква

1. Як виник новий суспільний устрій — феодалізм?

Чому, на вашу думку, земля була найбільшою цінністю за часів Середньовіччя? Обговоріть у класі.

В епоху Середньовіччя в Європі склалися особливі суспільні відносини, які називають *феодальними*. Давайте з'ясуємо, як вони сформувалися.

Середньовіччя, як і будь-яка інша історична епоха, — це період постійних воєн. Кожний правитель прагнув створити потужне військо, насамперед важку кінноту, яка в ті часи зазвичай вирішувала долю битви. Однак не кожний воїн міг придбати коня та обладунок. Тоді королі, які були власниками всієї землі в державі, почали передавати певні права на земельні наділи разом із прикріпленими до них селянами в довічне володіння знаті. Селяни мали виконувати певні роботи на користь володаря чи віддавати частину натуральних продуктів або й грошей. Натомість знать зобов'язувалася нести військову службу, надавати йому поради й виконувати певні обов'язки.

Із часом ці земельні наділи стали спадковими і почали називатися *феодами*, а власники землі, які були також представниками влади, — *феодалами*. Саме через це середньовічне суспільство називають також *феодальним*.

2. На які стани поділялося європейське суспільство в період Середньовіччя?

Протягом Раннього Середньовіччя в Європі сформувалася нова структура суспільства, яке поділялося на три

Феод — спадкове земельне володіння в епоху Середньовіччя, надане сеньйором своєму васалові, за яке потрібно було нести службу (переважно військову). Феод передавався у спадок за умови продовження служби.

Феодалізм — це система організації суспільства, яка склалася в середньовічній Європі. Для неї характерне розділення влади між феодалами, які володіли землею і забезпечували захист васалам та селянам в обмін на різні види послуг і повинностей.

суспільні стани: 1) «тих, хто молиться» (духівництво), 2) «тих, хто воює» (світські феодалі — лицарі), 3) «тих, хто працює» (міщани та селяни).

Вважали, що суспільство поділене на стани Богом. *Духівництво* мало піклуватися про душі людей і молитися за них. Обов'язком *світських феодалів* було воювати, захищати короля та його підданих. Представники *третього стану* мали працювати й утримувати два вищі стани.

Прочитайте уривки з творів А. Ланського та Е. де Фужера про три стани суспільства. Як автори пояснюють такий поділ суспільства? Які обов'язки мав кожний стан?

З поеми Адальберона Ланського про три стани суспільства (XI ст.)

«Перший стан — воїни, захисники церкви й народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких... Другий стан — селяни; ці нещасні люди отримують щось тільки ціною важкої праці. Усім — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян... Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина... Так дім Божий (суспільство) поділений на три частини: одні моляться, другі воюють, треті працюють. Три... частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, надані однією з них, створюють умови для праці двох інших; відповідно кожна частина піклується про ціле. Так цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром».

Три стани середньовічного суспільства.

Середньовічна мініатюра

Етьєн де Фужер про три стани мовою поезії (XII ст.)

«Священника уділ — за всіх молитися.
А лицаря — на полі бою битися.
І славою в борні покритися.
Обов'язок селян — трудитися».

Суспільні стани — усталені групи людей, які відрізняються своїми спадковими правами й обов'язками, місцем у суспільстві. Належність до певного стану регулювали норми писаного і звичаєвого права (традиції).

3. Що таке васалітет та феодална драбина?

За текстом п. 3 параграфа та уривком з документа встановіть, якими були відносини між сеньйорами та васалами. Напишіть від імені сеньйора листа васалу, а від васала — сеньйору.

Важливу роль у середньовічному суспільстві відігравали «ті, хто воює», тобто феодалі. У їхньому середовищі сформувалася система відносин — **васалітет**, своєрідна ієрархія — **феодална драбина**.

Відносини між різними прошарками феодалів були чітко визначені взаємним підпорядкуванням. Того, хто займав вищий щабель, називали **сеньйором**, а підлеглого йому феодала — **васалом**. Васали були зобов'язані нести військову повинність, викуповувати сеньйора з полону, виконувати певні його доручення, надавати поради тощо. Своєю чергою сеньйор брав васала під заступництво та захищав його від посягань ворогів.

Отже, відносини між феодалами нагадували своєрідну драбину, де кожний займав певний щабель і міг бути водночас васалом одного і сеньйором інших феодалів.

На вершині феодалної драбини був король — верховний сеньйор (або сюзерен) усіх феодалів. Нижче розмістилася

Феодалі

Король

Герцоги
й графи

Барони

Лицарі

Селяни не належали до
феодалних драбин

Схематичне зображення
феодалної драбини

Лицарська кіннота.
Мініатюра з Біблії
Мацейовського.
XIII ст.

Феодална драбина (ієрархія) — система взаємного підпорядкування між феодалами, заснована на відносинах «сеньйор — васал». На вищих щаблях перебували найбільші феодалі, на нижчих — середні, ще нижчих — дрібні феодалі.

найвища знать — герцоги, маркізи, графи. За службу вони отримували від короля феоди — земельні наділи й вважалися васалами самого короля. Найвища знать своєю чергою могла надавати феоди баронам, а ті — лицарям.

Васали присягали на вірність своїм сеньйорам; проте діяло правило безпосереднього підпорядкування: «Васал мого васала — не мій васал». Це означало, що кожний сеньйор міг розраховувати тільки на своїх васалів. Тобто король (як сеньйор) не втручався у відносини між герцогами (як васалами) та маркізами (які були васалами герцога, а не короля).

Система васалітету, яка виникла у VIII–IX ст., проіснувала до XIII–XIV ст.

З листа єпископа Шартрського до герцога Аквітанії про взаємні обов'язки васала та сеньйора (XI ст.)

«Хто присягне на вірність своєму сеньйорові, завжди повинен пам'ятати про такі шість (зобов'язань): не завдавати шкоди тілу сеньйора; не видавати його таємниць і не нищити його укріплень, ...не чинити перешкоди праву, суду й усьому, що стосується його становища і прав, ...не завдавати шкоди його володінням, ...не заважати йому досягати того, чого він легко може досягти, а також не робити для нього неможливим те, що насправді можливе... Крім того, щоб... надавав поради і щиро допомагав своєму сеньйорові, якщо хоче бути винагороджений феодем, а також завжди зберігати відданість, у якій записягнувся. І сеньйор у всьому повинен поводитися так само щодо свого підданого (васала)».

4. Яким був устрій християнської церкви як організації?

Вам уже відомо, що християнська церква¹ відігравала об'єднавчу роль у суспільстві середньовічної Європи, визначала норми моралі та поведінки парафіян.

На теренах колишньої Західної Римської імперії церкву очолював *Папа Римський*. *Папами* римських єпископів почали називати з IV ст. Вони вважали себе наступниками найближчого учня Ісуса Христа апостола Петра — першого

¹ Слово *церква* вживають у двох значеннях: 1) для позначення християнського храму — місця, де відбуваються богослужіння; та 2) для позначення спільноти християн, яка існує як релігійна організація — зі своєю ієрархією, функціями та законами.

§ 9. Середньовічне європейське суспільство та християнська церква

єпископа Риму. Папа висвячував імператорів і королів, тобто підтверджував, що влада цих правителів походить від Бога.

На території Візантійської імперії головою церкви був Константинопольський патріарх, якого називали також Вселенським Патріархом. Церква у Візантії була частиною держави і підпорядковувалася владі імператора.

Організаційний устрій християнської церкви в Західній Європі подібний до феодального устрою суспільства. Із церковною ієрархією пропонуємо ознайомитися під час виконання дослідницького проєкту «Ієрархія християнської церкви та її роль у суспільстві».

- Із завданнями проєкту ви можете ознайомитися за QR-кодом або покликанням <http://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/R2/12/2-12-27>.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Які суспільні стани існували в середньовічному суспільстві?

Розуміємо

2. Поясніть значення понять «суспільний стан», «феод», «феодалізм», «васалітет», «феодальна драбина»?
3. Що, на вашу думку, означає вислів: «Васал мого васала — не мій васал»?

Уміємо

4. Охарактеризуйте соціальне становище і роль кожного з основних станів середньовічного суспільства.
5. Створіть комікс-сторінку або схему, що показує, як виник феодалізм. Відобразіть у ній короля, знатного лицаря, селян і передавання володінь — феодів.

Висловлюємо власну думку

6. Які особливості відносин між феодалами в епоху Середньовіччя? Чи можна їх назвати гармонійними?

Зв'язок із сучасністю

7. Проаналізуйте роль і місце християнської церкви в середньовічному і сучасному суспільствах. Які християнські цінності актуальні в наш час?

Мініпроєкт «Жінки Середньовіччя: від повсякдення до величі»

- Ознайомтеся з матеріалом і завданнями цього мініпроєкту за допомогою QR-коду чи покликання <http://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/R2/9/2-45-1>.

§ 10 Три стани середньовічного суспільства

Практичне заняття

- Об'єднайтеся в малі групи й оберіть для дослідження одну з тем (одну й ту саму тему можуть досліджувати кілька груп). Використовуючи матеріал підручника та додаткові джерела, виконайте подані завдання. Скористайтеся пам'яткою про роботу в малих групах. Результати свого дослідження обговоріть з однокласниками й однокласницями.

1-ша група. Яку роль відігравало духовенство в середньовічному суспільстві?

Підготуйте уявний репортаж/коротке повідомлення про особливості життя духівництва в Ранньому Середньовіччі. Чим займалися священники та монахи, як ставилися до них парафіяни.

Життя середньовічного жителя Європи було тісно пов'язане з релігією — християнством. У ті часи релігія визначала світобачення людини, була частиною її життя. Тож цілком закономірно, що духівництво посідало найпочесніше місце в суспільстві.

Головним завданням духівництва було здійснення богослужінь, церковних таїнств (хрещення, вінчання, причащення, сповідання тощо) та турбота про спасіння душ своїх парафіян. Важливу роль відігравало чернецтво, яке виникло ще в період Античності. Ченці ретельно дотримувалися приписів християнства через відлюдництво.

Помешкання ченця-відлюдника в Ірландії. V ст.

Середньовічний монастир в Англії. XII ст.

Ченці, або монахи (з грец. — одинаки), жили не тільки усамітнено, а й общинами — монастирями. Будівлі багатьох середньовічних монастирів нагадували фортеці, де в часи небезпеки знаходили прихисток і ченці, і навколишні селяни.

Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/35ZF2rJ> з 3D-реконструкцією середньовічних монастирів.

З часом монастирі стали великими землевласниками. Монахи не тільки проводили богослужіння, а й працювали на землі. Зокрема, у статуті монастиря Св. Бенедикта (VI ст.) зазначалося: «Монастир треба організувати так, щоб усе необхідне, наприклад вода, млин, сад, пекарня, різні майстерні, були на території монастирського двору, аби монахи не мали потреби виходити за стіни монастиря, бо це не дуже корисно для їхніх душ».

У ті часи духівництво було найбільш освіченою верствою. При монастирях і церквах відкривали освітні заклади, нужденним надавали медичну та матеріальну допомогу.

Становище духівництва підтримували імператори та королі. Воно було звільнене від податків та від служби у війську. Населення платило на користь церкви десятку частину від прибутків — церковну десятину.

2-га група. Яким було середньовічне лицарство?

Підготуйте кілька пригодницьких ситуацій про повсякденне життя та заняття лицарства. Використовуйте діалоги, емоції, деталі одягу та середовища.

Монахи займаються геометрією та астрономією.
Мініатюра. XV ст.

Образ Середньовіччя часто асоціюють із лицарством. З XI ст. лицарями називали феодалів, які служили у війську. Усе їхнє життя було пов'язане з військовою справою.

Шляхетське звання лицаря (або рицаря) надавали після досягнення повноліття за особливі заслуги на полі бою або після спеціального військового вишколу. Хлопця, майбутнього лицаря, навчали верховій їзді, володінню зброєю, прийомам полювання, боротьбі та плаванню. Потім він мав прослужити кілька років пажем і зброєносцем при лицарі. Тільки після цього він проходив спеціальний ритуал посвячення в лицарі.

Поступово в лицарів сформувалися свої ідеали, розуміння честі й правил поведінки в суспільстві. Лицар мав дотримуватися слова, бути хоробрим і вірним сеньйору, захищати християнську віру та знедолених, дотримуватися правил шляхетської поведінки. Із часом слово *лицар* набуло ширшого значення і стало синонімом знатності й благородства.

Улюбленими розвагами лицарів були полювання із соколом та лицарські поєдинки — турніри. За спеціальним сигналом супротивники рушали назустріч один одному. Лицар мав вибити тупим списом супротивника із сідла. Нагородою для переможця був кінь та обладунок переможеного.

Проте не варто ідеалізувати лицарів. Часом вони були неосвіченими, корисливими, грубими, зухвалими й агресивними. У мирний час лицарі часто воювали між собою, грабували мирне населення та чинили насилля. Це набуло такого

Давид I (король Шотландії)
посвячує зброєносця в лицарі.
Середньовічна мініатюра

Панна допомагає лицарю
вдягнути обладунки.
Середньовічна мініатюра

Лицарський турнір.
*Середньовічна
мініатюра*

Бойове спорядження лицаря.
Експозиція «Метрополітен-музею»,
м. Нью-Йорк (США). *Сучасна світлина*

масового характеру, що в XI–XII ст. церква мусила ухвалити кілька законів про мир Божий, згідно з якими лицарям заборонили воювати під час релігійних свят та в спеціально визначені для молитов і посту дні.

3-тя група. Що таке середньовічний замок лицаря?

Підготуйте уявну екскурсію середньовічним замком у формі мультимедійної презентації чи усної розповіді. Висловіть припущення, яким було буденне життя у феодальному замку. Використовуйте діалоги, емоції, особливості замку та середовища.

Постійні збройні напади зовнішніх ворогів і сутички між сусідами зумовили появу в Європі нового типу споруд — *замків*. Ці будівлі поєднували функції фортеці як оборонної споруди та житла феодалів. Майже вся територія Європи була забудована замками. У різних країнах Європи донині збереглося чимало середньовічних замків.

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/378x8N2> з 3D-реконструкцією середньовічних замків.

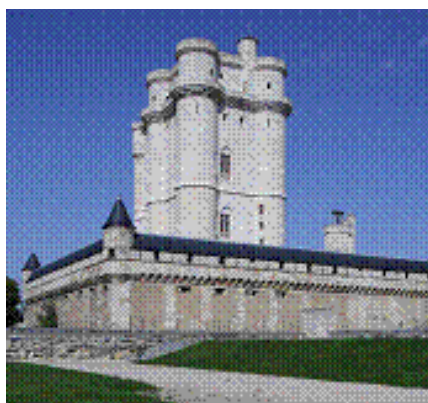

Для будівництва замків обирали зручне для оборони місце — переважно на пагорбі або на горі, інколи — на острові посеред річки чи озера. Замок оточували ровом із водою, обносили високими й товстими стінами. У нього можна було потра-

Замок Лідс.
Англія.
XII ст.

пити тільки через звідний міст, який на ніч чи під час нападу ворогів піднімали за допомогою спеціальних ланцюгів.

Донжон Венсенського
замку. Франція. XIV ст.

У центрі замку знаходилася головна вежа — *донжон*. Він був останнім оборонним рубежем, якщо ворог долав зовнішні укріплення. Підвали донжона використовували для зберігання припасів, там же був колодязь. На верхніх поверхах мешкали феодал із родиною, слуги. У багатьох замках існував потаємний хід, що вів до лісу чи річки, яким захисники замку могли рятуватися втечею. Отже, замок був надійним місцем, щоб витримати багатомісячну облогу ворога, а також давав сеньйору змогу контролювати прилеглі території.

4-та група. Якими були умови життя селян?

Підготуйте презентацію (п'єсу, живу картинку, пригодницьку ситуацію) із життя селян. Використовуйте діалоги, емоції, деталі одягу та середовища.

Найчисленнішою верствою середньовічного суспільства були селяни. Постійні небезпеки змушували їх звертатися за захистом до могутнього феодала. За це йому віддавали частину врожаю чи грошей, або працювали на його землях (відбували феодалні повинності). Феодал брав на себе зобов'язання захищати землі від нападів, а також чинив суд і міг утруча-

тися в особисте життя (дозвіл на переїзд, одруження тощо). Так селяни потрапляли в залежність до свого пана.

Уривок з грамоти про феодалні повинності французьких віланів (залежних селян) (1060)

«Нехай буде відомо, що всі обкладені оброком двори повинні нести однаковий оброк; кожний двір повинен давати щорічно по 8 денаріїв... по 8 мірок пшениці і 24 мірки вівса... А також виноградник, що колись належав абатові, двічі на рік потрібно копати, підрізати і виконувати на ньому всі необхідні роботи, потім вичавлювати виноградний сік і доправляти його для зливання в панські бочки; якщо ж виноградник буде перетворений на поле, повинні працювати, належно обробляючи поля, скільки буде потрібно, аж до доправлення зібраного врожаю до панських комор».

Усе необхідне для життя селян і феодалів (харчові продукти, ремісничі вироби, зброя, тканини, одяг та ін.) виробляли в їхньому господарстві, тому не було потреби щось купувати чи продавати. У кожному селі були власні ковалі, мірошники, гончарі, ткалі тощо. Тільки за деякими товарами, наприклад за сіллю чи залізом, вирушали до місць, де їх добували. Там їх обмінювали на продукти своєї праці. Через слаборозвинену торгівлю гроші були рідкістю навіть у феодалів.

Сільськогосподарський
календар.
Середньовічний ма-
люнок із рукопису
Петруса Кресценція.
XII ст.

Тип господарства, коли майже все необхідне виготовляють на місці, а не купують, називають **натуральним**.

Жителі одного чи кількох сусідніх сіл об'єднувалися в громади. Громада стежила за порядком на своїй території, обирала старосту, будувала церкву або каплицю, утримувала священників, надавала допомогу бідним, удовам і сиротам. Спільними зусиллями селяни ремонтували дороги, мости, організовували дозвілля. Поза громадою вижити було практично неможливо, тому вигнання вважали найгіршою карою. Вигнанця позбавляли всіх прав і підтримки громади.

- Обговоріть у класі результати практичного заняття у формі написання уявного листа від імені представника одного стану до представника іншого стану. Висловіть свої думки та почуття щодо вашого становища в суспільстві, вашої ролі й обов'язків, а також ставлення до інших станів.

Оцініть свої досягнення

- Продовжте речення і запишіть у зошит.
На цьому практичному занятті я дізнався/дізналася про ... , навчився/навчилася ... , зрозумів/зрозуміла ... .

§ 11 Європейське середньовічне місто

1. Як відроджувалося міське життя в Західній Європі?

За текстом п. 1 параграфа визначте, які чинники вплинули на появу й відродження міст у Середньовіччі. Яке значення мало географічне положення міста для його розвитку?

У X–XI ст. у Західній Європі розпочалося відродження деяких старих міст, почали з'являтися нові. Це було пов'язано з розвитком сільського господарства, ремесла й торгівлі.

Середньовічні міста були здебільшого невеликими. Зазвичай це 3–5 тис. населення. Навіть у XIV–XV ст. великими вважали міста з населенням 20–30 тис. осіб, і тільки в деяких

Місто — великий населений пункт. У добу Середньовіччя міста були осередками влади, ремесла, торгівлі та культури. Нині переважна більшість міст є центрами районів, областей, де зосереджені державні органи влади, промислові підприємства, великі торговельні та культурні заклади.

із них населення сягало 80–100 тис. осіб (Константинополь, Париж, Мілан, Венеція, Флоренція, Кордова, Севілья).

Ознайомтеся з уривком із «Фландрської хроніки» про походження міста Брюгге (IX ст.). Де і як виникло місто Брюгге? Як із цим пов'язана його назва? Про що свідчить той факт, що в місті почали будувати заїжджі двори та готелі? Пояснить, чому багато середньовічних міст виникало біля стін замків, мостів або поблизу монастирів?

«Граф Фландрії Бодуен Залізна Рука збудував укріплений замок зі звідним мостом. Після цього для потреб мешканців замку почали з'їжджатися до воріт біля його моста торгівці або продавці більш цінних речей, потім крамарі, потім власники заїжджих дворів, щоб нагодувати і дати притулок тим, хто вів торговельні справи в присутності государя, який часто бував там; почали зводити будинки та влаштовувати готелі, де розміщалися ті, хто не міг мешкати всередині замку. У них увійшло у звичай говорити: «Йдемо до моста». Поселення тут настільки розрослося, що незабаром утворилося велике місто Брюгге, яке й досі у просторіччі має назву «міст», оскільки їхньою мовою «брюгге» означає «міст»».

2. Якими були середньовічні міста?

Уявіть, ніби ви проводите екскурсію для туристів вулицями середньовічного міста. За текстом п. 2 параграфа та ілюстраціями підготуйте опис своєї екскурсії. Які, на вашу думку, особливості забудови середньовічних міст сподобаються вашим екскурсантам, а які навпаки — не сподобаються?

Середньовічні міста оточували фортечними мурами зі сторожовими вежами, перед якими був рів із водою та звідним мостом. Центром у містах була ринкова площа, на якій розміщувалися собор і ратуша (будівля міської ради). Із часом цього простору ставало замало, і довкола міського центру (бург, сіте, град) з'являлося передмістя, яке заселяли ремісники, дрібні торгівці та городники. Згодом і цю частину укріплювали захисними мурами.

Через фортечні мури місто не могло довільно збільшувати свою територію, тому вулиці були дуже вузькі («не ширше довжини списа»), а будинки споруджували впритул один до одного. Будинки середньовічних міст не мали звичної для нас нумерації, її замінювали вивіски, на яких було зображено символи професій, портрети господарів і навіть барельєфи на релігійні сюжети.

Середньовічні міста. Мініатюри. XIII–XIV ст.

Населення середньовічних міст було строкатим. Переважну більшість становили ремісники й купці. Оскільки в містах будували церкви, то в них проживало духовництво. До нових міст часто переселялися феодалы, а разом із ними й численна прислуга. У містах, де існували університети, проживали викладачі та студенти. До багатих міст з усіх-усюд стікалися селяни-втікачі, мандрівні артисти, акробати, лихварі, жебраки, злодії та різноманітні любителі пригод.

Містяни й містянки.
Мініатюра. XIII ст.

На першому поверсі будинків зазвичай розміщувалися крамниці, майстерні або кухні, а над ними — житлові приміщення. Поступово розвивалася сфера послуг, тож у містах були корчми, готелі, лазні, перукарні тощо.

На вулицях багатьох середньовічних міст було брудно через відсутність каналізації. Частина містян не полишала заняття сільським господарством, тобто мала городи й тримала худобу. Часто попід будинками паслися кози, вівці, свині, кури, гуси тощо. Через таку скупченість і тисняву міста часто потерпали від епідемій і руйнівних пожеж.

3. Середньовічні міста на теренах сучасної України

Визначте, у чому особливість забудови міст. Яку роль вони відігравали в суспільстві?

За повідомленням літописця, у IX — першій половині X ст. на території Русі існувало 16 міст, зокрема Київ, Новгород, Чернігів, Переяслав, Вишгород, Іскоростень. Міста були осередками влади, ремесла, торгівлі та культури. У них діяли школи, книгописні майстерні, бібліотеки тощо.

«Місто
Володимира» —
дитинець
давнього Києва.
Макет
Д. Мазюкевич

Центром міста був дитинець — укріплена стінами, валами й ровами частина міста. Зазвичай дитинець розміщувався на узвишші чи пагорбі. Це була своєрідна міська фортеця. У цій частині міста розташовувалися княжі палаци та боярські двори, житла дружинників і християнські храми.

Біля дитинця розміщувався «окольний град» (іноді його ще називали «острог» чи «посад»), який також оточувало укріплення. У цій частині міста були помешкання простого люду, ремісників, торговий майдан, подвір'я купців, церкви й монастирі. Міські будинки в ті часи споруджували переважно з дерева.

Окремою частиною великих міст були передмістя, які здебільшого заселяли ремісники певної спеціальності. Вони розташовувалися поза міськими укріпленнями.

Під час монгольської навали (XIII ст.) багато міст Русі було зруйновано та спалено.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

«Середньовічні міста»

- Поділіться на 5 малих груп. Розгляньте за допомогою QR-кодів або покликань <http://bit.ly/2EU9Nm5>, <http://bit.ly/3OYb2Wh> 3D-реконструкції середньовічних міст. Кожна група досліджує

одне із середньовічних міст: Париж, Болонью, Лемборк, Краків, Найтсбері (уявне англійське містечко), Київ (*на вибір*).

- Підготуйте рекламну листівку або презентацію про одне із середньовічних міст.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Коли почали виникати середньовічні міста? Коли в Європі розпочався активний розвиток міського життя?

Розуміємо

2. Чому середньовічні міста часто були розташовані на перетині важливих шляхів, біля морських гаваней і річкових переправ? Як це впливало на життєдіяльність міста?

Уміємо

3. Уявіть, ніби ви — жителі середньовічного міста. Створіть коротку комікс-сторінку або малюнок про життя в середньовічному місті.
4. Порівняйте особливості забудови середньовічних міст в Західній Європі та Русі.

Висловлюємо власну думку

5. Чи хотіли б ви жити у середньовічному місті? Обґрунтуйте свій вибір.
6. Як би ви організували життя в середньовічному місті? Розкажіть про свої ідеї щодо вдосконалення життя мешканців міста в ті часи.

Зв'язок із сучасністю

7. Складіть діалог між жителем/жителькою середньовічного міста та сучасним мешканцем/мешканкою, у якому обговорюють роль і значення міста в різні історичні періоди. Порівняйте середньовічне місто із сучасним містом за такими параметрами: площа, населення, інфраструктура, санітарні умови, розваги. Що в них спільного, а що відмінного?

§ 12 Комунальний рух, цехи та гільдії

1. Як міста боролися за своє самоврядування?

За текстом п. 1 параграфа розкрийте сутність поняття «комунальний рух». Що міста мали за мету? Які засоби й методи вони використовували для досягнення своєї мети?

Міста, які виникали на землях феодалів, були залежними від них. Власник землі (феодал), на якій стояло місто, був

його **сеньйором**. Містяни мали сплачувати сеньйору податок або відробляти повинності. Прагнення сеньйорів отримати з міста якомога більше прибутків не влаштовувало містян, і вони почали боротися за свої права та привілеї.

У Х–ХІІІ ст. боротьба міст за самостійність охопила практично всю Західну Європу. Міста, які отримували права на самоврядування, називали **комунами**. Вони обирали міську раду, самі встановлювали податки, мали власний суд, міську скарбницю, військо (ополчення). Тому боротьба міст проти феодалів у Х–ХІІІ ст. отримала назву **комунальний рух**.

У м. Магдебурзі (Німеччина) наприкінці ХІІ — на початку ХІІІ ст. було впорядковано збірник норм, які регулювали права міст на самоврядування, власний суд, оподаткування, свободу городян. Він увійшов в історію як **«магдебурзьке право»**. У першій половині ХІV ст. за часів правління короля Данила та його наступників магдебурзьке право отримали міста Волинсько-Галицької держави.

Найбільшим здобутком самоврядних міст стало право особистої свободи його жителів. Тож селяни, які прагнули позбутися влади сеньйора, часто тікали до міста. Навіть виникло традиційне право: якщо будь-яка залежна людина прожила в незалежному місті «рік і один день» — вона ставала вільною. Відтоді існує приказка: «Міське повітря робить людину вільною».

Символом міського самоврядування була **ратуша** — будівля, у якій розміщувався орган міського самоврядування — магістрат, зберігалися міський архів, печатка й скарбниця.

У ратуші також приймали почесних гостей міста та різні делегації.

Середньовічна ратуша
в м. Бамберзі (Німеччина).
ХІVст.

Міська комуна́ (від латин. *communis* — спільний) — самоврядне середньовічне місто, громада якого домоглася незалежності від феодала й отримала право на самоврядування.

2. Що таке середньовічні цехи?

Доберіть аргументи стосовно переваг і недоліків цехової системи. Зверніть увагу на роль об'єднань ремісників у розвитку ремесел та вплив цехів на суспільне життя. За результатами дослідження заповніть у зошиті порівняльну таблицю.

Переваги цехової організації	Недоліки цехової організації

Робота в кравецькому цеху.
Середньовічна мініатюра

Ковалі. Середньовічна
мініатюра

Ремісники однієї або споріднених професій об'єднувалися в закриті спілки — **цехи**.

Основною метою створення цехів був захист інтересів їхніх членів від утисків сеньйорів міста, утримання спільних торгових приміщень, захист від конкуренції. Наприклад, ремісник, який прийшов із села чи іншого міста, не мав права займатися своїм ремеслом, якщо він не був членом місцевого цеху.

Повноправними членами цеху були тільки **майстри**. На загальних зборах вони обирали голову (цехмістера) та раду цеху, ухвалювали статут, положення якого були обов'язкові для всіх членів цеху.

Згідно зі статутом, усі майстри мали виготовляти вироби за певним зразком. Статут визначав також тривалість робочого дня, ціни на продукцію, кількість верстатів, підмайстрів

Цехи — закриті об'єднання ремісників однієї або споріднених професій, сформовані для підтримки їхніх професійних інтересів.

та учнів, розмір оплати їхньої праці, термін учнівства, кількість і якість сировини тощо.

Вплив цехів на життя ремісників не обмежувався самим лише виробництвом. Цех був також і військовою організацією. За кожним цехом було закріплено певну ділянку оборонної стіни для підтримання там порядку. А ще члени цеху вартували вночі на вулицях міста. У разі нападу ворога вони утворювали бойовий підрозділ та боронили закріплену за ними ділянку стіни.

Цехи мали свої прапори, герби, церкву, святого покровителя професії. До того ж вони організовували побут і дозвілля своїх членів, опікувалися вдовами, сиротами та людьми з обмеженими можливостями.

Помічників майстрів називали *підмайстрами*. Вони не були членами цеху, тому не могли відкрити своєї майстерні. На відміну від учнів майстра, вони отримували за свою роботу заробітну плату.

Для того щоб стати майстром, підмайстер мав виготовити шедевр — виріб, який оцінювала колегія інших майстрів цеху, а також мати кошти для відкриття власної майстерні.

Щоб стати підмайстром, потрібно було певний час побути учнем у майстра. Навчання учнів було платним. Термін учнівства встановлював цеховий статут, зазвичай він становив від 2 до 8 років (рідко 12 років). Спершу учні виконували роль прислуги в майстерні та будинку майстра, і тільки згодом майстер міг передати учневі секрети свого ремесла. Якщо навчання проходило успішно, учень ставав підмайстром.

Взуттєва майстерня.
Гравюра. XVI ст.

Герб середньовічного
цеху ковалів

3. Як розвивалася торгівля в епоху Середньовіччя? Що таке *гільдії*?

Дослідіть роль торгівлі в середні віки. Визначте, як гільдії впливали на розвиток торгівлі. Які переваги й обмеження мали гільдії в цьому контексті?

У розвитку середньовічного суспільства помітну роль відіграла торгівля. Зовнішня торгівля була зосереджена переважно в басейнах Середземного, Балтійського та Північного морів.

Перший центр торгівлі в Західній Європі охоплював порти Середземномор'я, через які здійснювалася торгівля з країнами Сходу. Провідну роль у ній відігравали купці міст Генуї, Венеції та Флоренції. З Європи до країн Сходу вони везли сукно, зброю, золото й срібло, а зі Сходу до Європи постачали тонкі тканини, китайську порцеляну, ювелірні прикраси, коштовне каміння, зброю, екзотичні овочі й фрукти, прянощі, цукор та інші продукти. З Причорномор'я до портів Італії прибували кораблі з рибою, кав'яром, сіллю, зерном, хутром та ін.

Ще одним важливим центром торгівлі були порти Балтійського й Північного морів. Там торгували виробами місцевих ремісників, рибою, сіллю, вовною, хутром, льоном, воском, смолою та деревиною. Провідну роль у північній торгівлі відігравали купці німецьких міст.

Для захисту своїх інтересів купці міста, подібно до ремісників, почали об'єднуватися. Найпоширенішою формою об'єднання були *торгові гільдії*.

Для ведення міжнародної торгівлі гільдії окремих міст об'єднувалися в союзи та асоціації. Найвідомішою та найбільшою спільнотою була *Ганза* — торговельно-політичний союз купецьких міст Північної Європи, що виник у середині XIV ст. і проіснував до XVI ст. Купці цієї гільдії використовували переважно водні шляхи Балтійського та Північного морів.

Зазвичай торгівля в містах відбувалася на ринках. Починаючи з XII ст. почали проводити щорічні торги — *ярмарки*, куди з'їжджалися купці з різних міст і країн. Купці розрахо-

Гільдія — у Західній Європі у XII–XV ст. організація купців, що захищала інтереси своїх членів, домагалася для них правових і митних пільг.

увалися різними монетами, і було досить складно визначити, за яким курсом їх обмінювати. Тому на ринках працювали **мінйяли**. Вони не тільки обмінювали гроші різних країн, а й давали їх у борг під відсотки. Так виникло **лихварство**.

У ті часи було небезпечно перевозити велику кількість грошей. Тому набула поширення система розрахунків **векселями**. Купець передавав певну суму грошей **лихвареві** чи представництву торговельної компанії і отримував особливий документ — вексель (розписку). В іншому місті купець міг придбати на нього товар або отримати свої гроші.

Із часом із середовища мінйял і лихварів вийшли перші власники банків — **банкіри**. За допомогою банків купці переказували гроші з однієї країни в іншу. Також банки надавали позики під відсотки. Перші банки з'явилися в Ломбардії, що на півночі Італії. Саме звідси походить назва **ломбард**.

Купці.
Мініатюра. XIV ст.

Мінйяли.
Середньовічний малюнок

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. У які групи об'єднувалися середньовічні ремісники й купці для захисту своїх інтересів?

Мінйяло — людина, яка за певну плату обмінює гроші.

Лихвар — людина, яка позичає гроші під відсотки.

Вексель — письмове зобов'язання виплатити його власникові певну суму монетами.

Розуміємо

2. Поясніть значення понять «цех», «майстер», «підмайстер», «гільдія», «міська комуна».
3. Як розгорталася боротьба між містами та сеньйорами і якими були її наслідки?
4. Хто такі *мінйяли* та *лихварі*? Як і чому виникли перші банки? Де і як у наш час відбувається обмін грошей?

Уміємо

5. Підготуйте діалог за ситуацією з буденного життя члена одного із середньовічних цехів від імені майстра/підмайстра/учня.
6. Порівняйте торгівлю за часів Середньовіччя із сучасною торгівлею. Що між ними спільного, а що — відмінного? Поміркуйте, як торгівля впливає на різні сфери суспільного життя?

Висловлюємо власну думку

7. Висловіть думку, чому в епоху Середньовіччя люди прагнули об'єднуватися в спільноти — селянські громади, цехи, гільдії, міські комуни?

Зв'язок із сучасністю

8. Яке значення мав комунальний рух в історії середньовічної Європи? Яку роль відіграє місцеве самоврядування в сучасному суспільстві?

Узагальнення за розділом 2 «Формування європейського середньовічного суспільства» Варіанти завдань (на вибір)

1. Уявіть, ніби ви працюєте в інтернет-виданні (газеті чи журналі) і ведете рубрику новин. Створіть/підготуйте короткі новини-повідомлення на одну з тем (*на вибір*).

- «Три стани середньовічного суспільства»;
- «Репортаж із середньовічного цеху»;
- «Найбільші лиха середньовічної людини»;
- «Новини середньовічної торгівлі».

Обговоріть результати роботи в класі.

2. Складіть кросворд, ребус або «хмару» слів, які розкриють значення понять «внутрішня колонізація», «зовнішня колонізація», «міграція», «християнська церква», «стан», «станове суспільство», «феод», «феодалізм», «васалітет», «Ганза», «гільдія», «лихварство», «майстер», «міська комуна».

на», «підмайстер», «учень», «цех». Обговоріть гуртом значення цих понять.

3. Уявіть, що вам вдалося здійснити одноденну подорож до середньовічного міста/сільської громади. Складіть про неї коротку розповідь: де б ви побували, які події вас зацікавили б, з ким би ви спілкувалися, що б ви вирішили дізнатися або дослідити.

4. Подискутуйте на одну з тем (*на вибір*).

- «Чому роль християнської церкви в суспільстві постійно зростала?»

- «Чи сприяв цеховий устрій розвитку економіки? Чи вважаєте ви, що статуту цехів були справедливими? Чому?»

5. Внесіть відомості з розділу до синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в добу Середньовіччя». Виокремте спільні й відмінні історичні події/явища, які відбувалися в суспільствах Західної Європи та на сучасних українських землях. Після завершення укладання таблиці обговоріть зі своїми однокласниками й однокласницями взаємозв'язок між подіями та явищами на території сучасної України та за її межами в цей період.

6. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайн-тесту «Середньовічний світ Західної Європи». Пройти самооцінювання ви можете за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3P2p6xP>.

РОЗДІЛ 3

ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ В X–XV ст. ДОБА ВІКІНГІВ. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

§ 13 Походи та завоювання вікінгів

1. Як природні умови визначили основні заняття вікінгів?

За текстом п. 1 параграфа та ілюстраціями встановіть, якими були природно-географічні умови, у яких жили народи Північної Європи. Як вони, на вашу думку, вплинули на основні заняття населення?

Скандинавський півострів у літній і зимовий періоди.

Світлини з космосу

Розгляньте світлини Скандинавського півострова з космосу в літній і зимовий періоди. Які основні відмінності ви помітили між цими двома сезонами?

Сьогоднішня історична мандрівка розпочнеться зі Скандинавії. Цей регіон на півночі Європи охоплює Скандинавський півострів, а також прилеглі острови.

Скандинавський півострів омивають води кількох морів. Північно-західне узбережжя рясніє довгими вузькими морськими затоками — *фьордами*. Вони глибоко врізаються в суходіл і мають стрімкі береги.

Природні умови Скандинавії доволі суворі: коротке й прохолодне літо, холодна та тривала зима, малородючі кам'янисті ґрунти, скелясті гори й багато лісів. Навіть у найсприятливіші роки жителям Скандинавії часто не вистачало врожаю, щоб спокійно прожити зиму. Тож не дивно, що велику роль у їхньому житті відігравало саме море. Воно не тільки годувало скандинавів, а й відкривало шлях до інших країв. Із часом морська торгівля та розбійницькі напади стали важливою частиною їхнього життя.

Скандинавських воїнів-мореплавців VIII–XI ст. у Західній Європі називали **вікінгами**.

Фьорд у Скандинавії.
Сучасна світлина

Традиційне житло
скандинавів.
Реконструкція

Повсякденне вбрання
скандинавів.
Реконструкція

2. Як відбувалися завойовницькі походи вікінгів?

Чому було складно дати відсіч нападам вікінгів? Визначте 3–4 причини.

Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3EaXCQJ> з 3D-моделями поселень вікінгів.

Бій вікінгів у Данії.
Реконструкція

Перші відомості про завоюницькі походи вікінгів з'явилися наприкінці VIII ст. У 793 р. на північно-західному узбережжі Англії загін вікінгів напав на монастир, пограбував і спалив його. Саме ця подія започаткувала так звану «епоху вікінгів» — період жорстоких набігів і кривавих завоювань. У середньовічних хроніках вікінгів називали «вовками між овець».

Вікінги були вправними суднобудівниками. Свої подорожі вони здійснювали на військових кораблях. Великі військові кораблі, що мали понад 30 пар весел (гребних лавок) називали *скейдами*. Вони були швидкими й легкими, могли проходити міліну та причалювати до будь-якого берега. Передню носову частину деяких суден-скейдів прикрашала різьблена голова дракона. Вікінги вірили, що вона відлякує злих духів. Називали такі судна *дракарами* («судно-дракон») і належали вони вождям. У вікінгів були також великі торговельні судна, побудовані для перевезення вантажів — *кнори*.

Вправність і майстерність у судноплаванні допомагали вікінгам долати величезні відстані. У VIII ст. скандинави проторували торговий шлях до Чорного моря, відомий як шлях «із варягів у греки». Їхні подорожі досягли земель Арабського халіфату.

Набіги вікінгів були швидкими й непередбачуваними, часто жорстокими. Їхня флотилія з десятків дракарів нападала на прибережні поселення та грабувала їх.

Діяли нападники дуже швидко, тому допомога зазвичай не встигала підійти до потерпілих.

Ослаблені феодалними міжусобицями країни материкової Європи не могли успішно протистояти нападам вікінгів. У IX–X ст. набула поширення молитва про порятунок від найбільших лих: «Господи, урятуй нас від чуми,

Зображення дракара.
З манускрипту X ст.

диявола та шаленства норманів!». Населення країн, що зазнавали частих нападів вікінгів, мусило відкуповуватися від них грошима. Утім, узявши відкуп, вікінги не припиняли своїх грабунків.

Прочитайте уривок із літопису абатства Святого Петра Шартрського про набіги норманів на Франкське королівство. Обговоріть у парах, чому напади вікінгів були страшнішими за місцеві війни між феодалами. Що спільного між чумою та норманами для людей доби Середньовіччя?

«Але, свого часу припливши з-за моря на кораблях із пташиними дзьобами, язичницький народ майже всю місцевість жорстоко голим мечем спустошив, святі місця розорив й усепоглинальному полум'ю віддав; міста захопивши, зрівняв їх із землею, християн же або залізом знищив, або захоплених у полон продав у довічне рабство. До того дійшло шаленство цих язичників, що на веслах піднялися вони річкою Сеною, підійшовши до міста Шартра, усю округу пройшли, розорили та знелюдніли».

3. Якими були завоювання вікінгів?

Уявіть, ніби ви — історичні картографи! За допомогою карти на с. 81 та тексту п. 3 параграфа встановіть основні напрямки походів вікінгів. Прокладіть історичний маршрут і встановіть, які природні перешкоди долали вікінги під час своїх походів. Поселення яких народів траплялися на їхньому шляху?

Із середини IX ст. вікінги здійснювали набіги на територію Франції, адже після смерті Карла Великого його імперія була ослаблена міжусобними війнами. У 845, 857 та 865 рр. вікінги грабували Париж. Проте після тривалої облоги 885–886 рр. вони повернулися ні з чим. У 911 р. один із ватажків вікінгів Ролло уклав угоду з французьким королем Карлом III, за якою отримав на умовах васальної залежності частину території на півночі Франції. Він прийняв хрещення, ім'я Роберт і зобов'язався захищати землі французького короля від уторгнення ворогів. Так на початку X ст. утворилося герцогство Нормандія. Скандинави швидко змішалися з тамтешніми мешканцями, перейняли їхню мову, звичаї та навернулися в християнство.

Найбільше від нападів вікінгів постраждали Британські острови. Вікінги з берегів Данії (англійці називали їх *данцями*) спочатку здійснювали спустошливі набіги на узбережжя Англії, а згодом підкорили її території і заснували там постійні поселення.

Водночас із кінця VIII ст. відбувалася колонізація Ірландії (Дублін був заснований вікінгами і перебував під їхньою владою протягом двох століть), а з початку X ст. — Ісландії. Напри-

кінці X ст. вони заснували поселення в Гренландії, а на початку XI ст. — навіть в Америці (на території сучасної Канади).

Загалом вікінги підкорили Англію, Південну Італію та Сицилію.

Їхні набіги припинилися тільки в середині XI ст. Основними причинами цього сучасні вчені вважають посилення військової моці європейських держав, прийняття скандинавами християнства, асиміляцію вікінгів із місцевим населенням і перехід до осілого способу життя.

Які наслідки для місцевого населення мали напади вікінгів? Спробуйте відобразити цю ситуацію через драматичний монолог або лист від імені мешканців земель, які зазнавали нападів вікінгів.

4. Яким був вплив військово-торгових груп норманів-русь на землях Русі?

Поміркуйте, чому походи шведських вікінгів на схід мали переважно мирний торговельний характер.

Норвезькі та данські вікінги здійснювали свої походи переважно на захід, натомість шведські — на схід. У VIII ст. Балтійським морем і далі Західною Двіною вони діставалися і до слов'янських земель. Однак ці походи мали переважно мирний торговельний характер. Повільними й широкими рівнинними річками неможливо було здійснювати набіги зненацька, та й повернення з награбованим виявлялося справою складною і довгою.

Вікінги на кораблях.
Історична реконструкція

Розгляньте за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/45gfvZW> 3D-моделі варязьких кораблів.

Щоб убезпечити свою торгівлю та зробити її ефективнішою, вікінги утворювали військово-торговельні групи. Аби контролювати торгові шляхи, вони засновували вздовж маршруту свої постійні поселення.

Вікінги доходили до верхів'їв Волги, а її течією діставалися до Каспійського моря. Цей шлях отримав назву «з варягів в араби». Він поєднав північ і захід Європи з Азією. Проте із середини IX ст. вікінги поступово втратили інтерес до цього шляху.

Скандинавські купці знайшли новий маршрут до ще багатшої Візантійської імперії. Він пролягав від Варязького моря до гирла Дніпра, а звідти Чорним морем до Константинополя (Царгорода). Новий торговий маршрут отримав назву «шлях із варягів у греки».

Літопис «Повість минулих літ» свідчить: «Ті варяги називалися руссю...» Тож учені називають їх норманами-русь.

Нормани-русь відіграли важливу роль у становленні давньоруської держави. Одна з найпоширеніших теорій, заснованих на «Повісті минулих літ», стверджує, що слов'яни запросили варяга Рюрика княжити в Новгороді. Згодом владу захопив, певно, його родич — Олег, який був регентом при малолітньому Ігорі. Докладніше про історію становлення давньоруської держави ви довідаєтеся з курсу історії України.

Створіть комікс, який ілюструє подорож варягів від Варязького моря до Константинополя. Використовуйте діалоги, емоції, деталі та гумор, щоб розповісти про їхні пригоди, труднощі, зустрічі з різними народами й культурами. Намалюйте або виріжте з паперу кілька сцен із вашого коміксу і презентуйте їх у класі.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Коли розпочалася і коли закінчилася епоха вікінгів?
2. Як у Західній Європі називали скандинавських морських розбійників? А як у Східній Європі?
3. Як називали два основні торгові шляхи, якими користувалися скандинавські купці в Східній Європі?

Розуміємо

4. Визначте причини, які спонукали вікінгів до завойовницьких походів.
5. Висловіть судження, чому в Західній Європі норманів більше знали як жорстоких воїнів і завойовників, а в Русі та у Візантії вікінги відомі переважно як купці.

Уміємо

6. Позначте на контурній карті напрямки походів вікінгів. Яку особливість ви помітили?

§ 14. Хрестові походи та духовно-лицарські ордени

7. Визначте взаємозв'язок природних умов Скандинавії з основними заняттями її мешканців.
8. Напишіть лист від імені вікінга, який би описував своє життя, подорожі, пригоди та мрії.

Висловлюємо власну думку

9. Чому море було таким важливим для вікінгів? Як воно вплинуло на їхні заняття та спосіб життя?
10. Чи згодні ви з думкою, що вікінги були не тільки найкращими мореплавцями середньовічної Європи, а й успішними торговцями? Аргументуйте свою думку.

Зв'язок із сучасністю

11. Які ви знаєте книжки, кінофільми, мистецькі твори, присвячені вікінгам та їхнім походам? Що цікавого ви з них дізналися?

Мініпроект «Військо й кораблі вікінгів»

- Пропонуємо вам кілька цікавих завдань, які допоможуть краще зрозуміти життя та заняття вікінгів. Ви можете за допомогою QR-коду чи покликання <http://bit.ly/3Z2rBUh> обрати одне або кілька з них і працювати над ними самостійно чи в групах.
- Презентуйте результати своїх досліджень у класі.

§ 14 Хрестові походи та духовно-лицарські ордени

1. Що передувало хрестовим походам?

Чому Єрусалим вважали найважливішим містом для християнського світу? Як поводитися турки-сельджуки стосовно християн та їхніх храмів?

З поширенням християнства серед європейських народів розпочалися паломництва (прощі) до Єрусалима, де розташований Храм Гробу Господнього, та річки Йордан, де Він хрестився.

Людей, що здійснюють паломництва, називають *паломниками* (від *пальма*, *пальмова гілка*, адже саме пальмовими гілками зустрічали Ісуса Христа жителі Єрусалима) або *прочанами* (від слова *прощення*).

Хрестові походи — військові походи XI–XIII ст. з метою звільнити Святу Землю (Палестину) і насамперед Єрусалим від мусульман.

Храм Гробу Господнього в Єрусалимі — найважливіша святиня християнського світу. Вважають, що на пагорбі, де його збудовано, був похований у гробниці Ісус Христос і з неї воскрес через три дні.

С. Мамерот. Папа Римський Урбан II під час промови в Клермонті. Мініатюра. XV ст.

Наприкінці XI ст. значна територія Малої Азії та Палестина були захоплені *турками-сельджуками* — тюркськими племенами, які сповідували іслам.

Розповіді паломників про знущання сельджуків над християнами викликали обурення в Європі. Багато людей пройнялися думкою про те, що необхідно допомогти одновірцям, звільнити Гроб Господній (і всю Палестину як Святу Землю) від «невірних».

У 1095 р. у французькому м. Клермонті відбувся великий християнський собор — збори кардиналів, єпископів, простих священників і ченців. Під час собору Папа Римський Урбан II закликав християн іти військовим походом проти мусульман, щоб звільнити Святу Землю. Усім учасникам походу він пообіцяв прощення всіх гріхів.

У хрестових походах брали участь представники різних верств населення.

Ті, хто долучався до походу, приносили обітницю боротися проти «невірних» і нашивали на свій одяг хрести із червоних стрічок. Через це й виникла назва — *хрестоносці*, а їхні походи, відповідно, назвали *хрестовими*.

Хрестоносці в бою. Сучасна історична реконструкція

2. Як відбувався Перший хрестовий похід (1096–1099)?

Визначте за текстом п. 2 параграфа особливості Першого хрестового походу.

Оповіді паломника Петра Пустельника, який повернувся з Єрусалима, знайшли відгук у душах селян. Він розповідав про знущання над християнами і закликав допомогти їм. Це призвело до того, що навесні 1096 р. величезна кількість погано озброєних французьких і німецьких селян на чолі з Петром Пустельником вирушила звільнити Святу Землю.

Петро Пустельник указує шлях до Єрусалима.

Мініатюра. XIII ст.

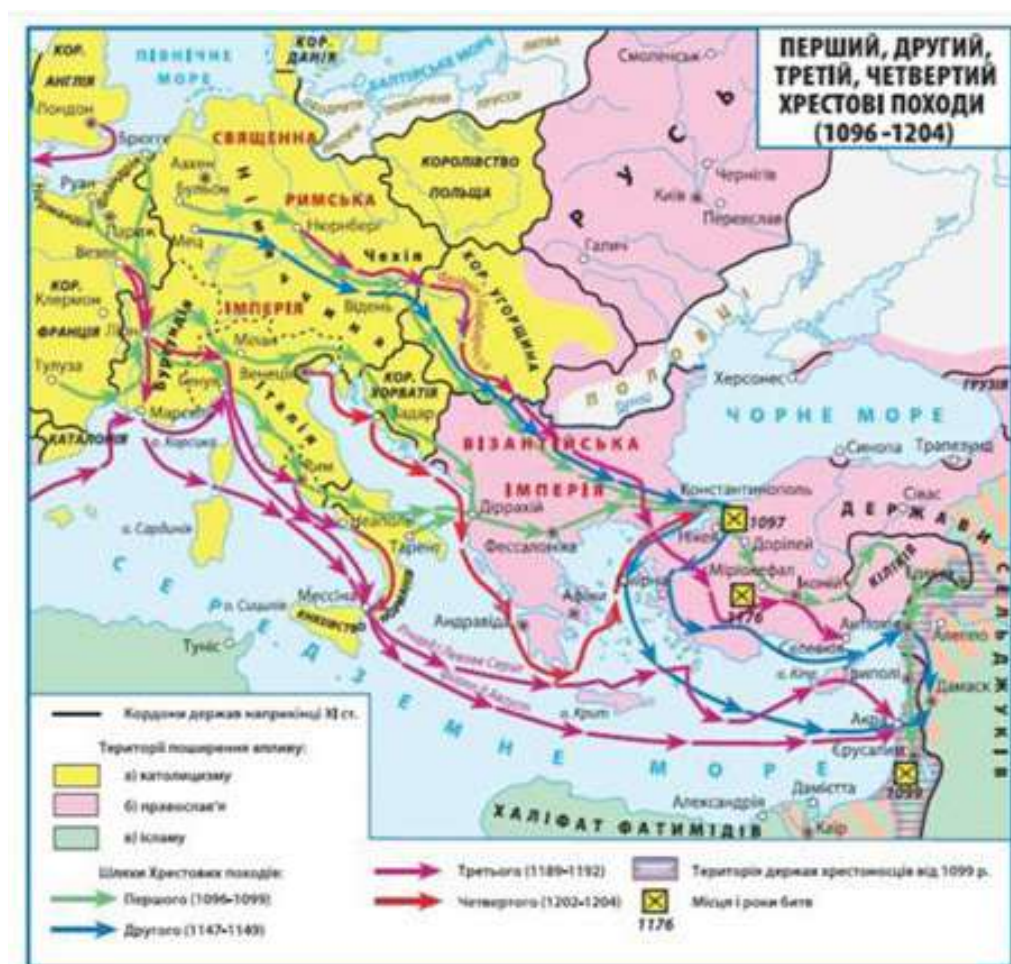
До учасників походу приєднувалися містяни та дрібні лицарі. Участь у поході брали й різні шукачі пригод, авантюристи, а часом і злодії. Тож цей похід супроводжували безлад, грабунки місцевого населення. Більшість його учасників так і не дісталася Константинополя. Візантійський імператор поспішив переправити їх через Боспор до Малої Азії. Під м. Нікеєю погано озброєні та неорганізовані загони учасників походу були вщент розгромлені турками-сельджуками.

Улітку й восени 1096 р. в Перший хрестовий похід до Святої Землі вирушили загони добре озброєних лицарів із

Ж. Коломбо. Похід бідняків.

Мініатюра. XV ст.

різних європейських країн. Вони рухалися до Святої Землі різними шляхами, а в 1097 р. об'єдналися в Константинополі.

Об'єднане військо хрестоносців підкорило Малу Азію та Сирію. У 1099 р. хрестоносці захопили м. Єрусалим, який нещадно пограбували та вирізали місцевих мусульман. На завойованих територіях було утворено чотири держави хрестоносців: Єрусалимське королівство, князівство Антіохія, графства Едесса та Триполі.

3. Що таке духовно-лицарські ордени?

За текстом п. 3 параграфа визначте особливості духовно-лицарських орденів. Яка була їхня основна діяльність?

Е. Сігнол. Взяття Єрусалима хрестоносцями. XIX ст.

У період хрестових походів на Святій Землі виникли особливі організації — *духовно-лицарські ордени*, створені для захисту кордонів християнського світу, опіки над пілігримами (мандрівними паломниками), а також для військових дій, які підпорядковувалися безпосередньо Папі Римському. Такі лицарі давали чернечу обітницю бідності, безшлюбності й покірності. На відміну від звичайних монахів, вони зобов'язувалися зі зброєю в руках захищати християнську віру. Отже, члени цих орденів були водночас і лицарями, і ченцями. Очолював орден пожиттєво призначений Папою Римським магістр (гросмейстер).

До найвідоміших і найвпливовіших орденів належали:

- орден госпітальєрів (виник 1099 р. для допомоги пораненим, хворим і бідним);
- орден тамплієрів (виник 1119 р. з метою захисту паломників);
- орден тевтонців (виник 1199 р. для захисту германських лицарів, лікування хворих і захисту кордонів).

Спочатку ордени майже не мали статків, але завдяки величезним пожертвам і внескам, а надто привілеям від Папи Римського й королів, вони дуже швидко стали багатими та впливовими організаціями. Послугами їхніх воїнів користувалися королі для захисту своїх земель. Але набагато частіше ордени займалися лихварством, будучи фактично банкірами тогочасного світу.

Розгляньте зображення магістрів трьох духовно-лицарських орденів. Визначте особливості вбрання представників кожного з орденів. Що було спільного, а що — відмінного?

Магістр госпітальєрів
в оточенні лицарів.
XV ст.

Магістр
тамплієрів.
XIX ст.

Магістр
тевтонців.
XVII ст.

4. Якими були результати хрестових походів?

За текстом п. 4 параграфа визначте, якими були результати хрестових походів. Чи всі вони завершилися успішно для хрестоносців? Обговоріть у класі, чим це було зумовлено.

Протягом XII–XIII ст. боротьба між хрестоносцями та мусульманами за володіння Палестиною (Святою Землею) не вщухала. Через внутрішні чвари й непорозуміння серед хрестоносців Другий і Третій хрестові походи були невдалими.

У 1144 р. мусульманське військо захопило графство Едесса. У відповідь на це католицька церква організувала Другий хрестовий похід (1147–1149). Через внутрішні чвари та непорозуміння військо хрестоносців зазнало поразки.

У 1197 р. єгипетський султан Салах-ад-Дін (європейці називали його Саладіном) захопив Єрусалим. Папа Римський оголосив про Третій хрестовий похід (1189–1192). Його підтримали наймогутніші європейські королі — Фрідріх Барбаросса (Німеччина), Філіп II (Франція), Річард Левове Серце (Англія). Почався він украй невдало: на переправі через річку в Сирії потонув король Німеччини.

Цей похід виявив багато суперечностей між правителями християнських держав — Річард Левове Серце посварився з Філіпом II. Як наслідок, хрестовий похід не досяг своєї мети.

Під час Четвертого хрестового походу (1202–1204) його учасники порушили заборону Папи Римського воювати проти християн. У 1203 р. хрестоносці взяли в облогу Константинополь. Захопивши у квітні 1204 р. місто, вони по-варварськи його пограбували, зокрема й християнські храми. Під час штурму було вбито тисячі мирних жителів, знищено безліч мистецьких шедеврів.

Захопивши величезну здобич, хрестоносці відмовилися продовжувати похід і звільнити Палестину від мусульман. Візантійська імперія на якийсь час припинила своє існування. На захоплених землях хрестоносці заснували Латинську імперію (1204–1261).

Розгляньте картину відомого французького художника Е. Делакруа. Які події на ній зображено? Як ви вважаєте, чи підтримував художник хрестоносців? Обґрунтуйте вашу точку зору.

*Е. Делакруа.
Узяття
Константинополя
хрестоносцями.
XIX ст.*

Прочитайте, як Папа Римський Інокентій III (1161–1216) описував у листі взяття Константинополя хрестоносцями. Чому він так оцінював воєнні здобутки? Чи погоджуєтесь ви з його позицією? Чому?

«Ви підняли зброю не проти невірних, а проти християн, забажали не повернення Святої Землі, а оволодіння Константинополем, віддаючи перевагу земним багатствам над небесними благами...

А найгірше те, що деякі з вас не зглянулися ні на релігію, ні на вік, ні на стать. Вам не вистачило імператорських скарбів і майна людей, знатних і простих, — ви зазіхнули на багатства церковні і, гірше за все, на священні предмети».

У XIII ст. відбулося ще чотири хрестові походи. За своїм значенням і наслідками вони не могли зрівнятися з попередніми. У 1291 р. єгиптяни завоювали Палестину. Цього ж року вони здобули останню столицю Єрусалимського королівства — місто Акру. Тому 1291 р. вважають роком завершення епохи хрестових походів.

У 1212 р. відбувся так званий Дитячий хрестовий похід, у який вирушили юні німці та французи. Вони вірили, що дитяча безгрішність допоможе їм відвоювати Єрусалим. За свідченнями сучасників, майже 50 тис. дітей ішли дорогами Європи на Схід. Їхня доля склалася трагічно. Багато дітей загинуло дорогою, а більшість із тих, хто дістався Півдня Європи, були продані в рабство в Єгипет, інші ж загинули під час бурі.

5. Якими були наслідки хрестових походів?

За текстом п. 5 параграфа визначте наслідки хрестових походів для європейців. Заповніть у зошиті подану таблицю.

Негативні наслідки	Позитивні наслідки

Однозначно оцінити наслідки хрестових походів неможливо. З воєнного погляду вони були невдалими, бо не визволили Святу Землю від мусульман. До того ж була велика кількість жертв як серед учасників походів, так і серед мирного населення. Пересічні люди — селяни й містяни — потерпали від свавілля хрестоносців.

У результаті воєнних дій було знищено чимало культурних пам'яток, значних руйнувань зазнали міста Константинополь і Єрусалим. Хрестові походи також погіршили відносини між християнським та ісламським світами.

Водночас хрестові походи вплинули на економічний і культурний розвиток феодальної Європи. Покращилася торгівля між країнами Західної Європи та Сходу. Європейці почали споживати більше прянощів, тростинного цукру, вирощувати лимони, абрикоси, гречку, рис, кавуни. Через арабський світ до Європи потрапила індійська гра — шахи. Європейці запозичили зі Сходу також вітряки та деякі предмети озброєння, зокрема арбалет. Через арабів до Європи потрапили десяткова система числення та цифри (відомі нам як арабські),

що мало важливе значення для ведення розрахункових операцій та розвитку банківської справи.

У побуті європейців набули популярності такі східні звичаї, як відвідання лазні, зміна білизни, миття рук перед їдою. У будинках європейців з'явилися матраци, дивани та дзеркала. Серед заможних європейців посилювався потяг до гарного одягу, коштовностей, дорогої зброї, вишуканих страв та ін.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Коли розпочалися і закінчилися хрестові походи?
2. Яку територію хотіли звільнити хрестоносці від мусульман?
3. Які держави утворили хрестоносці на завойованих землях Сходу?

Розуміємо

4. Поясніть значення поняття «хрестові походи»? Чому хрестові походи отримали таку назву?
5. Що таке духовно-лицарські ордени? Наведіть приклади.

Уміємо

6. Позначте на контурній карті напрямки хрестових походів та основні міста, захоплені хрестоносцями.
7. Визначте, чим Четвертий хрестовий похід відрізнявся від попередніх походів.

Висловлюємо власну думку

8. Чи можна стверджувати, що від хрестових походів європейці зазнали більше втрат, ніж здобутків? Поясніть свою позицію.
9. Чи існували інші шляхи для розв'язання конфлікту між християнами та мусульманами в Середньовіччі? Аргументуйте відповідь.

Зв'язок із сучасністю

10. Дізнайтеся з додаткових джерел, які нині існують духовно-чернечі ордени і чим вони займаються. Презентуйте повідомлення в класі.
11. Які фільми про хрестові походи ви бачили? Чи відповідають вони історичним фактам і яким саме?

§ 15 Франція в XI–XV ст. Столітня війна

1. Як виникла станово-представницька монархія?

За текстом п. 1 параграфа визначте, які особливості феодалізму зумовили феодальну роздробленість у країнах Західної Європи.

Засідання Генеральних
штатів. Середньовічний
малюнок

калі захисту від їхнього свавілля насамперед у короля. Отже, тогочасне суспільство потребувало стабільності, яку різні верстви населення пов'язували з міцною королівською владою.

Королі багатьох європейських держав розпочали боротьбу за зміцнення своєї влади й об'єднання країни. У цій боротьбі центральна влада мала заручитися підтримкою населення своєї країни. Тому у XII–XV ст. в європейських країнах почали створюватися нові органи влади, у яких брали участь представники різних станів. У європейських країнах представницькі органи влади мали різні повноваження та назви: у Франції це були Генеральні штати, в Англії — парламент, у Німеччині — рейхстаг, в Іспанії — кортеси; у Литві, Польщі та Чехії — сейм.

Так у Європі виникла нова форма правління, за якої королівська влада в ухваленні важливих для держави рішень (прийняття законів, установлення розмірів податків тощо) спиралася на станово-представницькі органи влади, — **станово-представницька монархія**.

Феодальна роздробленість — період ослаблення центральної влади у феодальних державах. Для цього періоду характерні слабкість королівської влади, посилення влади великих феодалів, панування натурального господарства.

Станово-представницька монархія — централізована держава, у якій королівська влада спиралася на збори представників станів.

2. Як відбувалося об'єднання Франції?

Які заходи здійснив усередині держави Філіпп IV? Якими були їхні результати?

У X ст. Західнофранкське королівство почали називати **Францією** («країною франків»). Тогочасне королівство не було централізованою державою, бо ще в IX ст. розпалося на кілька незалежних феодальних володінь. Влада короля поширювалася тільки на домен Іль-де-Франс, тобто землі довкола Парижа та Орлеана. Деякі феодали лише вдавали із себе вірнопідданих, а насправді були багатшими й могутнішими за короля. Це був період феодальної роздробленості Франції.

Наприкінці X ст. розпочалося правління династії *Капетингів*, за якого відбулося формування Франції як єдиної держави. Особливо посилилася королівська влада за часів правління **Філіппа IV** (1285–1314), який наполегливо боровся за розширення своїх володінь. За гарну зовнішність його прозвали Вродливим. Однак це не заважало Філіппу IV бути рішучим і жорстоким правителем, який досягав мети за будь-яку ціну.

Для посилення своєї влади й поповнення скарбниці король не гребував нічим: брав гроші в борг у міст і не повертав; виганяв із країни лихварів, привласнюючи їхнє майно; карбував фальшиві монети (зі зменшеним умістом дорогоцінного металу) тощо. Він навіть намагався оподаткувати духовництво, що викликало обурення в Папи Римського Боніфация VIII. Папа пригрозив відлучити Філіппа IV від церкви та заборонив духовництву сплачувати податки.

Щоб заручитися підтримкою всіх станів у боротьбі проти Папи Римського, Філіпп IV у 1302 р. вперше скликав збори представників духовництва, дворянства та бюргерів із великих міст. Такі збори дістали назву *Генеральні штати*. Це був станово-представницький орган Франції, де окремо засідали представники трьох станів. Вони збирали-

Ж.-Л. Безар. Король Франції Філіпп IV Вродливий. 1831 р.

Страта тамплієрів.
Середньовічна
мініатюра

ся разом тільки для ухвалення остаточного рішення. Так на початку XIV ст. Франція стала *станово-представницькою монархією*.

Скликані Філіппом IV Генеральні штати підтримали короля в суперечці з Папою Римським і зобов'язали духовництво залишати церковну десятину у Франції. Отже, французький король вийшов із конфлікту з Папою Римським переможцем.

Під тиском Філіппа IV новим Папою Римським став французький архієпископ Климент V. Також за наполяганням короля резиденцію Папи Римського перенесли з Рима до Авіньйона. Розпочався «авіньйонський полон пап» (1309–1377), коли Папу Римського обирали за вказівкою французького короля. Тільки в 1377 р. Папа Римський Григорій XI повернувся до Рима.

Здобута перемога над папами розв'язала Філіппу IV руки. Невдовзі він розпочав боротьбу з орденом тамплієрів, якому заборгував чимало грошей. До того ж короля непокоїли могутність і багатства ордену.

Отримавши згоду Папи Римського Климента V, французький король у 1307 р. заарештував тамплієрів. Їх звинуватили в ересі та чаклунстві. Орден розпустили, а на вогнищі спалили живцем понад 50 його членів і Великого магістра. Зберігся переказ, що Великий магістр тамплієрів перед смертю прокляв Філіппа IV та Климента V і провістив їм швидку загибель. І справді, невдовзі обидва померли. Історики вважають, що це відбулося, найімовірніше, унаслідок отруєння їх тамплієрами.

3. Як розгорталися події на початку Столітньої війни?

Уявіть, ніби ви — військові хроністи. За текстом п. 3 параграфа і картою опишіть від імені очевидців перебіг воєнних дій початку Столітньої війни. Визначте, що було причиною, а що приводом для початку війни.

Після смерті Філіппа IV протягом 15 років французький престол належав трьом його синам. Оскільки жодний із них

не залишив нащадків, у 1328 р. династія Капетингів припинила існування. У цей час претензії на французький престол заявив англійський король Едуард III, син доньки Філіппа IV.

Проте французькі вельможі виступили проти цього, адже, згідно із Салічною правдою, жінки не мали права на престол, а отже, не могли передавати владу своїм нащадкам. Як наслідок, французьким королем став племінник Філіппа IV, Філіпп VI Валуа.

Едуард III прагнув стати королем Франції. Крім того, обидві держави прагнули володіти багатою Фландрією (північно-західні землі, які нині є територією Бельгії).

У 1337 р. між Францією та Англією вибухнула війна, яка тривала з перервами до 1453 р. й дістала назву **Столітня війна**. Початок війни продемонстрував значну перевагу англійців. Зокрема, у 1340 р. вони розгромили французький флот у затоці Слейс (біля берегів Фландрії), перемогли французьке військо поблизу м. Кресі (1346), захопили «морські ворота Франції» — порт-фортецю Кале (1347).

У 1356 р. французи зазнали чергової нищівної поразки в битві біля м. Пуатьє. У полон потрапив навіть їхній король Іоанн II Добрий. Франція ледь не втратила державність: розгромлена армія, значна частина країни захоплена англійцями, порожня скарбниця, епідемія чуми.

За допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3vSrFvj> ознайомтеся з уривком із «Нормандської хроніки XIV ст.» про битву при Пуатьє 19 вересня 1356 р.

Визначте, у чому була перевага і слабкість військ французів та англійців. Чим завершилася ця битва? Чим був зумовлений такий результат? Обґрунтуйте свою відповідь.

Невідомий художник. Англійський король Едуард III. XVI ст.

Філіпп VI Валуа. Зображення з книги Ж. де Тілле «Королі Франції». 1566 р.

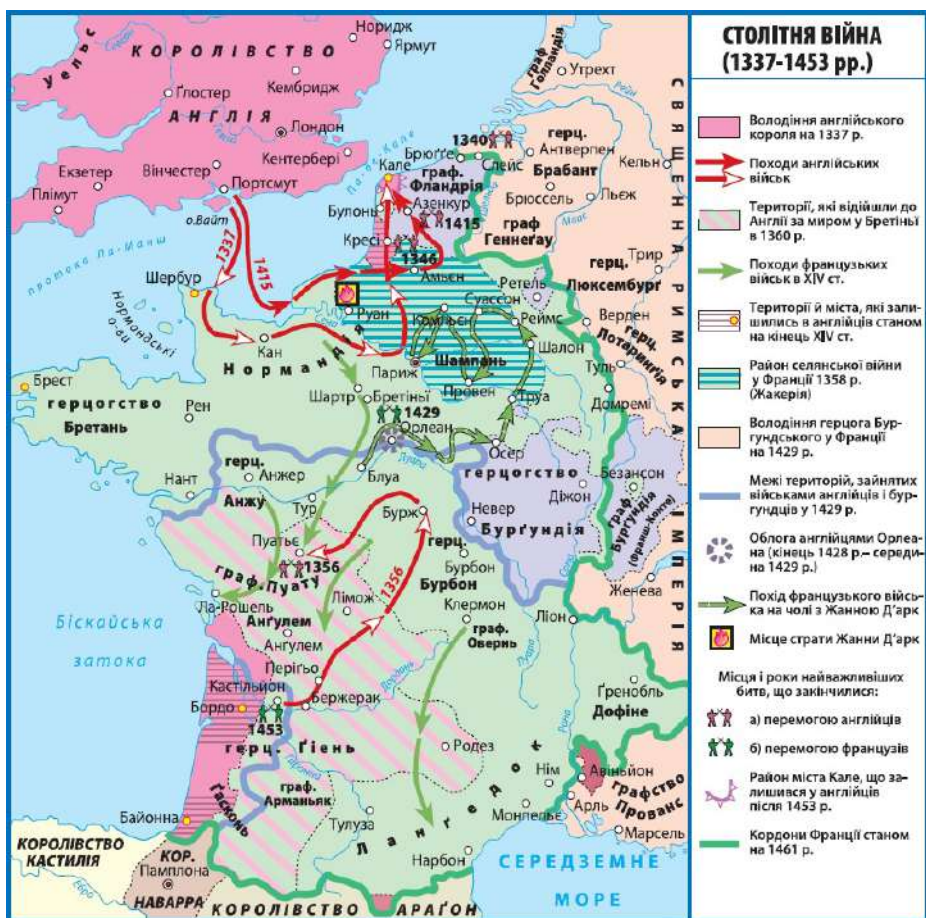
Та навіть у такій катастрофічній ситуації французи не капітулювали. Після полону короля боротьбу проти англійців продовжував **дофін** Карл. Згодом він зійшов на французький престол як Карл V.

Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/R3/3/7> з інформацією про селянське повстання Жакерія (1358).

У 1360 р. між ворожими сторонами було укладено мир, за умовами якого до Англії відійшли великі території на південно-му заході Франції і порт Кале на півночі. Натомість англійський король відмовлявся від претензій на французький престол.

Дофін — титул спадкоємця французького престолу. Назва походить від слова «дельфін». Дельфін був зображений на гербі регіону Дофіне, який король надавав спадкоємцю престолу.

- Перегляньте за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2rfFqDo> відеосюжет «Столітня війна: кожний місяць».
- Як змінювалася лінія фронту протягом Столітньої війни; коли воєнні дії велися найактивніше; у які періоди перевага була на стороні англійців, а в які — на стороні французів?

4. Чим уславилася Жанна д'Арк?

За текстом п. 4 параграфа з'ясуйте, як Жанна д'Арк стала народною героїнею Франції. Чому її називали Орлеанською дівою? Як ви вважаєте, чи заслуговує вона на таке звання?

Після смерті Карла V у Франції розгорнулася боротьба за владу. Скориставшись цим, англійці поновили воєнні дії і за кілька років захопили значну частину Франції разом із Парижем.

У 1420 р. Франція мусила підписати новий мирний договір, згідно з яким обидві держави стали єдиним королівством, а англійського короля Генріха V оголосили спадкоємцем престолу. Проте із цим не погодився син французького короля дофін Карл, який утік до своїх прибічників на південь Франції.

Англійські війська рушили в наступ і взяли в облогу м. Орлеан. У цей вирішальний момент до дофіна Карла прийшла сімнадцятирічна дівчина в чоловічому одязі, яку звали Жанна д'Арк. Вона стверджувала, що волею Божою призначена зняти облогу Орлеана, коронувати дофіна в Реймському соборі¹ та вигнати англійців із Франції.

Жанні д'Арк вдалося переконати дофіна та його оточення повірити їй. Вона отримала бойового коня, зброю, лицарські лати, королівський стяг. Її поставили на чолі королівської армії.

Натхнені хоробрістю і впевненістю дівчини в перемозі, французькі воїни зняли облогу з Орлеана та здійснили рейд до Реймса. Там відбулася коронація дофіна Карла. Відтепер його вважали Божим помазаником і законним королем — Карлом VII. Ця подія неабияк підняла патріотичний дух французів.

III. Леневе. Жанна д'Арк під час облоги м. Орлеана. 1847 р.

¹ Хоча Карл VII проголосив себе королем, але миропомазання і коронації не здійснив. Традиційно це відбувалося в Реймському соборі.

Жанна д'Арк стала народною героїнею, її називали *Орлеанською дівою*. Під впливом її подвигів французькі війська розпочали активний наступ. Однак величезна популярність Жанни серед народу лякала короля та його оточення. Тому вони відмовилися підтримувати її військо й доручали їй небезпечні воєнні операції. В одній із битв вона потрапила в полон до бургундців, які за великі гроші продали її своїм союзникам — англійцям.

Англійці організували проти Жанни судовий процес, на якому її звинуватили в чаклунстві та ересі. Дівчину визнали винною і 30 травня 1431 р. за рішенням суду спалили як відьму на міській площі в м. Руані. Згодом католицька церква оголосила Жанну д'Арк святою.

5. Коли і як відбулося об'єднання Франції?

Як діяльність французьких королів сприяла об'єднанню Франції?

Загибель Жанни д'Арк не зупинила визвольну війну французів. У 1436 р. Карл VII увійшов у Париж. Король здійснив низку реформ: створив регулярну армію, зміцнив її дисципліну, збільшив кількість артилерії, заборонив феодалам тримати власні збройні загони та запровадив обов'язковий для всіх єдиний податок. Ці реформи сприяли централізації влади.

До 1453 р. французи визволили від англійців територію своєї країни. Тільки порт Кале до 1558 р. залишався у володінні Англії.

І хоча Столітня війна завдала величезних спустошень Франції, проте сприяла її об'єднанню в єдину централізовану державу. Після смерті Карла VII трон посів його син **Луї (Людовик)**

Я. де Літмон.
Луї XI. 1469 р.

XI (1461–1483). Новий король був талановитим політиком. Завдяки інтригам, підкупу та військовій силі Луї XI поступово позбавляв герцогства та графства незалежності.

Завершив об'єднання Франції його син **Карл VIII (1483–1498)**, який у 1491 р. приєднав герцогство Бретань — останнє французьке володіння, що зберігало самостійність. Так Франція стала однією з найбільших централізованих держав Європи.

Розвиваємо інформаційну компетентність — розкриваємо таємниці Карла V /Жанни д'Арк/ Луї (Людовика) XI: діалог зі штучним інтелектом

- Підготуйте запитання для діалогу зі штучним інтелектом, щоб дізнатися про цікаві факти із життя історичного діяча/діячки: походження, мотиви рішень і вчинків, репутація серед сучасників тощо.
- Висловте особисті враження про обрану історичну особистість. Як змінилися ваші уявлення про історичну постать після діалогу зі штучним інтелектом?

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Що таке *Генеральні штати*? За часів правління якого короля вони були скликані вперше?
2. Яку війну називають *Столітньою*? Скільки років вона тривала?
3. Назвіть імена історичних діячів/діячок і події, пов'язані зі Столітньою війною.
4. За правління якого короля завершилося об'єднання Франції?

Розуміємо

5. Поясніть значення понять «станово-представницька монархія», «феодальна роздробленість»?
6. Охарактеризуйте причини та привід до Столітньої війни.

Уміємо

7. Охарактеризуйте діяльність Філіппа IV Вродливого.
8. Складіть розповідь про Жанну д'Арк. Висловте власне ставлення до цієї історичної особи.

Висловлюємо власну думку

9. Яка подія стала переломною в ході Столітньої війни? Обґрунтуйте свою думку.
10. Чи згодні ви з тим, що перемога в Столітній війні сприяла об'єднанню Франції?

Зв'язок із сучасністю

11. Дізнайтеся, які відомі твори літератури, мистецтва та кінематографу присвячені Столітній війні та Жанні д'Арк.

Мініпроект «Жанна д'Арк та її самопожертва»

- Пропонуємо вам кілька цікавих завдань, які допоможуть краще зрозуміти, як сила духу, мужність і воля можуть змінити хід історії. Ознайомтеся з ними за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3EpM1NF>.
- Презентуйте результати своїх досліджень у класі.

§ 16 Англія в XI–XV ст.

1. Які події розгорталися в середньовічній Англії до середини XI ст.?

За текстом п. 1 параграфа визначте особливості розвитку середньовічної Англії до середини XI ст.

Англосаксонська церква.
VII–VIII ст.

У період із кінця I до кінця IV ст. більша частина острова Британія була провінцією Римської імперії. Населення острова становили переважно племена кельтів. Саме від назви одного з кельтських племен — бритів — походить назва острова Британія.

Із середини V ст. на територію острова розпочалося вторгнення германських племен англів, саксів і ютів. Поступово вони захопили майже всю Британію і утворили кілька варварських королівств. Утім, більшість кельтів залишилася жити в Корнуоллі, Уелсі, Шотландії та Ірландії. Частина мусила рятуватися втечею на материк у французьку Бретань.

Із часом завойовники та залишки підкореного населення злились і утворили один народ. В історії за ними закріпилася назва *англосакси*. Серед них поступово набула поширення говірка англів. Тому мову англосаксів почали називати *англійською*, а їхню країну — *Англією*.

2. Як до влади в Англії прийшов Вільгельм Завойовник?

За текстом п. 2 параграфа з'ясуйте, які заходи здійснив Вільгельм Завойовник для зміцнення своєї влади?

Як вам уже відомо, із кінця VIII ст. територія Англії була об'єктом постійних нападів вікінгів — данців. На початку XI ст. Англію завоював данський король Канут Великий. За часів правління його спадкоємців англосакси повстали й у 1042 р. повалили владу данців. У цій боротьбі англосаксам допомагало герцогство Нормандія (розташоване на узбережжі Північної Франції). Скориставшись смертю короля Англії, герцог Нормандії Вільгельм вирішив захопити англійський престол.

Восени 1066 р. 15-тисячне військо Вільгельма вторглося до Англії. У битві біля м. Гастінгса він розбив війська англосаксів і проголосив себе англійським королем Вільгельмом I. В історію він увійшов як *Вільгельм Завойовник*.

Місцеве населення Англії неодноразово повставало проти чужинців. Щоб тримати бунтівних англосаксів у покорі, Вільгельм I і його норманські барони збудували багато укріплень і кам'яних замків. Землі непокірної англосаксонської знаті король забрав собі, а чимало лісів перетворив на заповідники, де міг полювати тільки король. Англосаксонських єпископів Вільгельм I замінив французькими.

За часів Вільгельма I Англія була поділена на графства, які очолювали призначені королем шерифи. Крім того, усі барони й лицарі склали васальну присягу Вільгельму I. На відміну від Франції, в Англії діяло інше феодальне правило: «Васал мого васала є моїм васалом».

Щоб упорядкувати стягнення податків, за наказом короля було проведено загальний перепис населення, майна й усієї землі в державі. Обліковці вимагали в людей не приховувати нічого та говорити лише правду, немов на Страшному суді. Тому матеріали цього перепису в народі називали «Книгою Страшного суду».

Ужиті Вільгельмом Завойовником заходи посилили королівську владу й перетворили Англію на могутню європейську державу. За часів його молодшого сина Генрі I (1100—1135) в управлінні країною велику роль відігравала Королівська рада, до якої входили вищі посадовці та вірні королю представники знаті. Були також утворені постійно діючий суд (Суд королівської лави) і казначейство (Палата шахової дошки).

Генрі I не залишив нащадка, тож після його смерті розпочалася запекла боротьба за владу, яка тривала 20 років.

Вільгельм Завойовник.
Фрагмент середньовічного гобелена

Лондонський Тауер, будівництво якого розпочав Вільгельм I для контролю за містом. XI ст.

Феодали часто відмовлялися коритися королю та час від часу займалися розбоєм.

3. Які реформи провів Генріх II Плантагенет?

За текстом п. 3 параграфа з'ясуйте, у чому виявилось посилення королівської влади за часів правління Генріха II?

Смута в Англії припинилася, коли в 1154 р. королем став *Генріх II*, засновник династії *Плантагенетів*. Часи правління Генріха II Плантагенета пов'язані з подальшим посиленням Англії як централізованої держави.

Генріх II. Мініатюра.
XII–XIII ст.

Генріх II Плантагенет (1154–1189)

мав добру освіту, був цілком байдужим до розкоші, а в справах рішучим і наполегливим. Його багатствам міг позаздрити будь-який європейський король.

Для зміцнення держави та своєї влади Генріх II ужив певних заходів. Насамперед він замінив усіх шерифів і покарав бунтівників. За його наказом були зруйновані замки феодалів, які брали участь у міжусобній війні.

Також король здійснив судову реформу. Відтепер кожна вільна людина в Англії мала право звертатися до королівського суду, оминаючи суд феодала. Для розгляду справ залучали 12 місцевих жителів, які заприсягалися на Біблії чесно вести справу. Тому такий суд називали *судом присяжних* і він поступово замінив суди феодалів.

4. Що таке Велика хартія вольностей?

Визначте, у чому полягає історичне значення Великої хартії вольностей. Які права вона гарантувала підданим короля?

Після Генріха II Англією правив *Річард Левове Серце* (1189–1199). Він був здібним воєначальником, але не здатним до державної діяльності. Більшість часу свого правління він провів у мандрах і походах. Після його загибелі королем став молодший брат Річарда — *Іоанн Безземельний*¹ (1199–1216).

¹ Безземельним його прозвали, бо батько обділив Іоанна спадщиною, а у війні з Францією він утратив майже всі тамтешні володіння.

Е. Еванс. Іоанн Безземельний підписує Велику хартію вольностей. Гравюра за картиною Дж. Дойла. ХІХ ст.

Велика хартія вольностей. Перша сторінка манускрипту. ХІV ст.

Унаслідок невдалої війни з французами Іоанн Безземельний утратив більшу частину спадкових земель Плантагенетів. Крім того, англійський король посварився з Папою Римським Інокентієм III. Папа відлучив Іоанна Безземельного від церкви та заборонив богослужіння по всій Англії. Більшість населення Англії підтримала рішення Папи Римського. Зрештою, англійський король мусив визнати себе васалом Папи Римського й погодився виплачувати йому щорічно чималу суму грошей.

Усе це спричинило невдоволення баронів, котрі повстали проти короля. До них приєдналися містяни та частина селян. Під тиском обставин **15 червня 1215 р.** Іоанн Безземельний підписав підготовлений баронами документ — **Велику хартію вольностей**.

Хартія гарантувала підданам короля певні права та свободи. Підписавши її, Іоанн Безземельний зобов'язався не позбавляти церкву привілеїв, оберігати законність і правопорядок, боротися зі зловживаннями чиновників, опікуватися торгівлею, не збільшувати податки без згоди Ради баронів.

Витяг із Великої хартії вольностей (1215)

«39. Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або яки-

Хартія (від латин. *charta* — папір, грамота) — документ, який відображає вимоги певних груп людей.

мось чином знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (прав) і за законом країни».

Важливість Великої хартії вольностей полягає в тому, що в ній уперше в середньовічній Європі сформульовано принцип недоторканності особи (ст. 39 хартії).

Після підписання хартії Іоанн Безземельний відмовився виконувати її положення. Між ним та обуреними баронами розпочалася війна, під час якої король помер. Новим королем був проголошений малолітній син Іоанна Безземельного **Генріх III** (1216–1272). Опікуни нового короля підтвердили чинність Великої хартії вольностей.

5. Як виник англійський парламент?

Розвиваємо читацьку компетентність

- Складіть запитання до тексту п. 5 параграфа, розпочинаючи кожне словами: коли? хто? що? чому? як? який результат/яке значення? Запропонуйте свої запитання однокласникам та однокласницям.

Коли Генріх III підріс, то одружився на французенці. Під її впливом він почав роздавати французам посади й маєтки, що викликало невдоволення англійських баронів. Крім того, навесні 1258 р. Генріх III, незважаючи на неврожай та голод у країні, вирішив розпочати підготовку до завоювання Сицилійського королівства. Він зажадав, щоб барони внесли в казну третину своїх доходів.

Парламент зібрався перед королем.
Середньовічна мініатюра

Обурені барони повстали й зібралися в Оксфорді на з'їзд (його назвали «шаленим»), де створили «скажену раду», яка захопила владу в країні. Відтепер англійський король не міг прийняти жодного рішення без узгодження з баронами.

Така ситуація не влаштовувала інші верстви населення. Проти короля та свавілля «скаженої ради» виступили лицарі, міщани й вільні селяни. У 1263 р. Англію охопила громадян-

ська війна між прибічниками монарха та прихильниками обмеження його влади. Очолив військо повстанців граф Симон де Монфор.

Навесні 1264 р. королівське військо було розбито, а Генріх III і його старший син Едвард потрапили в полон. Симон де Монфор на певний час став фактичним правителем Англії — *лордом-протектором*.

Для зміцнення своєї влади в 1265 р. він скликав Вищу раду, до якої увійшли представники духовництва, вищої знаті, лицарів і міщан. Згодом цю раду назвали **парламентом**. Англійський парламент установлював розмір податків, під час його засідань представники різних верств висловлювали свої погляди на проблеми в житті країни та потреби населення.

Занепокоєні посиленням рицарства, городян і вільних селян, більшість баронів перейшли на бік принца Едуарда, який зміг утекти з полону й організувати прибічників короля. Невдовзі військо Сімона де Монфора зазнало поразки, а сам граф загинув. Після завершення громадянської війни владу короля було відновлено. Однак парламент не був ліквідований, бо король і барони розуміли необхідність урахування інтересів різних верств населення.

Поступово роль парламенту в суспільстві зростає. У середині XIV ст. англійський парламент поділився на дві палати — палату лордів і палату громад. У першій засідали вище духовництво й знатні феодалы, котрих запрошував король. До палати громад належали лицарі, обрані від графств, і представники від міст. Жодний закон не міг бути прийнятий без згоди обох палат і короля.

6. Як розгорталася Війна троянд?

За текстом п. 6 параграфа з'ясуйте, у чому особливість Війни троянд? Обговоріть у класі.

Після поразки в Столітній війні Англію охопила нова громадянська війна. Її основними винуватцями стали дві впливові родини — Йорки й Ланкастери.

Парла́мент (від фр. *parler* — говорити або місце, де говорять) — найвищий представницький орган влади, основним завданням якого є розроблення та ухвалення законів.

Наприкінці XIV ст. владу в Англії здобула родана Ланкастерів. За правління її представника короля Генріха VI, який був душевнохворим, свої претензії на трон висунув ще один могутній рід — Йорків. Геральдичним символом роду Ланкастерів була червона троянда, а Йорків — біла. Ці символи були на лівреях воїнів, слуг, а також на штандартах цих феодалських родів. Тому війна між ними дістала назву **Війна троянд** (1455–1485). У цій війні удача була то на стороні Ланкастерів, то на стороні Йорків. Війна була вкрай жорстокою: переможених не жаліли, їх не рятували навіть монастирські стіни.

У 1485 р. війна завершилася перемогою *Генріха VII Тюдора*, якого вважали далеким родичем Ланкастерів. Щоб остаточно примиритися з ворожою стороною, він одружився з представницею династії Йорків. Нова династія *Тюдорів* поєднала у своєму гербі червону та білу троянди і правила в Англії до початку XVII ст.

- Перегляньте за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2F5hN3V> 3D-реконструкції замків Англії та відео про них.
- Визначте особливості їхньої побудови. Опишіть один із замків (на вибір). Дізнайтеся за допомогою інтернет-ресурсів про його історію та виконайте подані завдання.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. У якому столітті відбулися такі події: а) ухвалення Великої хартії вольностей; б) створення англійського парламенту; в) Війна троянд?
2. Між ким тривала Війна троянд?

Розуміємо

3. Поясніть значення понять «парламент» і «Велика хартія вольностей».
4. За яких обставин з'явилася Велика хартія вольностей? Чиї інтереси вона відображала?

Уміємо

5. Позначте на контурній карті територію Королівства Англія та його найбільші міста.
6. Порівняйте парламент в Англії з Генеральними штатами у Франції. Що в них спільного? Яка між ними основна відмінність?

Висловлюємо власну думку

7. Чи можна назвати Вільгельма Завойовника видатним політиком? Аргументуйте відповідь.
8. У чому полягає значення запровадження в Англії суду присяжних?

Зв'язок із сучасністю

9. Який принцип, сформульований у Великій хартії вольностей, і нині є основою прав людини?
10. Яку роль відіграє парламент у сучасному суспільстві?
11. Дізнайтеся, персонажами яких художніх творів і кінофільмів є Річард Левове Серце та Іоанн Безземельний.

Мініпроект «Англійський парламент у Середньовіччі та сьогодні»

- Уявіть, ніби ви — дослідники однієї з найстаріших і найвпливовіших політичних інституцій світу — англійського парламенту.
- Ознайомити із завданням ви можете за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3Z5dHkc>.
- Презентуйте результати своїх досліджень у класі.

§ 17

Священна Римська імперія. Італійські торговельні міста-республіки

1. Як виникла Священна Римська імперія?

Уявіть, ніби ви — історичні журналісти. Опишіть у своєму репортажі, унаслідок яких подій виникла Священна Римська імперія. Визначте, яку роль у цьому відіграли Генріх I та Оттон I.

Вам уже відомо, що у 843 р. єдина Франкська держава була поділена між онуками Карла Великого. Її східна частина — Східнофранкське королівство (майбутня Німеччина) — дісталася середньому з братів — Людовику Німецькому. Королівство складалося із чотирьох самостійних герцогств — Швабії, Баварії, Франконії та Саксонії з Тюрингією. Час від часу між їхніми правителями спалахували міжусобні війни.

Постійні напади на територію королівства вікінгів та угрів (мадярів)

Зустріч Оттона I та Папи Римського Іоанна XII.
Мініатюра. XV ст.

спонукали герцогів до об'єднання в єдину державу. У 919 р. представники вищої знаті проголосили королем Східно-франкського королівства герцога Саксонії **Генріха I Птахова** (919–936). Саме цю дату історики вважають початком історії нової європейської держави — **Німеччини**.

Генріх I поклав край міжусобним війнам у країні. Щоб протистояти вікінгам і мадярам, він побудував невеликі фортеці (бурги) та створив важку лицарську кінноту.

Корона імператорів
Священної Римської
імперії. Зберігається
у Відні

Справу батька зі зміцнення держави продовжив **Оттон I** (936–973). У 955 р. поблизу м. Аугсбурга його військо завдало нищівної поразки мадярам. Після цієї перемоги він став наймогутнішим правителем Європи.

Оттон I прагнув відродити імперію Карла Великого й отримати імператорський титул від Папи Римського. І така нагода невдовзі трапилася. У 962 р. Папа Римський Іоанн XII звернувся до короля з проханням про допомогу в боротьбі з італійською знаттю. За це він пообіцяв йому імператорську корону.

Оттон I без особливих труднощів завоював Рим і повернув Папі втрачений престол. На знак подяки Папа Римський коронував Оттона I як римського імператора.

Оттон I і його спадкоємці вважали свою державу наступницею Римської імперії. Оскільки формальним центром імперії був Рим, у 1157 р. вона отримала назву **Священна Римська імперія**. Офіційний титул Оттона I був «імператор римлян і франків», а вже його син Оттон II називав себе «римським імператором». Священна Римська імперія проіснувала до 1806 р.

У Німеччині влада монарха не передавалась у спадок. Ще за життя монарх мав домовитися з герцогами й отримати від них згоду на коронацію свого спадкоємця. Заради цього він часто йшов на поступки герцогам і надавав їм численні привілеї, зокрема право карбувати власні монети, збирати податки й мито, засновувати нові міста, мати власний суд тощо. Усе це зумовило слабкість центральної влади та призвело до феодалної роздробленості.

§ 17. Священна Римська імперія. Італійські торговельні міста-республіки

Розгляньте карту на с. 110. Визначте, які герцогства входили до складу Священної Римської імперії в XI ст. Назвіть 1–2 міста в кожному з них.

2. Як духівництво боролось за незалежність від імператора?

За текстом п. 2 параграфа визначте, які чинники зумовили протистояння Папи Римського й імператора. На підставі яких подій виник вислів «ходити в Каноссу»? Що він означає нині?

Історія Священної Римської імперії була тісно пов'язана з християнською церквою. З одного боку, владу імператора освячував Папа Римський, а з іншого боку — за правління Оттона I церква потрапила практично під повний контроль держави.

Коронування європейських правителів передбачало церковну церемонію — помазання на царство, яке здійснював Папа Римський. Це було символічне благословення Боже на правління, що узаконювало перебування на троні й забезпечувало визнання в усьому християнському світі. Без цього ритуалу монарха вважали незаконним.

К. Еммануель. Генріх IV і Григорій VII у Каносі в 1077 р. XVII ст.

Така ситуація часто призводила до протистояння пап та імператорів. Апогеєм стало протистояння імператора Генріха IV та Папи Римського Григорія VII.

У 1075 р. Папа Римський заборонив імператору призначати єпископів і відсторонив кількох уже призначених. У відповідь на це Генріх IV зібрав вище духовництво й оголосив про відсторонення Папи Римського. Тоді Григорій VII відлучив імпера-

тора від церкви і звільнив його васалів від обітничі вірності. Цим одразу скористалися герцоги й учинили заколот.

Генріх IV мусив перепросити Григорія VII. Узимку 1077 р. з невеликим почтом він прибув до резиденції Папи Римського — замку Каносса на півночі Італії. Протягом трьох днів Генріх IV босоніж із непокритою головою стояв перед замкненими воротами замку, благаючи Григорія VII про зустріч. Тільки після цього імператора впустили до замку й дозволили навколішки вимолити прощення в Папи Римського.

Євпраксія, донька київського князя Всеволода Ярославича, була дружиною імператора Священної Римської імперії Генріха IV. Коронаційне ім'я — Адельгейда. Як пише Н. Полонська-Василенко, Генріх «у деяких виявах був не тільки аморальним, але навіть ненормальним». Утім, Євпраксія мала почуття власної жіночої гідності і незалежності, тому не стала терпіти знущання чоловіка і звернулася до Папи Римського Урбана II по

§ 17. Священна Римська імперія. Італійські торговельні міста-республіки

допомогу. Вона виступала на двох церковних соборах з обвинуваченнями проти чоловіка. Учасники соборів підтримали звинувачення Євпраксії і засудили поведінку Генріха IV. Рятуючись від убивць, яких постійно підсилав до неї чоловік, вона повернулася до Русі. Згодом стала черницею Андріївського жіночого монастиря в м. Києві.

К. Ченіза. Уявний портрет Євпраксії-Адельгейди. 2008 р.

На підставі цих подій виник вислів «ходити в Каноссу», який означає покавання, але не з власної волі. На жаль, це не покращило стосунки між Генріхом IV і Григорієм VII.

Після придушення заколоту Генріх IV відновив війну з Папою Римським Григорієм VII. У 1084 р. військо Генріха IV захопило Рим. Імператор призначив іншого Папу Римського. Григорій VII після невдалих спроб повернути собі Рим мусив рятуватися втечею.

3. Якою була Священна Римська імперія за правління Фрідріха I та Фрідріха II?

У 1152 р. імператором став **Фрідріх I Барбаросса (Рудобородий)** (1150–1190). За його правління суттєво посилювалася центральна влада, а імперія досягла розквіту.

На той час північні італійські міста стали незалежними й усіляко намагалися позбутися залежності від німецьких імператорів. У відповідь Фрідріх I спрямував свої війська в Італію. Для оборони північні італійські міста об'єдналися в союз 15 міст — *Ломбардську лігу*. У 1176 р. війська Ліги завдали нищівної поразки Фрідріху I. Імператор мусив визнати самоврядування північних італійських міст.

Фрідріх I Барбаросса (у центрі). Гравюра. XIII ст.

Семеро виборців-курфюрстів обирають імператором Генріха VII. *Мініатюра. XIV ст.*

Сторінка із «Золотої булли». *XIV ст.*

Його онук *Фрідріх II* більшу частину свого життя провів на острові Сицилії, звідки й правив державою. Імператор постійно йшов на поступки німецьким князям, майже не втручався в їхні справи й надав їм величезну владу на їхніх землях. Після раптової смерті імператора в 1250 р. імператорська влада в Німеччині значно ослабла. Найвпливовішими особами в державі стали *курфюрсти*, тобто очільники князівств, які мали право обирати імператора Священної Римської імперії. Цей титул існував аж до XIX ст.

4. Чим була зумовлена феодальна роздробленість Священної Римської імперії?

За текстом п. 4 параграфа визначте чинники, які зумовили феодальну роздробленість Священної Римської імперії.

У 1356 р. імператор Карл IV видав «Золоту буллу». Цей документ затвердив обрання німецького короля (імператора) *колегією із семи імперських курфюрстів — чотирьох світських і трьох церковних (архієпископів Майнца, Тріра, Кельна)*. У «Золотій буллі» було закріплено права курфюрстів утримувати власне військо, здійснювати судочинство, карбувати власні монети, стягувати мито, розробляти копальні й навіть вести війни.

До кінця Середньовіччя Священна Римська імперія залишалася роздробленою країною, що складалася із самостійних князівств. В імперії не було ні єдиного державного апарату, ні єдиного війська, ні єдиної скарбниці. У державі існував ор-

ган станового представництва — *рейхстаг*. У його роботі брали участь курфюрсти, духовні та світські феодалы, представники великих міст. Це був дорадчий орган, рішення якого не завжди виконували. Кожне князівство мало свій *ландтаг* — збори представників місцевого дворянства та духовництва.

5. Якими були особливості розвитку італійських міст-республік — Флоренції, Генуї та Венеції?

За текстом п. 5 параграфа визначте, чому в епоху Середньовіччя Італія не могла об'єднатися в єдину державу. Які переваги й недоліки політичної роздробленості Італії? Як це вплинуло на її економічний, культурний і соціальний розвиток?

У середні віки італійські міста розвивалися активніше, ніж міста Західної Європи. Це було зумовлено тим, що майже всі вони виникли ще за часів Античності, мали налагоджену структуру керування та торговельні зв'язки з іншими країнами.

Більшість великих італійських міст у боротьбі з феодалами в XI–XII ст. відвоювали право бути комунами, які очолювали консули (радники). Чимало з них мали республіканський тип керування, тому їх називали *містами-республіками*. Найвпливовішими з-поміж них були міста Флоренція, Венеція та Генуя.

Одним із найбільш економічно розвинутих міст була Флоренція. Її могутність ґрунтувалася передусім на розвитку виробництва сукна, шовкових тканин, оброблення хутра та ювелірної справи. Із середини XIII ст. місто стало одним із провідних банківських центрів Європи.

Банк в Італії.
Мініатюра. XIV ст.

Фарбування сукна.
Мініатюра. XIV ст.

Міста-республіки Венеція і Генуя процвітали завдяки посередницькій торгівлі в Середземному морі. Зокрема, Генуя контролювала торгівлю в Західному Середземномор'ї та в Чорному морі, Венеція — у Східному Середземномор'ї.

У другій половині XIII ст. Генуя досягла найбільшої могутності. Її купці активно торгували з Руссю-Україною, Середньою Азією, Кавказом, Індією, Китаєм, а також майже в усіх морських портах Західної та Північної Європи.

Основним конкурентом Генуї в торгівлі завжди була Венеція, яка мала потужний флот. Завдяки цьому венеційці змогли перевезти учасників Четвертого хрестового походу до Константинополя. Не маючи коштів розрахуватися з венеційцями, хрестоносці забезпечили їм виключні права на торгівлю на підконтрольних їм територіях. Із часом усі основні факторії Чорного й Азовського морів перейшли до Венеції, а генуезці втратили там свої позиції. Протистояння між Генуєю і Венецією тривало до XVI ст.

Венеція розташована на численних невеликих островах, тож замість вулиць тут канали. Оскільки до середини XIX ст. в місті не було мостів, то його мешканці пересувалися тільки на човнах.

Протистояння між містами-державами ставало на заваді об'єднанню Італії в єдину державу. Як наслідок, в епоху Середньовіччя Італія була феодально роздробленою країною.

Венеційський флот.
Середньовічний малюнок

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Коли й за часів якого правителя було утворено Священну Римську імперію?
2. Які італійські міста-республіки були найвпливовішими в епоху Середньовіччя?

Розуміємо

3. Що таке «Золота булла»? Які її основні положення?
4. Чому Геную та Венецію називають *торговельними республіками*?

Уміємо

5. Позначте на контурній карті кордони Священної Римської імперії в XI та XV ст., італійські міста-республіки.
6. Порівняйте організацію влади у Священній Римській імперії та іншій середньовічній державі (Франції, Англії, Візантії чи Русі) *(на вибір)*. Презентуйте своє порівняння у формі невеликого есе (2–4 абзаци).

Висловлюємо власну думку

7. Висловіть судження, чому середньовічна Німеччина, на відміну від середньовічних Франції та Англії, так і не стала єдиною державою.
8. Які чинники, на вашу думку, забезпечили процвітання італійських міст-республік? Обґрунтуйте свою думку.

Зв'язок із сучасністю

9. Яку роль відіграє торгівля в сучасному суспільстві? Які ви знаєте українські міста, де велику роль відіграє зовнішня торгівля?

§ 18 Реконкіста й утворення королівства Іспанія

1. Як Піренейський півострів опинився під владою мусульман?

Дослідіть і з'ясуйте внесок арабів у господарське життя та культуру Іспанії. Використайте для цього текст параграфа, ілюстрації та додаткові джерела інформації.

На початку VIII ст. мусульмани підкорили Північну Африку, а місцеве населення — *бербери* прийняли іслам і стали воїнами Халіфату. У 711 р. араби разом із берберами вторглися на Піренейський півострів (Іспанію¹). До кінця 714 р. вони захопили майже весь півострів (окрім його північних гірських районів) і утворили на його території Андалуський емірат. Як вам уже відомо, просування арабів у глиб Європи зупинив Карл Мартел у битві біля м. Пуатьє (732).

Європейці називали арабів і берберів (корінних жителів Північно-Західної Африки, які сповідували іслам) маврами. Назва

¹ Іспанією називали країну, яка розташовувалася на Піренейському півострові, ще давні римляни, фінікійці та карфагеняни.

«маври» виникла тому, що завойовники прийшли з області в Північній Африці — Мавританії.

У середині VIII ст. правителі Андалуського емірату відокремилися від Арабського халіфату й заснували в 759 р. Кордовський халіфат. Столицею мусульманської Іспанії стало місто Кордова.

Мескіта — головна мечеть Кордовського халіфату (нині— католицький храм).
Сучасна світлина

Інтер'єр Мескіти.
Приклад арабської архітектури в інтер'єрі.
Сучасна світлина

Палаці й мечеті Кордови донині вражають красою і величчю. Із часом місто стало одним із найбільших у Європі — у ньому проживало до пів мільйона осіб. Щоб забезпечити гігієну місцевого населення, у Кордові було збудовано велику кількість громадських лазень.

Левовий дворик палацу Альгамбра в м. Гранаді (Іспанія). XIII–XIV ст.

Поступово мусульманська Іспанія стала процвітаючою частиною Європи, де розвивалися освіта, наука й мистецтво. Навчальні заклади надавали найкращу в тогочасній Європі освіту. Зокрема, у Кордові розташовувалися академія (одна з найбільших у світі) і бібліотека, що налічувала понад 400 тис. книжок.

На Піренейському півострові, який постійно потерпав від по-

сухи, араби збудували ефективну систему штучного зрошення. Завдяки цьому збільшилася врожайність традиційних сільськогосподарських культур. Також тут розпочали вирощувати нові рослини — рис, цукрову тростину, бавовну, апельсини, лимони тощо. На півострові набуло поширення виноградарство. Із скотарства найпопулярнішим було вівчарство.

Вироби місцевих ремісників славилися в багатьох країнах світу: шовкові й вовняні тканини, зброя, скляні вироби, предмети розкоші, вироби зі шкіри тощо. Купці торгували з країнами Сходу, Візантією, Францією та Італією.

Пам'ятки архітектури, споруджені арабськими архітекторами в Іспанії, донині вражають красою та оригінальністю: палац Альгамбра в м. Гранаді, Кордовська мечеть, палац Алькасар у м. Севільї та ін.

2. Як розвивалася Реконкіста?

Одразу після завоювання маврами Іспанії християнське населення Піренейського півострова почало відвойовувати території в мусульман. Процес відвоювання християнами територій, захоплених Арабським халіфатом, дістав назву **Реконкіста**. Майже вісім століть Реконкісти воєнні дії перемежовувалися з періодами мирного співіснування християн і мусульман.

Розгляньте карту. Визначте, які території були відвойовані християнами протягом VIII–XI ст. Які найважливіші міста у VIII–XIII ст. перейшли під керування християн? Де й коли відбулася вирішальна перемога армій християнських королівств над мусульманами?

Боротьба за визволення Піренейського півострова від маврів відбувалася під гаслом боротьби з «невірними» (саме так називали мусульман християни). Утім, різні верстви християнського населення мали й свої мотиви брати участь у Реконкісті.

Феодали отримували нові титули, посади та земельні володіння на відвойованих територіях. Селяни, котрі брали участь у воєнних діях, здобували ділянки землі й особисту свободу. Відвойовані в маврів міста отримали самоврядування та при-

Реконкіста — тривалий процес відвоювання піренейськими християнами територій, захоплених мусульманами (VIII–XV ст.). Боротьба за визволення Піренейського півострова від маврів була освячена Папою Римським. Крім піренейських християн, у Реконкісті брали участь лицарі з інших європейських країн.

вілеї. Як наслідок, у християнській частині Піренейського півострова склався нехарактерний для іншої Європи устрій. Більшість селян були вільними, а міста — самоврядними.

Битва часів Реконкісти.
Мініатюра з рукопису
«Кантигас Санта-Марія».
XIII ст.

Основні успіхи Реконкісти припадають на XI–XIII ст. У цей період через внутрішні чвари розпався Кордовський халіфат. У 1085 р. християни здобули важливу перемогу — захопили місто Толедо, яке згодом стало столицею Кастильського королівства.

На відвойованих у мусульман територіях на початку XII ст. утворилися чотири християнські держави — королівства Кастилія, Арагон, Наварра та Португалія.

На початку XIII ст. об'єднані війська християнських держав успішно наступали, відтісняючи

арабів на південь Піренейського півострова. Вирішальна битва відбулася в 1212 р. біля Навас-де-Толоса, де перемогло військо християн. Як наслідок, до середини XIII ст. під владою мусульман залишався тільки крайній південь Піренейського півострова — багатий Гранадський емірат.

У часи Реконкісти в Європі набули поширення рукописи поеми «Пісня про Роланда», у якій описано похід християнського війська проти сарацинів (мусульман) за часів Карла Великого. У поемі граф Роланд вихваляється, що силою зброї підкорював різні народи, зокрема болгар і поляків. Також є згадка, що проти війська франків на стороні «невірних» (мусульман) виступали полки різних народів — русів, слов'ян, «лютих» угличів, печенігів.

3. Що таке кортеси та династична унія?

Порівняйте кортеси з представницькими органами інших держав (Генеральні штати, парламент, рейхстаг). Що між ними спільного, а що — відмінного?

Християнські держави на Піренейському півострові були станово-представницькими монархіями. Разом із королівською владою важливим державним органом з XI ст. у них стають кортеси. Спочатку кортеси формувалися тільки з представників знаті й духовництва. Згодом до їхнього складу ввійшли представники містян, а з XV ст. — представники вільних селянських громад.

Якщо в XI ст. кортеси були дорадчим органом і могли тільки надавати поради королю та затверджувати податки, то з XIII ст. їхня роль у державі зросла: вони приймали присягу в нового короля, вирішували питання успадкування трону, оголошення миру та війни, ухвалювали нові закони.

Для успішного завершення Реконкісти піренейським державам потрібно було об'єднати сили, але цьому перешкоджали тривалі міжусобні війни між їхніми правителями.

Кортеси Кастилії.
Мініатюра. XV ст.

Кортéси — станово-представницький орган влади (аналог парламенту) у державах Піренейського півострова.

Невідомий автор.
Ізабелла I у рік вступу
на престол. XVII ст.

М. Зіттов. Фердинанд II
Арагонський.
XV ст.

Утворення об'єднаного Королівства Іспанія пов'язане з іменами кастильської принцеси **Ізабелли I** та арагонського принца **Фердинанда II**, які в 1469 р. таємно обвінчалися. Через деякий час кожний із них успадкував трон свого королівства.

У 1479 р. завдяки **династичній унії** відбулося об'єднання двох королівств — Кастилії та Арагону. Ця унія була вкрай важливою, адже кожна держава — учасниця об'єднання — зберігала самостійність, мала свої закони й окремі кортеси, їхнє населення розмовляло різними мовами. Це був важливий крок на шляху до створення єдиної держави — Іспанського королівства.

4. Яким було правління Ізабелли I та Фердинанда II?

За текстом п. 4 параграфа охарактеризуйте діяльність Ізабелли I та Фердинанда II. Визначте позитивні та негативні наслідки їхнього правління. Аргументуйте свою думку.

Ізабелла I та Фердинанд II прагнули створити єдину державу із сильною королівською владою. Вони здійснили важливі реформи. Зокрема, було створено новий державний апарат і постійне наймане військо, заборонено вести міжусобні війни, обмежено права міст і привілеї феодалів тощо.

Династична унія — об'єднання двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії, при цьому їхні кордони, закони й інтереси залишаються різними.

Зміцнивши свою владу, Ізабелла I та Фердинанд II у 1481 р. розпочали активні воєнні дії проти маврів. Після багатомісячної облоги **2 січня 1492 р.** Гранадський емірат капітулював і ввійшов до складу Іспанії як **Королівство Гранада**. Цю подію вважають завершенням Реконкісти. За умовами капітуляції, населення емірату зберігало свої землю, звичаї та віру. Проте правляче подружжя не дотримало обіцянок.

Розгляньте картину. Яким було, на вашу думку, ставлення художника до зображених персонажів? Обґрунтуйте свою думку. Які емоції викликає у вас ця картина?

Ф. Праділья.
Падіння Гранади.
XIX ст.

Під владою Ізабелли I та Фердинанда II опинилася більша частина Піренейського півострова, окрім Португальського королівства. У країні запанувала релігійна нетерпимість. Жорстокі покарання очікували на тих, хто висловлював сумнів про католицьке вчення, кого підозрювали в чаклунстві чи інших великих гріхах. Для їхнього покарання було створено спеціальний церковний суд — *інквізицію*. Про неї ви докладніше дізнаєтеся з наступного розділу.

Невдовзі в Іспанському королівстві розпочалися переслідування іудеїв і мусульман. Згідно з королівським указом 1502 р., вони мали прийняти християнство або залишити країну. Тисячі євреїв і маврів мусили переселитися до Португалії, Італії та Північної Африки. Це завдало величезної шкоди як господарству, так і культурі Іспанії.

Водночас Ізабелла I та Фердинанд II спрямовували значну частину прибутків на розвиток науки, освіти й мистецтва. У 1492 р. за їхньої підтримки було споряджено експедицію Христофора Колумба, який «випадково» відкрив Америку. Ця подія започаткувала нову епоху в історії Європи та світу.

Які висновки можна зробити, розглядаючи монету часів правління Ізабелли I та Фердинанда II?

Монета часів правління Ізабелли I та Фердинанда II

- Перегляньте за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/36iRses> 3D-реконструкції та відео середньовічних замків Іспанії.
- Порівняйте замки Іспанії та Англії. Що між ними, спільного, а що – відмінного?

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. У який період тривала Реконкіста?
2. Як і коли було створено Іспанське королівство?

Розуміємо

3. Поясніть значення понять «Реконкіста», «кортеси», «династична унія».
4. Яке місце в керуванні королівствами Піренейського півострова посідали кортеси? У чому їхнє значення?
5. Які були особливості виникнення Іспанського королівства?

Уміємо

6. Визначте позитивні та негативні наслідки Реконкісти. Опишіть 1–2 пригодницькі ситуації від імені одного з її учасників (християнина, іудея чи мусульманина). Використовуйте діалоги, емоції, деталі одягу та середовища.

Висловлюємо власну думку

7. Як, на вашу думку, мусульмани вплинули на розвиток середньовічної Іспанії? Аргументуйте свою відповідь.

Зв'язок із сучасністю

8. Дізнайтеся з додаткових джерел про сучасне Королівство Іспанія. Які функції збереглися в короля? Чи продовжують діяти кортеси? Як ви вважаєте, чи доцільне збереження інституту монархії в сучасному світі? Чому?
9. У чому полягає важливість свободи віросповідання? Дізнайтеся, у яких документах її гарантовано? Чи трапляється в сучасному світі релігійна нетерпимість? До яких наслідків вона може призвести?

Узагальнення за розділом 3 «Європейські держави в X–XV ст. Доба вікінгів. Хрестові походи»

Варіанти завдань (на вибір)

1. Створіть/підготуйте короткі новини-повідомлення на одну з тем: «Захопливі пригоди вікінгів»; «Як хрестові походи змінили світову історію та культуру»; «Духовно-лицарські ордени: коли монахи стали воїнами»; «Реконкіста: боротьба за Піренейський півострів»; «Середньовічна Венеція — місто на воді, що панувало на морях». Презентуйте в класі.

2. Створіть кластери, «хмари» слів або кросворд, які розкривають значення понять «вікінги», «Генеральні штати», «династична унія», «духовно-лицарські ордени», «парламент» («кортеси», «сейм»), «Реконкіста», «станово-представницька монархія», «феодальна роздробленість», «хрестові походи». Обговоріть гуртом значення цих понять.

3. Проведіть обговорення та дискусії на одну з тем.

- «У чому значення принципу недоторканності особи для становлення правової культури європейської цивілізації?»

- «Яка цінність “Великої хартії вольностей” для сучасних європейців, її значення для становлення європейської правової культури?»

- «Чому перемогу в Столітній війні здобула Франція?»

- «Як пов’язане з демократичним ладом існування в багатьох демократичних країнах суду присяжних?»

4. Які представницькі органи влади діють у сучасних європейських країнах? Визначте, що спільного вони мають зі станово-представницькими органами влади часів Середньовіччя.

5. Внесіть відомості з розділу до синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в добу Середньовіччя». Виокремте спільні й відмінні історичні події/явища, які відбувалися в суспільствах Західної Європи та на сучасних українських землях. Після завершення укладання таблиці обговоріть зі своїми однокласниками й однокласницями взаємозв’язок між подіями та явищами на території сучасної України та за її межами в цей період.

6. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайн-тесту «Європейські держави в X–XV ст. Доба вікінгів. Хрестові походи». Пройти самооцінювання ви можете за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3L3XPJi>.

РОЗДІЛ 4

МАТЕРІАЛЬНЕ І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 19 Католицька церква в XI–XV ст.

1. Чому відбувся поділ християнської церкви на католицьку та православну?

За текстом п. 1 параграфа установіть причини та наслідки Великої схизми.

У Західній Європі главою церкви був Папа Римський, а у Візантії — Патріарх Константинопольський. Незважаючи на це, до середини XI ст. християнську церкву вважали єдиною. Однак ще в середині IV ст. між Папою Римським і Патріархом Константинопольським розпочалося протистояння щодо першості. Поступово виникли розбіжності в тлумаченні релігійного вчення, здійсненні богослужіння та обрядів.

Розкол християнської церкви на західну та східну відбувся в 1054 р., коли Папа Римський Лев IX та Патріарх Константинопольський Михайло Керуларій обмінялися анафемами (взаємними церковними прокльонами й відлученнями). Західна церква стала називатися католицькою, або римо-католицькою, а східна — православною. Цю подію називають **Великою схизмою**¹. На думку істориків церкви, до остаточного розколу християнства призвело розграбування Константинополя під час Четвертого хрестового походу (1204).

Отже, у середині XI ст. сформувалися два основні напрями в християнстві — *католицизм* і *православ'я*.

Католицизм набув поширення в Західній та Центральній Європі. Католицьку церкву очолював Папа Рим-

¹ *Схизма* — розкол церкви чи іншої релігійної організації.

ський, резиденція якого розташована у Ватикані. Натомість православна церква не мала єдиного територіального центру. Вона складалася з рівноправних помісних церков, які очолювали патріархи або митрополити. Православ'я поширилося переважно у Візантії та Східній Європі, зокрема на українських землях.

Зустріч очільників
Західної та Східної церков.
Середньовічна мініатюра

У 1964 р. відбулася зустріч Папи Римського Павла VI та Патріарха Константинопольського Афінагора, після якої в 1965 р. було знято взаємні анафеми й підписано спільну декларацію як «жест справедливості та взаємного прощення».

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2rGV76O> з основними відмінностями між католиками та православними.

2. Яким було становище католицької церкви в XI–XV ст.?

Завдяки чому католицька церква стала дуже впливовою та багатою організацією?

В епоху Середньовіччя християнська церква відігравала важливу роль у житті європейського суспільства, зокрема Папа Римський освячував королів та імператорів. Християнські цінності визначали світогляд і поведінку людей. Церква також опікувалася нездоленими та хворими, засновувала навчальні заклади, підтримувала культуру.

В умовах феодальної роздробленості європейські монархи та великі феодали шукали собі надійного та авторитетного союзника, яким у Західній Європі була католицька церква. Чернечі та духовно-лицарські ордени були власниками величезних земельних угідь, до того ж нерідко займалися лихварством.

Щоб духовенство не витратило церковні кошти на приватні потреби, а зберігало в церкві, Григорій VII запровадив для католицьких священників обов'язкову безшлюбність — цілібат. Остаточно цілібат утвердився в католицькій церкві до середини XIII ст.

Продаж індульгенцій.
Малюнок XVI ст.

Проте отримані кошти часто спрямовували на так звані представницькі витрати вищого духовництва. Багатство церкви й розкішне життя священників часто спричиняли невдоволення серед населення.

Найбільше невдоволення серед освічених верств населення викликала практика надання *індульгенцій* — свідоцтв про відпущення гріхів, які можна було купити. Значну частину коштів, отриманих від продажу індульгенцій, витрачали на благодійність: утримання лікарень і притулків, будівництво храмів та шкіл тощо. Проте дуже швидко єпископи почали використовувати право надання індульгенцій для особистого збагачення. Крім того, торгівля індульгенціями означала, що навіть злочинець зможе відкупитися від карі Божої грішми.

3. Що таке схоластика?

Чому Тому Аквінського визнають найавторитетнішим католицьким філософом?

В епоху Середньовіччя освіта й наука розвивалися при монастирських школах і в університетах. Учені здебільшого були ченцями, кардиналами або єпископами. Будь-які ідеї, що суперечили християнському віровченню або могли зашкодити авторитету вищого духовництва, суворо засуджували. Із часом сформувався особливий підхід до пізнавального процесу — *схоластика* (з грецьк. — «шкільний», «учений»). Її головною метою було обґрунтування богословських істин на основі логіки та духовних традицій минулого.

Індульгенція (від латин. «милість», «прощення») — грамота, свідоцтво про повне або часткове відпущення гріхів, яку видавала католицька церква від імені Папи Римського за гроші або за особливі заслуги перед церквою.

Найвищого розвитку схоластики набула в ученні італійського ченця **Томи Аквінського** (1225–1274), якого церква визнала святим і найавторитетнішим католицьким філософом. Найвідоміший його твір — «Сума теології»¹.

Тома Аквінський зазначав, що основою порядку в суспільстві є доброчинність і закон. На його думку, закон мав бути спрямований на суспільний добробут. У кожного народу є право повстати й усунути від влади несправедливого і жорстокого правителя.

Учення Томи Аквінського про закон, право та державу справило потужний вплив на становлення європейської системи верховенства права.

К. Кривеллі. Святий Тома Аквінський. XV ст.

4. Якими були середньовічні єресі та як із ними боролася католицька церква?

Значну небезпеку для середньовічного християнства становили **єресі**, оскільки підривали авторитет католицизму. Найбільше зусиль у Середньовіччі католицизм доклав до придушення двох єресей — катарів (альбігойців) і вальденсів.

Катари називали себе «добрими християнами» і закликали до тілесного й духовного очищення. У землях Південної Франції та Італії вони створили свою організацію, подібну за структурою до католицької церкви. Центром поширення єресі було місто Альба — тому їх також називали *альбігойцями*.

Катари критикували бюрократію католицизму, надмірну увагу духовництва до буденних справ і збагачення. Вони вірили, що духовний світ — це творіння Бога, а матеріальний — творіння диявола, тож усіяко обмежували тілесні потреби.

Єресь — релігійне вчення, що заперечує догми й обряди півної церкви.

¹ *Теологія (богослов'я)* — системний виклад віровчення релігійної течії, тлумачення її положень з погляду віруючої людини.

Погляди катарів знаходили багато прибічників серед простого люду. Їх також підтримувала місцева французька аристократія, яка прагнула зберегти свою незалежність від короля.

Щоб придушити єресь катарів (альбігойців), Папа Римський організував проти них хрестові походи. Сутички між хрестоносцями та *єретиками* тривали з перервами протягом **1209–1229 рр.** і дістали назву *Альбігойські війни*. Хоча альбігойці чинили відчайдушний опір, вони зазнали поразки й були знищені хрестоносцями.

Ще однією єрессю середньовічної Європи були *вальдєнси*. Ця єресь виникла наприкінці XII ст. на основі проповідей ліонського купця П'єра Вальдо. Її послідовники вважали, що католицька церква через своє багатство та розбещеність духовництва втратила святість. Тому вони дотримувалися заповіді «євангельської бідності».

Вальденси проводили богослужіння не латиною, а рідною мовою. Католицька церква засудила їхнє вчення як єресь, а його послідовників немилосердно знищувала.

Для викорінення серед християн єретичних поглядів у першій половині XIII ст. за ініціативою імператора Священної Римської імперії Фрідріха II та Папи Римського Григорія IX було утворено спеціальний слідчо-судовий орган католицької церкви — *інквізицію*. Її основна мета полягала у виявленні, покаранні та запобіганні єресі. Інквізиція підпорядковувалася безпосередньо Папі Римському і складалася переважно з високоосвічених ченців домініканського ордену.

Сассетта. Спалення єретика. XV ст.

Єретик — особа, що відступила від догм віровчення панівної церкви, послідовник єресі.

Інквізиція — судово-карна установа, що діяла в католицькій церкві з XIII ст. на території практично всієї Західної Європи з метою боротьби з єретичними поглядами.

Позасудових розправ інквізиція не допускала, але часто використовувала тортури, щоб отримати зізнання від підозрюваних. Чимало людей не витримували катувань і зводили наклеп на себе та інших. Вирок інквізиції оголошували під час *аутодафе* — урочистого зібрання на головній площі міста представників церкви й аристократії, а також жителів міста. Спочатку відбувалися богослужіння, молебень і виступи проповідників, потім зачитували легкі вирoki та покаєння, а насамкінець здійснювали привселюдні страти переважно через спалення на вогнищі. Перше аутодафе відбулося в XIII ст., останнє — в першій половині XIX ст.

П. Берругете.
Суд інквізиції. XV ст.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Коли відбувся поділ християнської церкви на католицизм і православ'я?
2. Хто такий Тома Аквінський?

Розуміємо

3. Поясніть значення понять «єретик», «Альбігойські війни», «інквізиція».
4. Чому в епоху Середньовіччя посилилася боротьба з єресьми?

Уміємо

5. Намалуйте мем про те, як пересічні парафіяни сприймали практику індульгенцій. Використайте гумор, сарказм та актуальні образи.
6. Складіть історичний портрет Томи Аквінського або створіть його уявну сторінку в соціальній мережі.

Висловлюємо власну думку

7. Католики та єретики обґрунтовували свої вчення положеннями з Біблії. Чим, на вашу думку, можна пояснити, що їхні вчення істотно відрізнялися між собою?
8. Висловте ваше ставлення до інквізиції. Обґрунтуйте свою думку.

Зв'язок із сучасністю

9. Чому свобода віросповідання є одним з основних прав людини в сучасному світі?

§ 20 Освіта і наука в епоху Середньовіччя

1. Що вивчали в середньовічних школах в XI–XV ст.?

Порівняйте навчання в середньовічній та сучасній школі. Що між ними спільного, а що — відмінного?

В XI–XV ст. відбулося піднесення європейських міст, ремесел і торгівлі. Це зумовило потребу в освічених людях, що сприяло розвитку освіти.

Середньовічні школи зазвичай відкривалися при монастирях і церквах. Цілком логічно, що й викладачами були представники духівництва. Навчання охоплювало вивчення «семи вільних мистецтв» і складалося з двох ступенів.

Перший, або нижчий, рівень — *тривіум* уключав граматику, риторику й діалектику. На цьому етапі діти вчилися читати й писати латиною (писали загостреними паличками на дошці, покритій воском), красномовно висловлювати свої думки, розмірковувати, логічно мислити.

Наступним, вищим, рівнем навчання був *квадривіум*, на якому діти вивчали арифметику, геометрію, астрономію та музику. Учні вчилися виконувати арифметичні дії, набували знань про фігури, площу, об'єм, вивчали рух планет і зірок, навчалися грі на музичних інструментах, визначенню тривалості нот і музичних інтервалів.

2. Як відбувалося навчання в середньовічних університетах?

За текстом п. 2 параграфа визначте особливості навчання в середньовічних університетах.

Середньовічна школа.
Мініатюра. XIV ст.

Починаючи з XI ст. в Європі виникають вищі школи — **університети**. Ініціаторами їхнього заснування зазвичай були міщани, міська влада, король або духовництво. Перший університет у Європі виник в італійському місті Болонья (1088). Згодом університети з'явилися в Парижі, Тулузі, Оксфорді, Кембриджі, Сієні, Празі, Кракові й інших європейських містах. Наприкінці XV ст. в Європі налічувалося понад 60 університетів, деякі з них існують донині.

Кожний університет мав свій статут, виборне керівництво, власні усталені правила та суд. Учнів називали студентами, що в перекладі з латини означає «старанно вчитися». Викладачі й студенти обирали очільника університету — ректора.

Університет поділявся на факультети. Початковим, або «нижчим», вважали артистичний факультет. На ньому протягом 5–7 років вивчали «сім вільних мистецтв», але на вищому рівні, ніж у школі: граматику, риторику, філософію, математику, астрономію, геометрію та музику.

Після завершення артистичного факультету випускники отримували право викладати в школі або могли продовжити навчання на одному з «вищих» факультетів — юридичному, медичному або богословському. На перших двох факультетах навчання тривало 5–6 років, а на богословському — до 15.

Викладання в університетах велося латиною, тож учитися в них могли студенти з різних країн. Основним видом занять були лекції, під час яких викладач читав тексти з книжок і поясню-

*Е. Коло. Засідання докторів
Паризького університету.
XVI ст.*

Університет (від латин. «сукупність, спільнота») — заклад вищої освіти, який поєднує підготовку фахівців із багатьох галузей знань із науковою роботою. У середні віки університет був об'єднанням (спільнотою) викладачів і студентів.

Лекція в Болонському
університеті.
Середньовічний
малюнок

вав незрозумілі місця. Крім лекцій, в університетах проводили диспути, на яких студенти могли ставити запитання викладачеві, брати участь в обговоренні різних тем, висловлювати свою позицію. Іноді диспути тривали по 15–20 год і проходили так бурхливо, що завершувалися бійкою.

Мініпроєкт «Болонський університет у Середньовіччі й нині»

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3RkDeEn> із завданнями до мініпроєкту на сайті інтернет-підтримки підручника.
- Презентуйте мініпроєкт у класі.

3. Як розвивалася освіта на українських землях у княжі часи?

Чому руські князі опікувалися розвитком освіти?

Активний розвиток освіти й науки в Русі розпочався після запровадження християнства. При церквах і монастирях відкривали школи, де навчали читати, писати, лічити, співати церковних пісень.

Вважають, що першу школу в Києві заснував князь Володимир. У «Повісті минулих літ» записано, що Володимир «почав брати у визначних людей дітей і давати їх у книжну науку». Учителями та вихователями в той час було освічене духовництво. Школи при монастирях і церквах існували також в інших руських містах.

Про поширення наукових знань та освіти дбав київський князь *Ярослав Мудрий*. За його наказом при церквах і монастирях відкривали школи, на навчання до них брали здібних дітей як князів і духовництва, так і простих міщан. Одна з таких шкіл діяла в Києві при Софійському соборі, де навчалось 300 дітей.

За його наказом до країни завозили з інших держав книги з різних наук. У «Повісті минулих літ» зазначено: «Любив Ярослав книги... Зібрав скорописців багато, і перекладали вони із грецької на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються вірні люди й насолоджуються плодами глибокої мудрості».

У Волинсько-Галицькому князівстві центрами освіти також були церкви й монастирі. Навчання в них майже не відрізнялося від часів Русі. Про поширення грамотності серед усіх верств населення князівства свідчать знайдені берестяні грамоти, бронзові та кістяні писала.

Університетів не було. Тому, щоб здобути вищу освіту, майбутні студенти вирушали за кордон. Зокрема, з другої половини XIV ст. у списках студентів європейських університетів трапляються імена українського («рутенського»)

О. Гальчинська. Бібліотека
Ярослава Мудрого.
Початок XXI ст.

Берестяна грамота, знайдена в м. Звенигороді. Це лист простої міщанки Говенової (дружина Говена) до міщанина Нежничка про те, що він має повернути їй борг. XII ст.

походження. Збереглися відомості, що в 1481–1482 рр. ректором Болонського університету був виходець зі Львівщини *Юрій Котермак (Дрогобич)* (1450–1494).

Ви можете дізнатися докладніше про життєвий шлях і діяльність Юрія Котермака (Дрогобича) за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3EwKoxG>.

Юрій Котермак
(Дрогобич)

4. Як в епоху Середньовіччя розвивалася наука?

За текстом п. 4 параграфа визначте особливості розвитку науки в епоху Середньовіччя.

Тривалий час середньовічна наука закликала вірити авторитетам і пізнавати світ через книгу, а не за допомогою досліджень природи. Однак такий підхід улаштовував не всіх учених.

Одним із перших інтерес до природничих наук виявив професор Оксфордського університету, францисканський монах *Роджер Бекон* (1214–1292). На його думку, нове знання можна здобути, тільки досліджуючи природу, а не в богословських суперечках. Активно займаючись різними науками, він зробив низку відкриттів, зокрема винайшов збільшувальні лінзи, пояснив походження веселки.

У своїх працях Р. Бекон запевняв, що можна виготовити літальні та підводні апарати, підйомні крани, саморухомі судна й візки, описував способи добування багатьох хімічних речовин.

Чимало сучасників вважали його магом і чарівником. Розповідали, ніби вчений зробив мідну голову, яка вміла розмовляти. Тож не дивно, що знайшлися заздрісники, котрі звинуватили вченого у зв'язках із дияволом. Церква засудила Р. Бекона за ересь. Він провів у в'язниці 14 років і тільки перед смертю вийшов на волю.

Роджер Бекон

Мініпроект «Внесок Роджера Бекона у світові науку та освіту»

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3sZliUk> із завданнями на сайті інтернет-підтримки підручника.
- Як ви розумієте твердження Р. Бекона: «Ми пануємо над природою, тільки скоряючись цій природі».
- Презентуйте мініпроект у класі.

Вагомий внесок у розвиток науки зробили середньовічні алхіміки¹, які в пошуках «філософського каменя» дослідили властивості багатьох речовин, відкрили різні способи добування фарб, сплавів металів, створили чимало дослідницьких приладів.

Для убезпечення далеких закордонних торговельних подорожей європейські купці складали описи чужих країв, у яких характеризували рельєф місцевості, відстань між містами, спосіб життя та традиції.

У XIII ст. венеційський купець і мандрівник *Марко Поло* здійснив подорож до Китаю та Центральної Азії. Свої враження від далеких земель, традицій народів Азії він описав у «Книзі чудес світу», відомій також як «Подорожі Марка Поло». Тривалий час ця книга була посібником для складання географічних карт.

*Дж. Райт із Дербі.
Алхімік у пошуках
філософського каменя.
1771 р.*

*Марко Поло в Китаї.
Середньовічний
малюнок*

¹ *Алхімія* — середньовічна наука, метою якої був пошук «філософського каменя» для перетворення різних металів на золото.

5. Як виникло книгодрукування?

За текстом п. 5 параграфа встановіть, яке значення мало винайдення книгодрукування для середньовічного суспільства.

У Ранньому Середньовіччі книги виготовляли з пергаменту. Вони були рукописними і тому дуже дорогими (деякі з них коштували, як будинок).

Тільки в XIV ст. в Європі почали виготовляти папір. Спосіб його виготовлення європейці запозичили в арабів, а ті своєю чергою в китайців. Книги писали вручну або виготовляли за допомогою відбитків текстів, вирізаних на дерев'яній чи мідній дошці.

У середині XV ст. німецький винахідник *Йоганн Гутенберг* винайшов друкарський верстат і спеціальну фарбу для літер. Близько 1445 р. він виготовив першу друковану Біблію.

Йоганн
Гутенберг

Рухомі металеві літери та пристрій для набирання тексту (верстатка), створені Й. Гутенбергом

Друкарський пристрій верстата складався з двох плит. На нижній плиті розміщували друкарську форму (набраний металевими літерами текст). На друкарську форму наносили спеціальну фарбу. За допомогою гвинтового пристрою та верхньої плити паперовий аркуш притискали до набраного тексту. У такий спосіб можна було виготовити до 100 відбитків за годину.

Друкарство поширилося в багатьох європейських країнах. Книг стало більше, ціни на них різко знизилися, що істотно збільшило кількість читачів. З розвитком друкарства зросла й грамотність

Ручний друкарський верстат
Й. Гутенберга

населення. Подальший його розвиток зумовив появу друкованих листівок, газет і журналів.

Перші друковані книги давньоукраїнською мовою були виготовлені в м. Кракові в друкарні Швайпольта Фіоля: «Осьмогласник» (1491), «Часословець» (1491).

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Хто такий *Роджер Бекон* і чим він прославився?
2. Хто такі *алхіміки* і який внесок вони зробили в науку?

Розуміємо

3. Поясніть значення понять: «університет», «факультет», «студент».
4. У чому полягала сутність винаходу Й. Гутенберга?
5. Поміркуйте, чому першими навчальними закладами Середньовіччя були монастирські школи.

Уміємо

6. Охарактеризуйте розвиток науки в епоху Середньовіччя.
7. Опишіть навчання в університеті чи школі від імені середньовічного студента або учня, використовуючи слова *університет*, *ректор*, *факультет*, *лекція*, *диспут*, *тривіум*, *квадривіум*.

Висловлюємо власну думку

8. Чи згодні ви з твердженням, що книгодрукування — один із найважливіших винаходів в історії людства? Обґрунтуйте свою думку.

Зв'язок із сучасністю

9. Висловіть судження щодо того, чи може людина в сучасному світі реалізувати свої здібності та потреби без освіти. Обґрунтуйте свою думку.
10. Поцікавтеся в дорослих (батьків, бабусь і дідусів, учителів), як освіта вплинула на їхнє життя. Чи допомогла вона реалізувати їхні здібності та потреби?

§ 21 Раннє Відродження. Гуманізм

Яким уявляла світ середньовічна людина?

1. Який період називають Раннім Відродженням?

Поміркуйте, чому античність стала взірцем для наслідування після доби Середньовіччя.

В епоху Середньовіччя людину сприймали насамперед як гріховну істоту. Схоласти часто розглядали її долю впродовж життя як страждання та поневіряння, які будуть винагороджені раєм у потойбіччі. Однак у XIV–XV ст. починає формуватися нова система цінностей. Цьому сприяло піднесення італійських міст-республік, де активно розвивалися ремесла й торгівля, а тому цінувалися особисті здібності та підприємливість.

Багато діячів культури Північної Італії почали виявляти підвищений інтерес до епохи Античності, намагалися відродити античні ідеї та мистецтво.

У середині XIV ст. в містах Північної Італії, насамперед Флоренції, починає формуватися новий етап розвитку культури Європи, який пізніше дістав назву **Відродження** (латин. **Ренесанс**). Культура цього періоду поєднала елементи античної та середньовічної культур, оскільки сприймалася як відновлення здобутків стародавніх Греції та Риму. Для людей нових поглядів взірцями стали література й мистецтво Античності, коли в людині гармонійно поєднувалися краса внутрішнього світу та фізичного тіла.

На кінець епохи Середньовіччя, тобто XIV ст., припадає становлення **Раннього Відродження**.

2. У чому сутність гуманізму доби Раннього Відродження (XIV–XVI ст.)?

За текстом п. 2 параграфа визначте основні ознаки гуманістичного світогляду.

Із середини XIV ст. у Флоренції починає формуватися новий погляд на світ і людину — **гуманізм**.

На думку гуманістів, освіта мала сприяти всебічному розвитку особистості. Вони боролися із забобонами й марновірством, наводили раціональні та досвідні докази. Взірцем для них була культура Античності, яку вони сприймали як джерело натхнення, знань і мудрості.

Раннє Відродження — період у розвитку культури Європи, що ґрунтується на ідеалах гуманізму та найкращих традиціях Античності (зокрема, утвердженні гідності й краси людини, її розуму та волі, творчих сил). Тривав протягом XIV–XV ст., поширився із Флоренції на інші міста-республіки Італії.

Гуманізм (від латин. «людяний, людський») — світогляд, який визнає найвищою цінністю людину та її гідність.

Із часом гуманізм поширився практично по всій Європі й відігравав провідну роль у європейській культурі до середини XVI ст.

3. У чому полягає внесок Петрарки та Данте у світову культуру?

За текстом п. 3 параграфа та уривками з творів (див. QR-код або покликання на с. 141) визначте, чому Петрарку, Данте та Боккаччо називають гуманістами.

Засновником раннього італійського гуманізму вважають **Франческо Петрарку** (1304–1374). З юних років він захоплювався античною літературою, здобув юридичну освіту, проте мусив стати священником через брак засобів до існування. Невдовзі він зустрів Лауру, нерозділене кохання до якої надихнуло його на творчість. Листи й поеми Петрарки набули надзвичайної популярності. Упродовж життя він багато мандрував, займався науковими дослідженнями та поезією.

Петрарка закохується в Лауру.
Мініатюра. XV ст.

Петрарка започаткував напрями літератури, які висвітлюють внутрішнє життя людини, критичне ставлення до сучасного й минулого. Особливу вагу для світової культури мають його сонети, які є взірцем цього жанру й просякнуті романтичними почуттями автора.

Ще одним величним представником епохи гуманізму був **Данте Аліґ'єрі** (1265–1321) — італійський поет, філософ і політик. Найвідомішим його твором є поема «Божественна комедія», у якій він узагальнив уявлення середньовічної людини про

Д. ді Мікеліно. Данте Аліґ'єрі.
Середина XV ст.

Поет зображений із «Божественною комедією» в руках поряд із входом до Пекла, сімома терасами Гори Чистилища, містом Флоренція та Небесними сферами вгорі.

устрій світу та потойбіччя. Твір написаний у формі видіння, під час якого Данте зустрічає давньоримського поета Вергілія. Разом вони вирушають у мандри потойбічним світом — проходять дев'ять кіл Пекла, а згодом — Чистилище та Рай. У потойбічному світі Данте зустрічає померлих правителів, мудреців, видатних полководців, імператорів, пап, святих, ченців. Твір насичений яскравими образами, висвітлює багато політичних та емоційних тем.

Данте першим із європейських авторів почав писати рідною італійською мовою, а не латиною.

- Прочитайте за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2VaiSih>, як описують кохання та кохану жінку Данте Аліг'єрі та Ф. Петрарка.
- Обговоріть у класі, які ознаки спільні для цих текстів. Які емоції вони викликають?

Оповідачі з «Декамерона» Боккаччо.
Мініатюра. XV ст.

Великим гуманістом та одним із найосвіченіших людей Італії був **Джованні Боккаччо** (1313–1375) — письменник, політичний діяч і мислитель. Найвідомішим його твором є збірка ста новел «Декамерон». У своїх творах Боккаччо критично змальовував поведінку католицького духовництва, звеличував людину — її почуття, права та свободу. Мова його творів легка, жива, у ній багато як гумору, так і трагізму.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Коли й де виник гуманізм?
2. Які ідеї сповідували гуманісти?

Розуміємо

3. Поясніть значення понять «Раннє Відродження», «гуманізм».

Уміємо

4. Визначте основні ознаки гуманістичного світогляду.

§ 22. Архітектура та мистецтво в епоху Середньовіччя

5. Порівняйте ставлення до людини в епоху Середньовіччя та за часів Раннього Відродження. Що було спільного, а що — відмінного?

Висловлюємо власну думку

6. Чому діячі культури Раннього Відродження виявляли підвищений інтерес до Античності?
7. Яке ставлення до людини формував гуманізм?

Зв'язок із сучасністю

8. Дослідіть, чи актуальні нині основні ідеї гуманістів? Обґрунтуйте свою думку.

§ 22 Архітектура та мистецтво в епоху Середньовіччя

Практичне заняття

- Об'єднайтеся в чотири малі групи. Кожна група досліджуватиме один з аспектів розвитку архітектури та мистецтва в епоху Середньовіччя. Ознайомтеся з відповідним матеріалом і виконайте завдання.
- Результати вашого дослідження представте в класі у формі розповіді або мультимедійної презентації.

1-ша група. Особливості романської архітектури

- Уявіть, ніби ви — експерти із середньовічної культури. Визначте характерні ознаки романського стилю в архітектурі. Опишіть один із романських храмів (соборів).
- Ви можете детальніше ознайомитися з пам'ятками романської архітектури за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2QEfJVM>.

У X ст. в Західній Європі сформувався **романський стиль**, який панував в архітектурі до XII ст. Назва походить від латинського слова «*рома* — Рим», оскільки тогочасні будівничі використовували прийоми давньоримських архітекторів.

Для цього періоду характерні постійні війни між феодалами. Тому романські споруди не відзначалися особливим архітектурним оздобленням, вони мали масивні стіни й були подібні до фортець, адже в разі небезпеки були надійним прихистком для довколишнього населення.

Романський стиль — стиль мистецтва в Європі XI–XII ст. (переважно в архітектурі), у якому використовували елементи давньоримського мистецтва.

Вормський собор
(Німеччина).
XII ст.

Церква Святого Пантелеймона
поблизу м. Галича (Україна).
XII ст.

Основні типи будівель — кам'яні замки феодалів, храми з товстими масивними стінами, захисні споруди монастирів. Важливим елементом були вежі. Вікна — невеликі й вузькі бійниці.

Храми, побудовані в романському стилі, усередині були прикрашені фресками, мозаїками, іконами, скульптурами, рельєфами, вітражами, на яких зображені біблійні сюжети, сцени Страшного суду. У центральній частині романських храмів розміщували зображення Ісуса Христа або Богоматері, нижче — ангелів, апостолів і святих.

Романська каплиця.
Сучасна реконструкція

Фрески із церкви
в м.Таулі (Іспанія). *XII ст.*

2-га група. Особливості готичного стилю

- Уявіть, ніби ви — експерти із середньовічної культури. Визначте характерні ознаки готичного стилю в архітектурі та скульптурі. Опишіть один із готичних храмів (соборів). Яку атмосферу в католицькому храмі створюють фрески й вітражі?
- Ви можете детальніше ознайомитися з пам'ятками готичної архітектури за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/37sqBwN>.

У середині XII ст. в північній частині Франції (регіон Іль-де-Франс) зародився **готичний стиль** (від назви племені готів). Він поступово витіснив романський і досяг розквіту в першій половині XIII ст.

Готичні будівлі, на відміну від масивних романських, здавалися витонченими та стрімко спрямованими вгору. До основних ознак нового стилю належали легке й високе стрілчасте склепіння, арки із загостреним верхом, вузькі колони, високі та просторі зали, велика кількість скульптур і прикрашених кольоровими вітражами вікон, високі вежі. Усе це разом створювало враження простору й легкості. Храми прикрашали скульптури, рельєфи, вітражі та фрески.

Собор Богоматері.
м. Реймс (Франція).
XIII ст.

Інтер'єр Реймського
собору. м. Реймс
(Франція). XIII ст.

Готичний стиль — стиль європейського мистецтва (переважно в архітектурі) XII–XV ст. Для тогочасних споруд характерні стрілчасті арки, великі видовжені вікна з різнокольоровими вітражами, звужені догори шпилі.

Особливу атмосферу в храмах створювали вітражі — сюжетно-декоративні композиції з кольорового скла й інших матеріалів, що пропускають світло. Майстри зображували на вітражах переважно біблійні сюжети, геометричні й рослинні орнаменти.

Каплиця Сент-Шапель (Свята капела). м. Париж (Франція). XIII ст.

Деталь вітража в каплиці Сент-Шапель. м. Париж (Франція). XIII ст.

3-тя група. Образотворче мистецтво Раннього Відродження

- Визначте характерні ознаки образотворчого мистецтва Раннього Відродження. Що нового з'явилося в картинах того часу?
- Висловіть власні враження від картин Джотто, Мазаччо та Сандро Боттічеллі. Опишіть одну з них (на вибір).
- Ви можете детальніше ознайомитися з пам'ятками образотворчого мистецтва Раннього Відродження за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/39vpYUW>.

Ідеї Раннього Відродження вплинули також на розвиток живопису. Зачинателями мистецтва Раннього Відродження вважають художників Джотто, Мазаччо та Сандро Боттічеллі.

Першим художником, який порушив середньовічні канони, був **Джотто ді Бондоне** (1266–1337). Він відійшов від аскетизму та строгості в зображенні людей і наповнив свої образи почуттями й емоціями.

Джотто. Мадонна Онїсанті («Маеста»).
1306–1310 рр.

Джотто. Поклоніння волхвів.
1305 р.

Ще один видатний художник Раннього Відродження **Мазаччо** (1401–1428). Він був представником реалістичного напрямку у флорентійському мистецтві. Для його картин характерні об'ємність фігур і лінійна перспектива. За лінійної перспективи люди й об'єкти зображені на картині так, як їх сприймає людське око: на першому плані — більші, а на другому — менші.

Вершиною образотворчого мистецтва Раннього Відродження вважають творчість **Сандро Боттічеллі** (1445–1510). Він писав картини як на релігійні теми, так і на міфологічні сюжети, створював чудові портрети. До найзнаменитіших творів тієї епохи належать його картини «Весна», «Паллада і Кентавр», «Народження Венери», «Венера і Марс».

Мазаччо. Диво з динарієм.
1425 р.

Мазаччо. Мадонна Кассіні. 1426 р.

Дослідники творчості митця зазначають, що персонажам і сюжетам цих картин притаманні чарівна грація, краса, співучість і пластика ліній, музикальність колориту, почуття ритму й гармонії.

Боттічеллі. Весна.
1482 р.

Боттічеллі. Народження
Венери. 1486 р.

4-та група. Скульптура та архітектура Раннього Відродження

- Визначте особливості скульптури й архітектури Раннього Відродження. Що нового з'явилося в скульптурі того часу?
- Висловіть власні враження від скульптур Донателло. Опишіть одну з них (на вибір).
- Ви можете детальніше ознайомитися з пам'ятками скульптури й архітектури Раннього Відродження за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2QfAgBi>.

Одним із найвідоміших італійських скульпторів епохи Раннього Відродження був **Донателло** (бл. 1386–1466). Він першим відійшов від середньовічних традицій, коли скульптуру вважали частиною оздоблення храму. Донателло наслідував античні традиції індивідуалізованого скульптурного портрета. Таку скульптуру можна було оглядати зусебіч, а не тільки в стіні храму.

Найкращими роботами Донателло вважають статуї Давида, св. Георгія та апостола Марка. У бронзовій статуйі «Давид» скульптор першим із середньовічних скульпторів відтворив красу оголеного людського тіла. Давид зображений із мечем у руках після перемоги над Голіафом, поставивши свою ногу на голову поваленого велетня.

У фігурі Георгія Побідоносця чітко простежуються витончені пропорції фігури, краса людського тіла в гордовитій поставі.

Донателло.
Давид.
1440 р.

Донателло.
Святий Георгій.
1415–1417 рр.

Донателло.
Святий Марк.
1411–1413 рр.

Видатним архітектором XV ст. був **Філіппо Брунеллескі** (1377–1446). Його вважають засновником архітектурного стилю Раннього Відродження. Він сформулював закони лінійної перспективи в архітектурі, завдяки яким створював об'ємне зображення будівель, урахувуючи всі особливості й складнощі конструкцій ще до початку будівельних робіт.

Зокрема, Брунеллескі перекрив величезним куполом (40 м у діаметрі і 91 м заввишки) собор Санта-Марія-дель-Фйоре у м. Флоренції. Архітектурне рішення цього купола відображало гуманістичні ідеали великого зодчого та сприймалося сучасниками як приклад торжества людського розуму.

Собор Санта-Марія-дель-Фйоре
(Флорентійський собор).
м. Флоренція
(Італія). XIII ст.

- Обговоріть у класі, чи може зміна стилів в архітектурі та мистецтві в епоху Середньовіччя свідчити про зміну сприйняття людиною світу та свого місця в ньому. Яку роль відіграла релігія в розвитку середньовічної архітектури та мистецтва? Наведіть приклади.

Оцініть свої досягнення після практичного заняття

- Продовжте в зошиті речення.
Після цього практичного заняття я знаю ... , розумію ... , вмію ... .

Мініпроєкт «Пам'ятки Середньовіччя в музеях світу»

- Опишіть кілька пам'яток середньовічної культури, які зберігаються в одному з європейських музеїв (на вибір), за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/45MVL0A>.
- Презентуйте мініпроєкт у класі.

Узагальнення за розділом 4 «Матеріальне і духовне життя європейського Середньовіччя»

Варіанти завдань (на вибір)

1. Уявіть, що ви — блогери. Підготуйте коротке повідомлення-допис на одну з тем.

- «Освіта і школа в епоху Середньовіччя».
- «Технічні винаходи доби Середньовіччя».
- «Винайдення книгодрукування».
- «Видатні пам'ятки архітектури Раннього Відродження».
- «Інквізиція».

Обговоріть у класі свої дописи.

2. Створіть кросворд, ребус, кластери або «хмари» слів, які розкриють значення понять «вітраж», «готичний стиль», «гуманізм», «єретик», «інквізиція», «Раннє Відродження», «романський стиль», «університет». Обговоріть у класі значення цих понять.

3. Уявіть, ніби ви — журналісти. Підготуйте повідомлення на одну з тем.

- «Один день у середньовічній школі».
- «Юрій Дрогобич — ректор Болонського університету».
- «Життя середньовічного студента».
- «Диспут у середньовічному університеті».

Презентуйте ваше повідомлення в класі.

4. Проведіть обговорення та дискусії на одну з тем (*на вибір*).

- «Чому в середньовічному суспільстві з'являлися єретики?»

- «Чому Й. Гутенберга називають *батьком книгодрукування*?»

- «Чому Відродження розпочалося в Італії?»

- «Які причини та наслідки Великої схизми?»

- «Чи актуальні в наш час основні ідеї гуманістів?»

- «Яку роль відігравали наука й освіта в середні віки?

Яку роль вони відіграють у сучасному суспільстві та житті конкретної людини? Без яких наукових винаходів складно уявити сучасне життя?»

5. Знайдіть в інтернеті приклади культурних пам'яток доби Середньовіччя та Раннього Відродження, які збереглися донині. Створіть колаж, постер або презентацію, що демонструватиме вплив культури того періоду на сучасний світ. Зазначте, які елементи культури залишаються актуальними й важливими донині та що можна запозичити з минулого для поліпшення життя в майбутньому.

6. Внесіть відомості з розділу до синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в добу Середньовіччя». Виокремте спільні й відмінні історичні події/явища, які відбувалися в суспільствах Західної Європи та на сучасних українських землях. Після завершення укладання таблиці обговоріть зі своїми однокласниками й однокласницями взаємозв'язок між подіями та явищами на території сучасної України та за її межами в цей період.

7. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу «Матеріальне і духовне життя європейського Середньовіччя» за допомогою онлайн-тесту. Пройти самооцінювання ви можете за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3MjkJND>.

РОЗДІЛ 5

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ХІ–ХV ст.

§ 23 Чехія та Угорщина в середні віки

1. Як виникло Чеське королівство?

Установіть за текстом п. 1 параграфа, яким було становище Чеського королівства в XIV ст. Що обурило населення Чехії?

Пам'ятник
Карлу IV в Празі.
1848 р.

Чеська держава виникла на початку X ст. внаслідок розпаду Великоморавської держави. Майже відразу вона потрапила в залежність від німецьких правителів. Католицизм став основною релігією в країні. І хоча в XI ст. Чехія отримала статус королівства, її правителі перебували у васальній залежності від Священної Римської імперії. А на початку XIV ст. чеський трон перейшов до німецьких князів із династії Люксембургів.

За правління **Карла IV Люксембурга** (1346–1378) Чехія стала однією з найбагатших країн Європи, де розвивалися ремесла, промисли, торгівля і, як наслідок, швидко розбудовувалися міста. Чеські монети «гроші празькі», що карбувалися з металу місцевих срібних копалень, стали бажаною «валютою» в Європі. Упродовж XIV–XV ст. вони були основним засобом обігу на грошовому ринку українських земель. У 1346 р. у Празі було засновано один із найстаріших у Європі університетів.

Карл IV, як і його попередники, спирався на німецьких переселенців (колоністів), яким надавав різноманітні привілеї. Із часом у руках колоністів опинилися гірничі справи, тор-

гівля, керування цехами, а також міське самоврядування. Така ситуація викликала обурення в чехів.

Також вони були незадоволені католицькою церквою, адже більшість духівництва становили німці. Церква володіла третиною земель у країні; значну частину церковної десятини спрямовували до Риму; ледь не на кожному кроці продавали індульгенції. Усе це стало підґрунтям для виникнення руху проти німецького засилля та католицької церкви.

2. Яку роль в історії Чехії відіграв Ян Гус?

За текстом п. 2 параграфа та уривком з історичного джерела визначте основні положення проповідей Яна Гуса.

На початку XV ст. протестний рух проти католицької церкви очолив професор Празького університету **Ян Гус** (1371–1415). У своїх проповідях, виголошених чеською мовою, він засуджував накопичення багатств вищим духівництвом. Ян Гус наголошував, що церква має повернутися до «євангельської простоти», як було за часів Ісуса Христа, зокрема відмовитися від величезних земельних володінь. Він також засуджував продаж індульгенцій і церковних посад, виступав проти німецького засилля в країні. На його переконання, Чехії потрібна була власна церква, яка підпорядковувалася б королю, а не Папі Римському. Аби кожна людина розуміла Закон Божий, богослужіння мало проводитися рідною мовою.

Пам'ятник Яну Гусу в Меморіалі Мартіна Лютера.
м. Вормс
(Німеччина).
1868 р.

Ян Гус наполягав, що єдиним авторитетом для християн має бути Святе Письмо, а не розпорядження Папи Римського та постанови церковних соборів. Він також критикував католицький обряд, коли священники причащалися хлібом і вином як плоттю і кров'ю Христа, а прості парафіяни — лише хлібом. Він доводив, що на початку існування християнства всі причащалися однаково.

З проповідей Яна Гуса

«Я казав і казатиму, що чехи в королівстві Чеському... повинні бути першими в посадах, так само, як французи у Франції і німці у своїх землях...

Клір не навчає, а псує народ своєю розбещеністю, пов'язаною з багатством. Отже, треба вилучити в нього це багатство! Послідовники Христа мають бути бідними, як апостоли. А вони, навпаки, тільки про те й розмірковують, як би ще збільшити свої багатства, для чого розсилають продавців індульгенцій і хижих ченців, які... влаштовують нікому не відомі святкування, вигадують чудеса, грабують бідний народ...»

Проповіді Яна Гуса викликали невдоволення у вищого духовництва. Його звинуватили в ересі й викликали на церковний собор у м. Констанці. Ян Гус готувався обстоювати свої інтереси в дискусії, адже німецький імператор Сигізмунд видав йому охоронну грамоту. Однак це була пастка. Йому запропонували зректися своїх поглядів, але він відмовився. За рішенням собору 6 липня 1415 р. чеського проповідника спалили як еретика. Вирок підписав німецький імператор, який раніше видав Яну Гусу охоронну грамоту.

Страта Яна Гуса спричинила в чеському суспільстві нову хвилю обурення німецьким засиллям і католицькою церквою. Послідовники чеського проповідника — *гусити* — продовжували розвивати його ідеї, які привертали до себе багатьох парафіян.

В. Брожик.
Ян Гус перед судом
(фрагмент). 1883 р.

Страта Яна Гуса.
Середньовічна
мініатюра

Гусіти — послідовники вчення Яна Гуса, які виступали за повернення до ідеалів бідної та справедливої церкви періоду раннього християнства та за богослужіння чеською мовою.

Складіть уявний діалог між послідовником Яна Гуса та представником вищого духовництва. Намагайтеся врахувати основні аргументи обох сторін та атмосферу обговорення тогочасних подій.

3. Як розгорталися гуситські війни?

За текстом п. 3 параграфа поясніть, у чому особливість гуситських воєн. Чим вони завершилися?

У 1419 р. раптово помер король Вацлав IV, а його наступником проголосили німецького імператора Сигізмунда, який підписав вирок Яну Гусу. Однак гусити відмовилися визнати його чеським королем. Спочатку повстали жителі Праги, а потім і вся Чехія. Так розпочалися **гуситські війни (1419–1434)**.

Гусити зібрали потужну армію та змінили державний устрій країни. Головним державним органом став *сейм* — збори представників усіх станів. На це відреагували імператор Сигізмунд і Папа Римський. Вони організували п'ять хрестових походів проти гуситів, проте всі вони зазнали поразки.

Армію гуситів очолював талановитий воєначальник **Ян Жижка**. Він розробив нову військову тактику. Для оборони повстанці з'єднували бойові вози ланцюгами і ставили їх у коло, що допомагало успішно відбивати атаки кінних лицарів. Коли після невдалих атак ворог зазнавав втрат і знесилювався, гусити переходили в наступ. Крім того, їхньому успіхові сприяло використання легких гармат.

Проаналізуйте військову тактику Яна Жижки. Які переваги й недоліки цієї тактики? Чим вона відрізнялася від традиційного способу ведення війни в середньовічній Європі?

Із самого початку повстання серед гуситів не було єдності. Вони поділялися на чашників і таборитів. *Чашники* (їхнім символом була чаша для причастя) — це переважно заможні містяни, середнє духовництво і знать. Вони виступали за єдиний для всіх обряд причастя хлібом і вином, богослужіння чеською мовою, позбавлення церкви її землеволодінь. Також вони підтримували незалежну чеську монархію.

Більш рішуче були налаштовані *таборити* (назва походить від місця розташування їхнього укріпленого центру на

Гуситські війни — збройна боротьба послідовників Яна Гуса в першій половині XV ст. проти католицької церкви та німецького засилля.

Сучасна копія
гуситського воза

Пересувне польове укріплення
гуситів із возів.
Середньовічна мініатюра

горі Табор). Це переважно селяни, небагаті містяни, збідніле лицарство. До вимог чашників вони додали відмову від особистого майна і передання його до спільної скарбниці, ліквідацію влади короля, скасування податків і повинностей. Радикально налаштовані таборити виступали за створення царства справедливості та скасування церкви.

Порівняйте вимоги чашників і таборитів. Що між ними спільного, а що — відмінного?

Переконавшись, що силою зброї гуситський рух не придушити, Папа Римський і Сигізмунд I у 1433 р. погодилися на помірковані вимоги чашників. Це розкололо гуситський рух. Між чашниками й таборитами розпочалися воєнні дії. У 1434 р. у битві під Липанами чашники спільно з німецьким військом розгромили армію таборитів. Після цієї битви гуситські війни фактично завершилися.

У гуситських війнах загинуло чимало людей, країні було завдано значних матеріальних збитків. Однак унаслідок цих

Ян Жижка (фрагмент
кінної статуї).
м. Прага (Чехія). 1950 р.

*Й. Матхаузер. Гусити
в битві під Липанами.
1890-ті роки*

воєн постала національна гуситська церква, яка діяла паралельно з католицькою, чеська мова стала панівною в суспільстві, що сприяло розвитку національної культури.

4. Як розвивалося Угорське королівство в середні віки?

На думку вчених, прабатьківщиною угорців (самоназва — мадяри) були землі між Середнім Поволжям та Уральськими горами. У I тис. до н. е. вони переселилися в причорноморські та приазовські степи. Наприкінці IX ст., рятуючись від нападів печенігів, сім племен угорців переселилися на Дунайську рівнину. Вони підкорили місцеве слов'янське населення і почали здійснювати спустошливі набіги на Священну Римську імперію (Німеччину), Північну Італію, Францію. Тільки в середині X ст. імператор Оттон I завдав угорцям нищівної поразки, після чого їхні напади припинилися.

- Позначте на карті Європи територію прабатьківщини угорців, землі, куди вони переселилися та здійснювали набіги. Які держави й народи вони зустрічали на своєму шляху?

Близько 1000 р. князь *Стефан I* об'єднав угорські племена в єдину державу і був коронований Папою Римським. Він сприяв поширенню християнства у своїй державі, за що згодом його визнали святим. Для зміцнення королівської влади Стефан I провів адміністративну реформу, згідно з якою територія держави була поділена на округи, на чолі яких стояли *ішпани*.

Угорські королі мали династичні зв'язки з руськими князями. Тому під приводом допомоги одному з князів у його суперечках з іншими вони часто вторгалися в руські землі.

Після смерті Стефана I Угорщина поринула в міжусобиці. У середині XIII ст. країна зазнала спустошливої навали військ монгольського хана Батия. У 1241 р. вони вщент розбили угорське військо, а в 1242 р. несподівано залишили територію Угорщини й вирушили на Русь.

Останнє піднесення Угорщини в епоху Середньовіччя припало на період правління *Матяша I Корвіна* (1458–1490). Він посилив військо, упорядкував законодавство та керування державою, сприяв розвитку освіти, науки та культури. Однак уже в XVI ст. на Угорщину напали турецькі завойов-

Невідомий
художник.
Стефан,
король
Угорщини.
XV ст.

«Свята корона
Угорщини», якою
був коронований з
рук представника
Папи Римського
Стефан і яка
донині є симво-
лом угорської дер-
жавності

ники, які в 1526 р. під Могачем розгромили об'єднане угорсько-чесько-хорватське військо. Після цієї поразки Угорщина розпалася на три частини.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. У яких століттях відбулися зазначені події: виникнення Угорського та Чеського королівств; гуситські війни?
2. Назвіть найвідоміших правителів Угорського та Чеського королівств.

Розуміємо

3. Поясніть значення понять «гусити», «гуситські війни».
4. Якими були причини, привід і наслідки гуситських воєн?

Уміємо

5. Укладіть історичний портрет Яна Гуса, Яна Жижки, Стефана I (на вибір).
6. Уявіть, що ви — журналісти. Підготуйте уявне інтерв'ю із учасником гуситських воєн.

Висловлюємо власну думку

7. Висловте своє ставлення до Яна Гуса та його поглядів.
8. Оцініть вплив гуситських воєн на історію, культуру та релігію Чехії. Якими були позитивні й негативні наслідки цих воєн для чеського народу?

Зв'язок із сучасністю

9. Поміркуйте, чому основною вимогою Яна Гуса та його послідовників було проведення богослужінь чеською мовою. Охарактеризуйте значення державної мови в розвитку українського суспільства та держави, національної культури й освіти.

Мініпроект «За що і як боролися гусити»

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/46EEmqX> із завданнями, які допоможуть вам краще зрозуміти вплив гуситського руху на культуру та мистецтво Чехії.

§ 24 Велике князівство Литовське та Польське королівство в X–XV ст.

1. Як Велике князівство Литовське перетворилося на потужну середньовічну державу?

За текстом п. 1 параграфа з'ясуйте, чим уславилися литовські князі Гедимін та Ольгерд?

Уперше Литва згадується в німецьких хроніках за 1009 р. Тоді литовські племена були язичницькими й не мали єдиної влади. У середині XIII ст. один із литовських князів Міндовг об'єднав їх у єдину державу — **Велике князівство Литовське**¹.

У першій половині XIV ст. територія князівства значно збільшилася завдяки здобуткам князя **Гедиміна** (1316–1341) та його нащадків. За часів правління Гедиміна до складу Великого князівства Литовського ввійшли Туровське, Пінське та Вітебське князівства.

Син Гедиміна **Ольгерд** (1345–1377) продовжив політику розширення території. Він приєднав до своїх володінь Чернігово-Сіверські землі й частину Переяславщини. А після перемоги над Золотою Ордою в 1362 р. у битві на Синіх Водах (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу) Ольгерду вдалося відвоювати в татар Київ і Поділля, розширити володіння далеко на південь у напрямку до Чорного моря. На цих землях було утворене Подільське князівство, а його правителями стали племінники Ольгерда князі Коріятовичі.

На думку істориків, перемога литовсько-руського війська в битві на Синіх Водах поклала край пануванню Золотої

Невідомий художник. Уявний портрет Гедиміна. 1709 р.

Ольгерд. Гравюра. XVI ст.

¹ Повна офіційна назва з Литовського статуту — Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтське. Для зручності в науковій та навчальній літературі використовують скорочені назви — Велике князівство Литовське або Литва.

Бойове спорядження важкої литовської піхоти в XIV–XV ст.

Сучасна реконструкція

Орди на сучасних українських і білоруських землях. Цей факт спростовує міфи російських істориків про визволення земель Русі-України Московською державою, адже тоді вона була вірним васалом і союзником Золотої Орди, про що ви дізнаєтеся з наступних параграфів.

Велике князівство Литовське було однією з найбільших і наймогутніших європейських держав пізнього

Середньовіччя, до складу якого увійшла більшість українських земель.

2. Що означає вислів: «Ми старого не рушимо і нового не вводимо»?

За текстом п. 2 параграфа визначте, якою була політика литовських князів у руських землях. Якими були її наслідки?

У другій половині XIV ст. Велике князівство Литовське було могутньою багатоетнічною державою, яка простягалася від Балтійського моря на півночі до Чорного на півдні. На його території проживали різні народи. Майже 90 % населення становили жителі руських земель — українці та білоруси.

Велике князівство Литовське існувало впродовж 1236–1795 рр. У період найбільшої могутності воно контролювало території сучасних Литви, Білорусі, більшої частини України, частини території Росії та Польщі (Підляшшя), Молдови. Його площа становила приблизно 1 млн км², де в різні періоди проживало від 3,8 до 8 млн осіб.

Більшу частину руських земель було приєднано до Великого князівства Литовського мирним шляхом. Учені називають такий процес **інкорпорацією**. На всіх приєднаних територіях литовські князі діяли за принципом «ми старого не рушимо і нового не вводимо», тобто вони не втручалися в

Інкорпорація (від латин. *incorporatio* — включення до складу) — включення частини до складу цілого; приєднання. Наприклад, інкорпорація нових територій.

місцеві порядки та звичаї на приєднаних територіях.

На думку дослідників, основною причиною об'єднання руських і литовських князівств в єдину державу була зовнішня загроза. Для литовців головним ворогом був Тевтонський орден, а для руських князівств — монголи та їхні васали, зокрема Московське князівство.

За часів правління Ольгерда руська мова стала державною мовою Великого князівства Литовського, а православна церква перебувала під його захистом. На приєднаних територіях були чинними норми «Руської правди» Ярослава Мудрого.

Князь також відновив удільний устрій. Удільні князівства мали право самоврядування, але перебували у васальній залежності від князя, щороку виплачували данину і за потреби надавали йому своє військо. Однією з ознак народовладдя на руських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, науковці вважають збереження вічової системи. Удільні князі, як правило, мали повноваження вирішувати господарські та інші питання місцевого значення, чинити суд, опікувалися справами церкви.

Монета київського князя Володимира Ольгердовича.
XIV ст.

3. Чим уславився Казимир III?

Уявіть, ніби ви — історичні журналісти. Складіть 5 запитань до Казимира III, аби дізнатися про особливості його правління. Якими, на вашу думку, могли б бути відповіді короля на ваші запитання?

Польська держава почала формуватися в X ст. Першим відомим правителем був князь **Мешко I** (960–992), який об'єднав під своєю владою слов'янські племена, що жили в басейнах річок Вісли та Одра (Одера). Він прийняв християнство за римським (західним) обрядом і змусив охреститися своїх підданих.

Після смерті сина Мешка Болеслава Хороброго Польська держава розпалася на кілька князівств. Великим випробуванням для країни стала монгольська навала, унаслідок якої було спустошено й пограбовано значну частину її території.

Період феодалної роздробленості в історії Польщі завершився на початку XIV ст. Найбільше піднесення країни від-

Я. Матейко.
Казимир III. XIX ст.

булося за часів короля **Казимира III Великого** (1333–1370). Насамперед король упорядкував закони, поділив державу на адміністративні одиниці (воєводства, каштелянства) та створив центральні органи влади: королівську раду, канцелярію, скарбницю, суд тощо.

Казимир III активно розбудовував міста, надавав їм право самоврядування (магдебурзьке право). Він запровадив власну грошову одиницю — краківський гріш. Король також дозволив селитися на польських землях німцям, вірменам, євреям і татарам. Він зменшив податки, роздавав селянам вільні землі. Усі ці заходи сприяли розвитку торгівлі та піднесенню господарства. За це Казимира III називали *Великим*.

За формою правління Польща була становою монархією. Влада монарха була обмежена представницьким органом — **сеймом**.

Прочитайте уривок із праці польського історика Яна Длугоша про правління Казимира III (XV ст.) Визначте, чому Казимира III називали «королем холопів».

«Король піклувався про те, щоб селяни та сільські колоністи не зазнавали утисків від шляхти й лицарства... Селяни і колоністи, коли пани та поміщики кривдили їх, зверталися до короля, а він із суворою справедливістю ставав на їхній захист... У цьому він здавався шляхті надто докучливим і неприємним, тому шляхта і лицарство називали його «королем холопів»».

Казимир III намагався розв'язувати конфлікти із сусідніми державами мирним шляхом, тобто за допомогою дипломатії, а не зброї. Було укладено мирні договори з Угорщиною, Чехією та Тевтонським орденом. Деякі з договорів передбачали територіальні поступки. Зокрема, заради миру

Сейм — станово-представницький орган Польщі, до складу якого входили магнати (великі феодали), вище духовництво, шляхта (середні й дрібні дворяни) та представники міст.

із Чехією Казимир III поступився Сілезією, а Тевтонському ордену дісталася Помор'я (на узбережжі Балтійського моря).

Водночас мирні угоди дозволили йому вести війну за землі Волинсько-Галицької держави¹. У 1349 р. Казимир III за підтримки угорського короля захопив Галичину та частину Волині й приєднав їх до Польської держави. Після смерті Казимира III Великого, останнього короля Польщі з династії П'ястів, у 1370 р., країною недовго правили іноземні монархи, вихідці з Угорщини та Франції.

Пригадайте з курсу історії України, яким було становище населення українських земель у складі Польського королівства. Чим воно відрізнялося від становища населення українських земель у складі Великого князівства Литовського?

4. Чому була укладена Кревська унія?

За текстом п. 4 параграфа визначте, що підштовхнуло Польщу й Литву до союзу? Яке це мало значення?

Загроза з боку Тевтонського ордену, чиї напади завдавали країні великої шкоди, спонукала Польщу шукати союзника. Ним стало Велике князівство Литовське. У **1385 р.** завдяки одруженню спадкоємиці польської корони Ядвіги з литовським князем Ягайлом було укладено **Кревську унію**. За умовами унії Литва приєдналася до Польської держави, а Ягайло став королем Польщі та Великого князівства Литовського. Також Ягайло зобов'язався прийняти католицизм разом з усім населенням Литви.

Кревська унія не означала злиття в єдину державу Польщі та Литви, однак посилила їхні позиції в боротьбі з Тевтонським орденом. У 1410 р. біля с. Грюнвальд польсько-литовське військо завдало нищівної поразки тевтонським лицарям. У цій битві брали участь, крім польських, литовських і руських полків, молдовський загін, кіннота кримських татар і чеські найманці.

Порівняйте Кревську унію з іншими прикладами об'єднання держав в історії. Що подібного та відмінного ви можете виявити?

Унаслідок цієї битви військову могутність Тевтонського ордену було зруйновано. Перемога поклала край німецькому наступу на Схід і сприяла посиленню позиції Польщі та Литви в Європі.

¹ Боротьба за волинсько-галицьку спадщину між Литвою, Польщею та Угорщиною спалахнула після смерті князя Юрія II Болеслава.

Я. Матейко. Грюнвальдська битва. 1878 р.

Уявіть, ніби ви — сценаристи або реконструктори історичних подій. Самостійно або в групі підготуйте сценарій короткометражного фільму «Кревська унія та Україна» чи медійну реконструкцію Грюнвальдської битви (*на вибір*). Результати дослідження презентуйте в класі.

5. Як розгорталися події після Кревської унії?

Розвиваємо читацьку компетентність

- Складіть запитання до тексту п. 5 параграфа, починаючи кожне словами: *коли? хто? що? чому? як? який результат? яке значення?* Запропонуйте свої запитання однокласникам та однокласницям.

Як вам уже відомо, Кревська унія не привела до утворення єдиної держави. Проти цього виступила частина литовсько-руської знаті та великий князь литовський **Вітовт** (1392–1430).

Вітовт спрямував свою діяльність на зміцнення самостійності князівства та розширення його меж. У 1413 р. Вітовт і Ягайло підписали Городельську унію, яка визнавала незалежність Великого князівства Литовського, хоча й під зверхністю (сюзеренітетом) польського короля.

Озайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/44XZpDm> з матеріалом про битву під Оршею.

У період між 1487 р. та 1503 р. Велике князівство Литовське та Московське князівство вели кровопролитну боротьбу за руські землі. У 1503 р. було укладено тимчасове перемир'я.

§ 24. Велике князівство Литовське та Польське королівство в X–XV ст.

Під час чергової литовсько-московської війни в 1514 р. відбулася битва під Оршею, під час якої менш чисельне союзне русько-польсько-литовське військо на чолі з князем Костянтином Острозьким ущент розгромило багатотисячне московське військо. Проте ця перемога не змінила хід війни. Загалом до 1537 р. у війнах з Московським князівством Велике князівство Литовське втратило майже третину земель, зокрема Смоленщину та Чернігово-Сіверщину.

Розвиваємо читацьку компетентність — розкриваємо таємниці історичних осіб

- Уявіть, ніби ви — історичні детективи, які мають підготувати й провести інтерв'ю з одним з історичних діячів: Ольгердом Гедиміновичем, Казимиром III, Стефаном I, Яном Гусом, Яном Жижкою (*на вибір*). Зробити це ви можете, використовуючи можливості штучного інтелекту (наприклад, Chat GPT). Підготуйте запитання для діалогу зі штучним інтелектом, аби дізнатися про цікаві факти з життя історичного діяча: походження, мотиви рішень і вчинків, репутація серед сучасників тощо.
- Висловіть свої враження про обраного історичного діяча. Як змінилися ваші уявлення про історичну особу після діалогу зі штучним інтелектом?

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. У яких століттях відбулися зазначені події: утворення Польського та Великого князівства Литовського; Грюнвальдська битва; Кревська унія?
2. Назвіть найвідоміших правителів Польщі та Великого князівства Литовського.

Розуміємо

3. У чому полягає значення Грюнвальдської битви для народів Східної Європи?
4. Розкрийте значення Кревської унії для Польщі та Великого князівства Литовського, зосередивши увагу на її важливих політичних і військових аспектах.
5. У чому особливості перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського?

Уміємо

6. Підготуйте уявне інтерв'ю із сучасником Грюнвальдської битви. Складіть 5 запитань про цю подію. Якими, на вашу думку, могли б бути відповіді на ваші запитання?

7. Складіть історичний портрет Ольгерда Гедиміновича, Казимира III (на вибір).

Висловлюємо власну думку

8. Як ви вважаєте, чи була інкорпорація руських земель до складу Великого князівства Литовського в другій половині XIV ст. добровільною та вигідною для всіх сторін? Обґрунтуйте свою думку.
9. Чому польського короля Казимира III називали *Великим*? Яку роль він відіграв в історії Польщі?

Зв'язок із сучасністю

10. Визначте, чому для народу важливо мати власну державу. Яку роль у державі відіграє особистість правителя?
11. На прикладі історії Великого князівства Литовського визначте важливість єдності й підтримки союзників у боротьбі із зовнішніми ворогами.

Мініпроєкти (на вибір)

«Велике князівство Литовське та Україна: взаємозв'язки і взаємовпливи»

- Пропонуємо вам кілька цікавих завдань, які допоможуть краще зрозуміти різні аспекти взаємозв'язків і взаємовпливів між Великим князівством Литовським та Україною. За допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/46DFI50> ви можете обрати одне або кілька з них і працювати над ними самостійно чи в групах. Презентуйте мініпроєкт у класі.

«Зв'язки Русі та Волинсько-Галицької держави з європейськими країнами»

- Ці зв'язки включали політичну, військову, економічну, культурну й релігійну взаємодію та співпрацю, а також конфлікти й суперництво. Із завданнями ви можете ознайомитися за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3F5VcDo>. Презентуйте мініпроєкт у класі.

§ 25 «Пан Великий Новгород». Монгольське панування

1. Чому новгородці шанобливо називали своє місто «паном Великим Новгородом»?

Наприкінці X ст. другим за значенням після Києва містом Русі був Новгород. Сучасники небезпідставно називали його

«пан Великий Новгород». Влада Новгорода поширювалася на величезну територію.

За допомогою карти (с. 168) опишіть територію Новгородської землі. Які руські князівства були її сусідами? Чи згодні ви з твердженням, що Новгород розташований у зручному для торгівлі місці?

Піднесенню Новгорода сприяло те, що місто розташоване на перетині важливих торгових шляхів, зокрема через нього пролягав відомий торговий шлях «із варягів у греки». Тож посередницька торгівля відігравала важливу роль у житті новгородців.

Місцеві купці об'єднувались у гільдії та вели жваву торгівлю з європейськими країнами і Ганзейським торговим союзом (Ганзою). За кордон та в інші руські князівства вони постачали хутро, мед, віск, рибу, льон, хміль, сало, а звідти привозили зерно, срібло, золото, мідь, бронзу та зброю.

Ще з початку XI ст. новгородці домагалися незалежності від Києва та не бажали платити йому данину. Однак після того, як у 1015 р. київський престол посів князь Ярослав Мудрий, залежність Новгорода від Києва тривалий час зберігалася. Зазвичай Новгородом керував старший син київського князя.

Намагання князя Всеволода Мстиславича (онука Володимира Мономаха) посилити свою владу в місті викликали спротив новгородців. У 1136 р. вони прогнали князя з міста і звільнилися з-під опіки Києва. У Новгороді утвердилася особлива форма правління — **боярська республіка**.

Чому Новгород називають боярською республікою? Аргументуйте відповідь.

Софійський собор, один із символів Новгородської республіки. XI ст.

А. Васнецов.
Новгородський торг.
1908–1909 рр.

Вищим органом влади Новгородської республіки було **віче** — збори вільного чоловічого населення як міста, так і передмість. На вічі обирали вищих посадових осіб (посадника, тисяцького, архієпископа), укладали договори з князями або проганяли їх, вирішували питання війни й миру; ухвалювали закони; установлювали розміри податей і повинностей; обирали представників влади в новгородських володіннях і судили їх. Хоча віче мало широкі повноваження, Новгородську республіку вважають боярською, оскільки вищих посадових осіб зазвичай обирали саме із середовища **бояр**, у їхніх руках зосереджувалася реальна влада.

Які повноваження мали вищі посадові особи в Новгородській республіці та як це позначалося на організації суспільства?

Найбільше повноважень з-поміж посадових осіб мав *архієпископ*, у віданні якого перебували скарбниця, зовнішні відносини республіки, вищий церковний суд та деякі інші питання. *Посадник* був головою новгородського уряду: керував новгородськими землями, очолював суд, наглядав за діяльністю князя. Помічником посадника був *тисяцький*, котрий командував міським ополченням, чинив суд серед купців, відповідав за збирання податків.

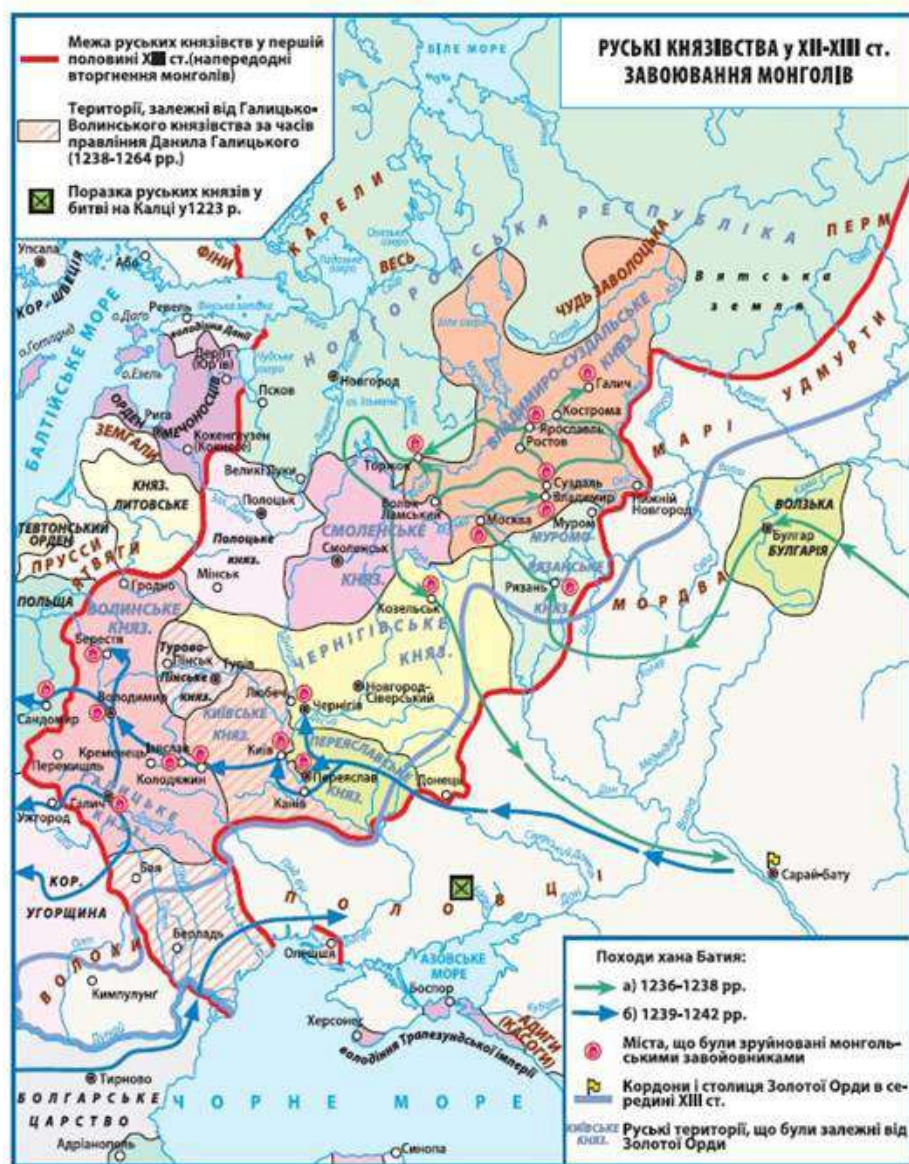
Торгово-ремісниче населення Великого Новгорода мало свої впливові об'єднання — «кончан» (мешканців «кінців» міста), «уличан» (мешканців вулиць), «сотень», зокрема купецьких. Обрані ними старости скріплювали своїми печатками найважливіші грамоти Новгородської республіки.

Починаючи з 1136 р., новгородці самі запрошували князя, з яким укладали договір — «ряд». Князь у Новгородській республіці мав обмежені повноваження. Згідно з договором, він відповідав за захист новгородських володінь від зовнішніх ворогів, підпорядковувався рішенням віча і не мав права на власні земельні володіння на території республіки. Отже, князь був насамперед найманим воєначальником із чітко ви-

Віче — збори вільних людей у Русі, руських князівствах, де обговорювали й вирішували важливі громадські справи.

Боя́ри — панівний (разом із князями) прошарок населення руських князівств. У давньоруських джерелах згадуються також як «княжі мужі», «кращі мужі» та ін.

значеними правами. У разі порушення договору новгородці «вказували князеві на дорогу», тобто виганяли його з міста.

Самостійним уділом Новгорода Великого була Псковська земля. З 1348 р. вона стала самостійною республікою, де найвищим органом влади також було віче.

3. Як монголи зуміли підкорити руські князівства?

За допомогою карти визначте напрямки завоювальницьких походів монголів під проводом Батия. Які країни й міста завойовували монголи?

Чингісхан.
Середньовічний
малюнок

З давніх часів степами Центральної Азії кочували племена монголів, які розводили коней, волів та овець. Європейці, зокрема й руські літописці, називали їх *татарами*. У 1206 р. на великому з'їзді монгольської знаті (курултай) ханом обрали вождя одного з племен — Темучина. Ставши великим ханом, він прийняв ім'я **Чингісхан**. Утворилася могутня **Монгольська держава**.

Чингісхан проводив активну завоювальницьку політику. До 1221 р. його армія підкорила Північний Китай, Південний Сибір, Середню Азію та Закавказзя. А в 1223 р. монголи завдали нищівної поразки об'єднаному русько-половецькому війську в битві на річці Калці. Унаслідок завоювальницьких походів Чингісхана виникла величезна імперія.

Монгольський воїн із
трофеями,
здобутими в боях.
Середньовічний
малюнок

У 1235 р. курултай ухвалив рішення розпочати похід для завоювання Європи під проводом полководця **Батия** (1227–1255), онука Чингісхана. На Русі це був час феодальної роздробленості. Руські князі часто ворогували між собою, тому кожне князівство боронило свою територію самостійно.

Після підкорення Волзької Булгарії монгольські війська в 1237 р. вторглися в Рязанське князівство. П'ять діб рязанці тримали оборону міста. На шостий день монголи його захопили та зруйнували, а князя разом із жителями міста вбили. Далі війська Батия вторглися у Володимиро-Суздальське князівство, захопили Суздаль, Ростов, Володимир, Москву та інші міста.

Спустошивши Володимиро-Суздальську землю, монгольське військо вирушило на Новгород. Значні втрати, виснаження від тривалого походу та весняне бездоріжжя спонукали Батия повернути військо назад і відійти за Волгу. Дорогою монголи спробували захопити містечко Козельськ (у XIII ст. відносилось до Чернігівських земель, нині Калузька обл., РФ), однак його жителі впродовж семи тижнів відчайдушно тримали оборону. «Зле місто» — так назвали монголи Козельськ. Зазнавши величезних втрат, вони захопили його і вщент зруйнували.

Атака монгольських лучників.
Сучасна реконструкція

Зібравши нові сили, у 1239 р. військо Батия вирушило в похід на південний захід. Завойовники захопили і зруйнували Переяслав, Чернігів, підкорили значну частину Криму. Восени 1240 р. після тривалої облоги монголи захопили і спалили Київ.

Пройшовши землями Волинсько-Галицької держави, зруйнувавши чимало міст, у 1241 р. монгольське військо продовжило похід територіями Угорщини, Польщі, Чехії. Однак значні втрати та звістка про смерть великого хана Угедея (Батий мав узяти участь у курултаї для обрання нового хана) змусили Батия вивести свої війська в пониззя Волги. Там монголи заснували нову державу — **Золоту Орду** (улус Джучі) зі столицею м. Сарай (поблизу сучасного м. Астрахані, РФ). Вона була частиною єдиної Монгольської імперії, територія якої простяглася від Тихого океану до Чорного моря.

Якщо уважно розглянути карту на с. 168, то можна побачити, що монгольські війська оминули Новгород і його землі. Учені припускають, що лісиста місцевість, численні річки та болота не дали монгольській кінноті змоги проявити свою бойову силу.

Із середини XIV ст. Золота Орда почала занепадати, і її контроль за життям підкорених народів слабшав.

4. Якими були особливості монгольського панування в руських землях?

За допомогою карти та тексту п. 4 параграфа визначте, які руські князівства опинилися під владою монголів. Дослідіть

відносини між Золотою Ордою та руськими князівствами. Яку політику проводили монгольські хани в руських землях? Якими були відносини між руськими князями в цей період?

Територія Русі не входила до складу Золотої Орди. Проте більшість князівств Русі опинилися під монгольським пануванням.

Хан Золотої Орди керував Руссю з допомогою князів, які стали його васалами. З 1243 р. було запроваджено порядок, згідно з яким кожен кандидатуру князя затверджували в Орді. У разі позитивного рішення хан вручав князю **ярлик** — грамоту, яка надавала право керувати князівством.

Відповідно до ярлика, руські князі мали визнавати над собою верховенство влади хана, сплачувати щорічну данину продуктами та грошима; поставляти вояків у військо хана (військова повинність) тощо.

За князями наглядали ханські намісники — *баскаки*, котрі мали військові загони. Вони також стежили за збиранням данини, проводили переписи населення, чинили суд.

У період монгольського панування між руськими князями не було злагоди, а тривав розбрат. За отримання від хана ярлика та права на збирання данини між ними часто велася запекла боротьба. У боротьбі один проти одного вони могли залучати монгольські війська. Насамперед не гребували цим владими́ро-суздальські, а згодом і московські князі.

Обговоріть твердження, що Олександр Невський був вірним васалом Золотої Орди та визначив азійський шлях розвитку Московського князівства. Обґрунтуйте свої міркування.

Вірним і ревним васалом Золотої Орди був **Олександр Ярославич**, на прізвище **Невський** (1221–1263), який згодом став родоначальником династії московських князів. У боротьбі зі своїм братом за Володимиро-Суздальське князівство він залу-

Олександр Невський.
Мініатюра.
1672 р.

Ярлік (тюрк. «указ») — грамота, письмовий указ хана Золотої Орди, що надавав право на керування певними підлеглими їй улусами й територіями, проведення богослужінь.

чив багатотисячне монгольське військо, яке спустошило землі князівства.

Прізвисько *Невський* князю Олександрю Ярославичу надали пізніше московські літописці, які приписали йому розгром шведського війська на річці Неві. Однак учені ставлять під сумнів факт цієї битви, оскільки у шведських джерелах відсутні згадки про неї.

У нагороду за вірність Олександр Невський отримав від хана також ярлик на Великий Новгород. За наказом хана в князівствах було проведено перепис населення, яке мусило платити обтяжливу данину. За допомогою ординської кінноти князь жорстоко придушував будь-який спротив і повстання.

На думку вчених, саме Олександр Невський визначив азійський шлях розвитку Московського князівства. Усі свої зусилля він спрямував не на боротьбу з монголами, які розгромили більшість руських князівств, зокрема Володимиро-Суздальське, а проти шведів і німецьких лицарів. Князь ревно силоміць насаджував монгольські порядки в руських землях.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Коли розпочалася монгольська навала на держави Східної Європи?
2. Назвіть період існування Новгородської боярської республіки.
3. Що таке *Золота Орда*?

Розуміємо

4. Якими були наслідки монгольських завоювань для Східної Європи?
5. У чому полягала залежність Русі від монголо-татар?

Уміємо

6. Позначте на контурній карті території Новгородської республіки, Золотої Орди.
7. Визначте особливості керування Новгородською боярською республікою.
8. Охарактеризуйте політику Олександра Невського. Як його діяльність визначила шлях розвитку Московського князівства?

Висловлюємо власну думку

9. У чому, на вашу думку, полягають переваги та недоліки керування Новгородською республікою порівняно з іншими князівствами?

10. Висловіть судження щодо того, чому монголи зуміли завоювати більшість руських князівств.

Зв'язок із сучасністю

11. Чи згодні ви з твердженням, що однією з основних причин поразки руських князівств від монголів були феодальна роздробленість Русі та міжусобиці? Яку роль відіграє єдність у державі в боротьбі проти зовнішньої агресії в наш час?

§ 26 Московське князівство в епоху Середньовіччя

1. Як пов'язані історія та пропаганда?

Чому Росія, як держава-агресор, намагається привласнити нашу історію? Висловіть судження, чому важливо знати не тільки власну історію, а й справжню історію інших держав.

Росія намагається не лише окупувати територію України та поневолити наш народ, а й шляхом фальсифікацій привласнити наше історичне минуле, знищити нашу культуру. Ця політика розпочалася ще за російських царів, коли вони присвоїли назву Русь своїй державі, аби довести, що саме Московське князівство є єдиним спадкоємцем Русі. Однак історія свідчить про протилежне.

За часів князів Володимира та Ярослава Мудрого міста Москви ще не існувало. На його місці були непрохідні болота й густі ліси. Землі на північному сході, де згодом сформувалося Московське князівство, за часів князювання Володимира називали Заліссям.

Поселення під назвою Москва з'явилося через кілька сотень років після правління князя Володимира. Перша літописна згадка про Москву датована 1147 роком. Проте справжня дата заснування міста є предметом дискусій між науковцями.

Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2sCWkg0> з дискусіями щодо дати заснування міста Москва.

Спочатку Москва відігравала роль фортеці на кордоні князівства. Що ж до Московського князівства, то його виокремлення відбулося в 70-х роках XIII ст., тобто в добу монгольського панування, і пов'язане не стільки з історією Русі, скільки з історією Золотої Орди.

Важливо розуміти, що кожна держава має власну історію, свої специфічні ознаки й розвиток, власну культурну спадщину. Для більш об'єктивного розуміння історії ми маємо дізнатися більше про події, які стали ключовими для кожної із цих держав.

2. Яким було правління перших московських князів?

За текстом п. 2 параграфа з'ясуйте, яку роль відіграла Золота Орда в становленні Московського князівства. У чому полягала особливість правління перших московських князів?

Першим московським князем вважають сина Олександра Невського — Данилу Олександровича. У 1277 р. він отримав ярлик на княжіння від хана Золотої Орди. І саме цю дату вважають датою заснування **Московського князівства**¹. Натомість Русь-Україна на той момент існувала вже понад 300 років. Саме з ханського ярлика розпочинається історія Російської держави.

Іван Калита.
Мініатюра.
1672 р.

Данило та його син Юрій з допомогою монгольського війська розширили територію своїх володінь. Після загибелі Юрія князем став його брат **Іван Калита** (1325–1340). Прізвисько Калита, що означало «грошова торба», він отримав за надмірну жадібність і ненаситну любов до багатства.

Іван Калита був жорстоким і наполегливим правителем. Головним напрямом політики він обрав територіальну експансію. Калита розширював свої володіння різними методами: купував у Золотої Орди ярлики на окремі землі (Галич, Углич, Білоозеро), завойовував (Ростовське князівство), купував в інших князівств окремі села тощо.

Іван Калита був вірним підданим Золотої Орди. Він часто відвідував Орду, надсилав хану, його дружинам і вельможам щедрі подарунки. Натомість отримував від хана постійну підтримку, зокрема й військову.

¹ До 60-х років XV ст. Московське князівство було уділом Великого князівства Володимирського.

А. Васнецов. Московський
Кремль за часів Івана
Калита. ХІХ ст.

Державна політика Московського князівства щодо інших руських земель була загарбницькою та агресивною. У боротьбі з ними московський князь застосовував підступи, доноси й убивства.

За вірну службу ханові Іван Калита отримав ярлик на велике княжіння Володимирське та право збирати із земель Північно-Східної Русі данину. Звісно, московський князь збирав більше данини, ніж вимагав хан, тож різницю між зібраним і відданим до Орди він залишав у себе. Таку політику продовжували й нащадки Івана Калита.

Посиленню впливу московських князів сприяло також перенесення в 1325 р. резиденції митрополита Київського і всієї Русі з Володимира до Москви.

«Митрополит Київський і всієї Русі» — титул предстоятеля Руської церкви в період її перебування в складі Константинопольського патріархату. Запроваджений після хрещення Русі в 988 р. Після зруйнування Києва Батиєм в 1240 р. митрополиту столицю було перенесено до Володимира. З 1325 р. резиденція митрополита розміщувалася в Москві. У 1461 р. титул «митрополит Київський та всієї Русі» змінили на титул «митрополит Московський та всієї Русі».

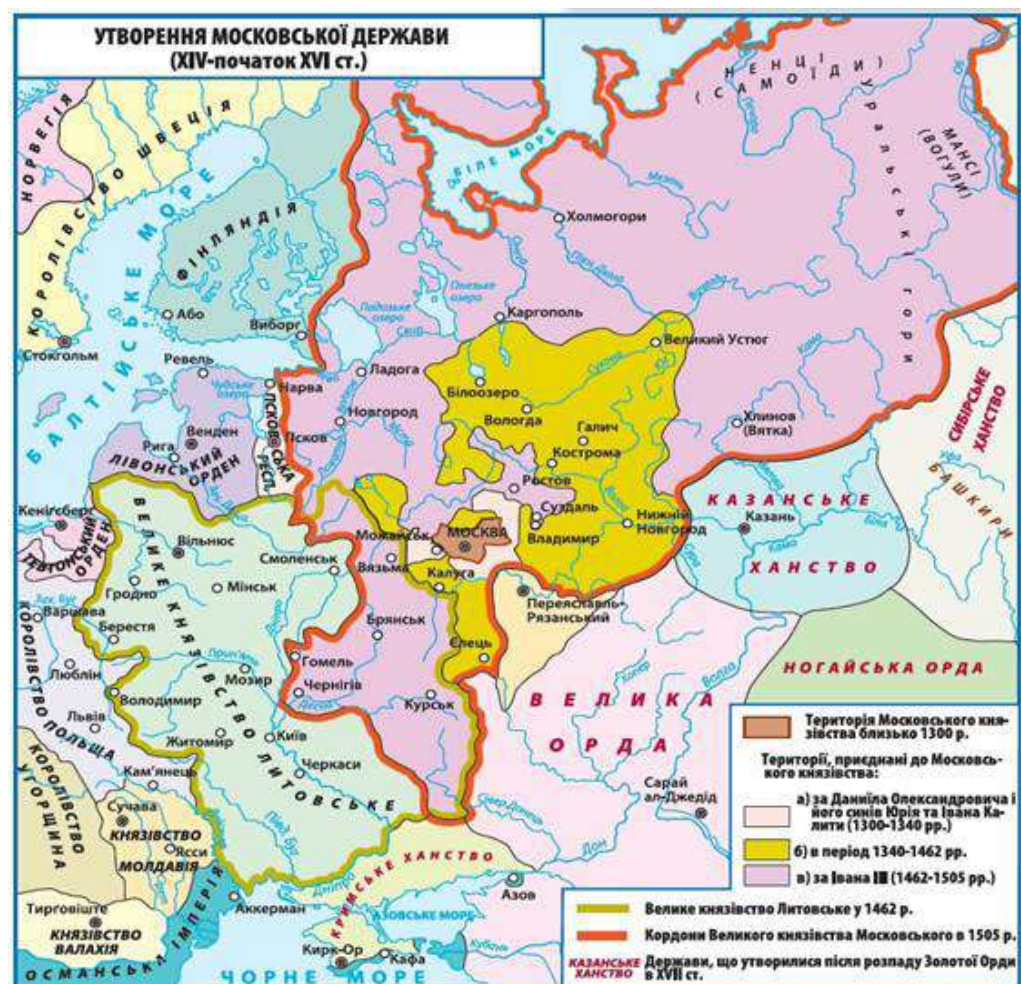
3. Які визначні події відбулися в Московському князівстві в період правління Дмитра Донського?

За текстом п. 3 параграфа з'ясуйте, які події та рішення Дмитра Донського і його нащадків вплинули на становлення Московської держави, зокрема конфлікти із церквою та поділ митрополії Київської та всієї Русі на Київську і Московську.

За правління онука Івана Калити *Дмитра Донського* (1359–1389) володіння Московського князівства розширилися переважно завдяки завоюванням.

Деякі писемні джерела приписують Дмитру Донському перемогу над військом претендента на ханський престол — Мамаю на Куликовому полі (між річками Дон, Непрядва та Красива Меча). Проте між науковцями досі тривають суперечки щодо самого факту та місця цієї битви, чисельності військ, які брали в ній участь з обох сторін.

Історичний парадокс — водночас проклятий і преподобний

Московські князі намагалися підпорядкувати собі й церкву, що іноді спричиняло конфлікти з митрополитами. Дмитро Донський не визнав митрополита Київського, Литовського й усієї Русі Кипріяна, якого звів у сан Константинопольський патріарх. Він наказав не пропускати Кипріяна до Москви. Його люди обійшлися з митрополитом досить грубо: 1378 р. на під'їзді до Москви вони побили Кипріяна, пограбували й вислали за межі Московського князівства. У відповідь Кипріан наклав анафему на князя та його бояр, тобто відлучив їх від церкви й прокляв. І хоча згодом Дмитро Донський мусив визнати Кипріяна новим митрополитом, анафему й прокляття не було знято. Однак це не завадило російській православній церкві в 1988 р. канонізувати Дмитра Донського як преподобного (без зняття анафemi та прокляття).

Дмитро Донський.
Мініатюра.
1672 р.

З метою централізації влади в державі Дмитро Донський обмежив права боярства, запровадив новий порядок престолонаслідування. Якщо раніше влада в князівстві переходила старшому братові, то Дмитро Донський передав її за заповітом як власну вотчину своєму синові Василю. Однак це рішення мав затвердити хан Орди.

За часів правління онука Дмитра Донського **Василя II Темного** відбулося остаточне розділення митрополії Київської та всієї Русі на дві — Київську і Московську. У 1448 р. за наказом князя відбувся собор єпископів Московського князівства, на якому вони без дозволу Константинопольського патріарха обрали єпископа Рязанського Іону митрополитом Київським і всієї Русі.

Фактично на соборі відбулося самопроголошення автокефалії (незалежності) Московської митрополії. З 1448 р. по 1589 р. вона перебувала в **схизмі**, її не визнавали інші православні церкви. Московська митрополія обслуговувала інтереси московських князів.

Схизма (з грецьк. «розкол», «розбрат») — розкол усередині церкви або в іншій церковній організації.

4. Як відбувалося становлення Московської держави за Івана III?

Як ви вважаєте, чому московські князі хотіли підкорити Новгород і Псков? Як це позначилося на житті людей у цих містах? Як це вплинуло на формування російської держави?

Наступники Дмитра Донського продовжили його завойовницьку політику щодо розширення меж Московського князівства. За князювання **Івана III** (1462–1505) територія князівства збільшилася вдвічі: до нього було приєднано Ярославське (1463), Ростовське (1474), Тверське (1485) князівства, більшу частину Рязанщини.

Після поразки новгородців на річці Шелонь у 1471 р. Новгород потрапив у залежність від Москви. А в 1478 р. війська московського князя спочатку взяли місто в облогу, а згодом вступили в саме місто. Чимало бояр разом із сім'ями вирізали, а понад половину купецьких сімей за наказом Івана III вислали на територію Московського князівства.

Уцілілі новгородці мусили скласти присягу про повне визнання влади Івана III. Згодом до Москви вивезли символ Новгородської республіки — вічковий дзвін. Так завершилася трьохсотлітня історія незалежної Новгородської республіки. У 1510 р. подібна доля спіткала також Псковську республіку.

Іван III.
Мініатюра.
1672 р.

- *Порівняйте два факти*
  1. На руських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського, литовські князі діяли за принципом: «Ми старого не рушимо і нового не вводимо», тобто не змінювали усталених традицій і відносин.
  2. Після того як князь Іван III двічі розбив новгородців у 1470-х роках, народовладдя в Новгороді було повністю ліквідовано. Намагаючись зрозуміти дії московського князя, промосковськи орієнтована частина бояр Новгорода запитала в Івана III, який порядок він воліє в них запровадити. Князь відповів: «Держава наша така, що вічовому дзвону не бути, посаднику не бути, а державу всю нам тримати».
- *Порівняйте політику литовських і московських князів щодо руських земель. Якими були основні відмінності? Які висновки можна зро-*

К. Лебедєв.
Марфа
Посадниця.
Знищення
новгородсько-
го віча.
1889 р.

бити про характер політики московських князів на основі відповіді Івана III на запитання новгородських бояр?

- Уявіть, ніби ви — реконструктори історичних подій. Підготуйте самостійно чи в групі мультимедійну реконструкцію або малюнок на тему «Завоювання Москвою Новгорода».

Як уже зазначалося, у 1487–1503 рр. між Великим князівством Литовським та Московським князівством велася кровопролитна боротьба. Унаслідок цих воєн під владу Московського князівства потрапила більшість Верховських князівств, міста Новгород-Сіверський, Чернігів, Брянськ та ще кілька міст Великого князівства Литовського.

5. У чому особливості державного устрою Московського князівства?

Які факти свідчать, що централізація Московського князівства відбувалася за типом східної деспотії? Як ця система влади вплинула на суспільство та життя людей?

За правління Івана III відбулася централізація Московського князівства за зразком **східної деспотії**, коли вища влада в державі належить одній особі. Насамперед було ство-

Східна деспотія — особлива форма монархії, якій притаманні: 1) необмежена влада глави держави (монарха); 2) освячення її релігією; 3) численний бюрократичний апарат; 4) придушення особистості, відсутність свобод для жителів держави. Держави деспотичного типу зазвичай проводять агресивну загарбницьку політику щодо сусідів.

рено централізований керівний апарат, запровадили *прикази* — центральні урядові установи, що відповідали за певні галузі керування державою. Дорадчим органом при московському князеві була *боярська дума*, до складу якої входили представники знаті. Будь-які прояви невдоволення на місцях та ініціативи жорстоко викорінювалися.

Для підвищення авторитету своєї влади Іван III у 1472 р. одружився з племінницею останнього візантійського імператора Зоєю (після хрещення — Софією) Палеолог. Оскільки Візантійська імперія впала під ударами турків-османів ще в 1453 р., московський князь проголосив себе наступником візантійських імператорів, а Москву — столицею всього православного світу. Державним гербом Московської держави став (як у Візантії) двоголовий орел.

- Дослідіть, як сучасна Росія спирається на історичну спадщину, зокрема на політику централізації влади та духовну роль церкви, в офіційних заявах, діях чи символіці. Напишіть коротке есе, у якому порівняйте цю інформацію з текстом п. 4 параграфа.

Централізація влади зумовила одержавлення також і духовного життя. Церква стала опорою для Івана III в його діяльності. Поступово вона перетворилася на державну структуру, що освячує деспотичний устрій держави та самого самодержця. У масовій свідомості московитів правителі наділені особливими повноваженнями внаслідок «божественного» характеру своєї влади.

У 1485 р. Іван III проголосив себе «самодержцем та божою милістю государем усієї Русі». Таке самопроголошення свідчило про те, що московські князі вже вважали руські землі своїми і без їхньої згоди. Це було одним із проявів загарбницького характеру політики Московського князівства.

Софія Палеолог.
Пластична
реконструкція
С. Нікітіна. XX ст.

Успенський собор
Московського
Кремля. Сучасний
вигляд

За часів Івана Калити та його наступників сформувався міф про Москву як «збирача руських земель», які фактично були нею завойовані. На цьому міфі донині ґрунтуються міждержавні відносини сучасної Російської Федерації. Державницька політика Московського князівства з моменту його заснування — це переважно завойовницька зовнішня політика.

У 1497 р. було укладено перший збірник законів Московської держави — *Судебник*. Він установлював єдині в державі податки, порядок ведення слідства й судочинства, повноваження посадових осіб, правила успадкування, купівлі-продажу тощо. Судебник посилив залежність селян від землевласників (феодалів). Селянам дозволили переходити від одного землевласника до іншого тільки за тиждень до Юр'ївого дня (26 листопада) і протягом тижня після нього з обов'язковою виплатою «пожилого» — відшкодування за втрату робочих рук.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. У якому році/столітті було утворено Московське князівство? Скільки років минуло від початку правління Володимира Великого в Києві до цієї дати?
2. Хто започаткував династію московських князів?

Розуміємо

3. Які факти свідчать, що Московська держава постала й розвивалася під потужним впливом Золотої Орди?
4. Які методи використовували московські князі для розширення своїх територій?
5. Поясніть, що таке *східна деспотія* та які її ознаки. Наведіть приклади з тексту, як Іван III запроваджував деспотичний устрій в Московському князівстві.

Уміємо

6. Охарактеризуйте політику Івана Калити та Івана III.
7. Порівняйте становище руських земель у Великому князівстві Литовському та в Московському князівстві. У чому полягала основна відмінність? Чим вона була зумовлена?
8. Проведіть дискусію на тему «Чи можна вважати Московське князівство спадкоємцем Русі?».

Висловлюємо власну думку

9. Як ви оцінюєте політику Московського князівства щодо інших руських земель, зокрема Тверського князівства та Новгород?

10. Як вплинуло формування московськими князями державного правління за типом східної деспотії на суспільне життя?

Зв'язок зі сучасністю

11. Обговоріть, чому Росія намагається фальсифікувати історію Русі та присвоїти її собі. Як можна захистити свою національну ідентичність від таких спроб?
12. Дослідіть, як поняття «деспотія» та «агресивна політика щодо сусідів» можуть бути застосовані до сучасних реалій у міжнародних відносинах з Росією. Наведіть конкретні приклади, висловіть й обґрунтуйте свою точку зору. Чи можна провести паралелі між минулим і сучасним? Обговоріть у класі.

§ 27 Османська імперія: утворення, піднесення, культура

Які імперії існували в епоху Середньовіччя?

1. Коли та як виникла Османська імперія?

Проаналізуйте текст п. 1 параграфа, ілюстрації та історичне джерело. Установіть, що допомогло туркам-сельджукам отримати контроль над великими територіями і створити Сельджуцький султанат.

Наприкінці XI ст. значні території Арабського халіфату та Візантії опинилися під владою *турків-сельджуків* — тюркських кочових племен із Середньої Азії, які сповідували іслам. Маючи величезне військо з легкої кінноти, у 1071 р. вони розгромили армію візантійського імператора. За кілька років турки-сельджуки підкорили Малу Азію.

На завойованих територіях вони створили свою державу — *Сельджуцький султанат*. На чолі держави стояв *султан*, який проголосив себе «володарем усесвіту». Сельджуки проводили войовничу політику — воювали з візантійцями, арабами, персами, з державами хрестоносців та ін. Наприкінці XII ст. сельджуки успішно розширили свої території до Середземноморського узбережжя. У володінні Візантії залишилися тільки прибережні території. Проте постійні війни та міжусобиці підірвали міць султанату, який із часом розпався на окремі дрібні князівства.

Султан — титул правителя в ісламських державах.

Наприкінці XIII ст. на землях колишнього Сельджуцького султанату виникла нова держава. Її засновником був вождь **Осман I**, який об'єднав під своєю владою кілька племен. Він був сміливим і талановитим полководцем, який об'єднав тюркські племена та розширив межі своїх володінь. У 1299 р. Осман I заснував династію **Османів**. Держава стала називатися **Османською**, а її мешканці називали себе турками-османами або просто османами.

Осман I.
Мініатюра.
XV ст.

Турецьке військо.
Середньовічний
малюнок

Меч Османа I

За текстом п. 1 параграфа визначте особливості османського війська. Порівняйте його із середньовічним військом лицарів.

Османські султани постійно воювали та розширювали територію своєї держави. Успіх у збройних сутичках їм забезпечувала легка кіннота, яка була дуже швидкою і маневровою. Також османи почали використовувати артилерію. Крім того, було створено регулярне військо **яничарів** (з турецьк. «нове військо»). Воїнів-яничарів набирали переважно з полонених християнських хлопчиків, яких з дитинства виховували відданими воїнами ісламу. З яничарів складалася особиста гвардія турецьких султанів. Вони були озброєні списами, кривими шаблями (ятаганами) та кинджалами.

¹ Племена огузів, з яких походив Осман II, потрапили до Малої Азії з Туркестану, рятуючись від навали монголів.

2. Якими були завоювання османів у Європі та Азії протягом XIV ст.?

Уявіть, ніби ви — журналісти-хроністи, які мають написати статтю про завоювання османів у Європі та Азії протягом XIV ст. За інформацією з тексту опишіть хронологію основних подій. Яким буде заголовок вашої статті?

За правління Османа I (1299–1324) та його сина Орхана I (1326–1362) османський бейлик охоплював величезні території Малої Азії та навіть частину європейського узбережжя. Скориставшись міжусобицями у Візантії та роздробленістю сусідніх християнських країн, упродовж XIV ст. османи зуміли захопити друге за значенням і розмірами місто Візантії — Салоніки, а також підкорити Балкани.

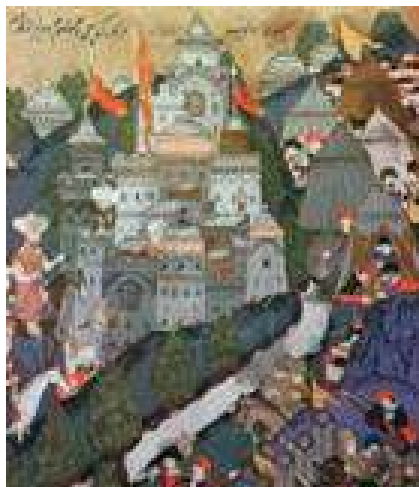
Вирішальна битва на Балканах між сербсько-боснійськими лицарями і численним османським військом відбулася в 1389 р. на Косовому полі. Сербі й боснійці героїчно та самовіддано боронили свої землі, однак перемогу здобуло османське військо. У цій запеклій битві загинули і сербський король, і турецький султан.

Новим турецьким султаном став **Баязид I Блискавичний** (1389–1402). Прізвисько *Блискавичний* він отримав за швидкість дій під час битв і захоплення великих територій. Султан підкорив Македонію, Болгарію, частину Сербії та Албанії. Балканські народи потрапили в залежність від османів майже на 500 років.

А. Стефанович.
Битва на
Косовому полі.
XIX ст.

Феодална розробленість і між-усобні війни в європейських країнах завадили організувати гідний опір османському війську. Чи не єдиною потужною спробою дати відсіч завойовникам був хрестовий похід, оголошений Папою Римським у 1396 р. Вирішальна битва сталася біля болгарського міста Нікопол, де османи вщент розбили об'єднану 60-тисячну армію хрестоносців, угорців, болгар і валахів.

Битва під Нікополем.
Мініатюра. XV ст.

Як завойовницькі походи Тимура вплинули на османську державу?

У 1399 р. військо під командуванням Баязида взяло в облогу Константинополь. Та захопити місто османам завадила навала війська еміра Тимура (Тамерлана), під владою якого опинилася майже вся Азія. Баязид мусив зняти облогу з Константинополя та вирушити назустріч ворогові. У 1402 р. біля м. Анкари відбулася вирішальна битва. Османська армія була вщент розгромлена. Тимур захопив Баязида та його сина в полон, розорив володіння османів і повернувся з награбованими багатствами до Середньої Азії.

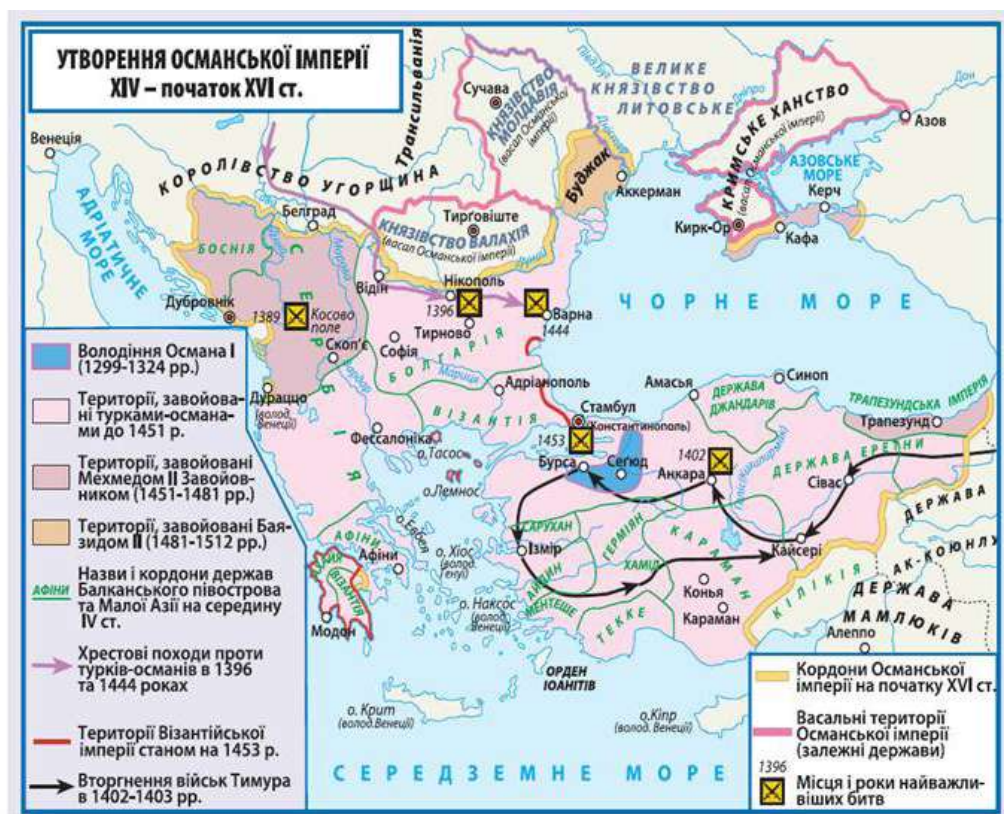
Після смерті Баязида в країні розпочалася боротьба за владу, унаслідок якої трон посів **Мехмед I** (1413–1421). Йому та його наступникові Мураду II вдалося відвоювати майже всі втрачені османами території: Македонію, Грецію, Албанію та Сербію.

3. Як Константинополь став Стамбулом?

Уявіть, ніби ви — сценаристи або реконструктори історичних подій. У групі чи самотійно підготуйте сценарій короткометражного фільму «Падіння Константинополя» або медійну реконструкцію «Штурм Константинополя турками» (на вибір). Результати дослідження презентуйте в класі.

У 1451 р. османський трон посів **Мехмед II** (1451–1481), якого прозвали *Завойовником*. Він був освіченою людиною — знав п'ять іноземних мов, захоплювався математикою та астрономією, вивчав праці грецьких філософів, добре

знав західноєвропейську культуру. Водночас він був владолубним, жорстоким і дуже підступним правителем.

Насамперед Мехмед Завойовник зміцнив кордони держави. Проте основною його метою було підкорення Константинополя.

У середині XV ст. в цьому колись величезному місті проживало до 60 тис. жителів. Незважаючи на статус імперії, територія Візантії обмежувалася м. Константинополем і прилеглими землями, військо було нечисленним.

Мехмед II розумів, що для взяття міста необхідно спорудити облогові механізми, а також блокувати його з моря величезним флотом. Для контролю над протокою Босфор турецький султан спорудив на європейському березі укріплену фортецю.

Мехмед II.
Середньовічний
малюнок

Облога столиці Візантії тривала майже два місяці — з 5 квітня по 29 травня 1453 р. Сили були нерівні: 100-тисячному війську османів протистояло вдсятеро менше захисників. Після захоплення Константинополя османи розграбували місто, а 60 тис. мирних жителів продали в рабство. За наказом Мехмеда II собор Святої Софії перетворили на найбільшу для того часу мечеть.

Облога Константинополя.
Середньовічна мініатюра

Ж.-Ж. Бенжамен-Констан.
Урочистий в'їзд турецького
султана Мехмеда II у підко-
рений Константинополь.
Кінець XIX ст.

Після взяття Мехмедом II Константинополя місто дістало нову назву — *Стамбул* (турецьк. Істамбул). Воно стало столицею держави, що ознаменувало початок *золотої доби Османської імперії*.

Оскільки імператор Візантії помер під час захоплення міста османами, то султан вважав себе його наступником і взяв титул «цезар Риму». Цей титул зберігався за турецькими султанами аж до закінчення Першої світової війни.

4. Як Мехмеду II вдалося перетворити Османську імперію на наймогутнішу державу тогочасного світу?

Яким, на вашу думку, питанням у зовнішній і внутрішній політиці мав приділити увагу Мехмед II, щоб зміцнити свою державу

та сприяти її розквіту? Порівняйте ваші висновки з текстом п. 4 параграфа.

Мехмед II не обмежився завоюванням Константинополя. У наступні роки свого правління він повністю підкорив Балкани й Малу Азію, заволодів генуезькими колоніями в Криму. У 1478 р. Кримське ханство визнало васальну залежність від Османської імперії.

Отже, унаслідок завоювань Османська імперія перетворилася на одну з наймогутніших тогочасних держав, яка контролювала торгові шляхи, що сполучали Європу з Азією.

Своїми перемогами османи завдячували кільком чинникам. Насамперед це потужне військо султана, якому не могли успішно протистояти розрізнені й ослаблені міжусобицями європейські країни. Крім того, османські дипломати укладали вигідні для імперії договори з іншими державами.

Правителі Османської імперії проводили політику «батога та пряника». Тих, хто чинив спротив, безжально знищували, продавали в рабство (як це трапилося з більшістю населення Константинополя) або обкладали великими податками. Території, населення яких добровільно визнавало владу султана, не піддавалися грабункам, а населенню встановлювали помірні податки й повинності.

На чолі імперії стояв султан, який був наділений необмеженою владою.

Другим після султана в Османській імперії був *великий візир* — світський заступник султана. Великому візиру підпорядковувалися прості візири (міністри), місцеві правителі, воєначальники та судді. Саме у великого візира зберігалася печатка імперії. До його обов'язків належав також контроль якості роботи ремісників і цін на ринках.

При султанові діяла вища рада — *диван*, яка виконувала дорадчі функції. До дивану входили візир

Церемонія сходження
Мехмеда II на трон.
Малюнок із рукопису
«Хунер-наме». XVI ст.

Османські сипахи.
Середньовічний
малюнок

і його помічники, міністри палацу, вищі вое-начальники й намісники певних областей.

Османська імперія була поділена на провінції, а ті — на округи. Їхніх правителів призначав особисто султан. Вони очолювали водночас територіальне ополчення сипахів (воїнів-кінотників) і місцеві гарнізони яничарів, а також відповідали за збирання місцевих податків. Уся земля в імперії була державною. Чиновники й сипахи отримували земельні наділи тільки в користування на період їхньої служби.

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/2Qx1Mco> з матеріалом про культуру Османської імперії епохи Середньовіччя. Визначте особливості культури Османської імперії. Опишіть оздоблення Зеленої мечеті та палацу Топкапи. Висловіть ваше враження від цих пам'яток.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Коли й де виникла Османська імперія?
2. Якого року Константинополь став Стамбулом?
3. Які держави підкорили турки-османи під час завоювань XIV–XV ст.?
4. Як називалося військо султанської гвардії?

Розуміємо

5. Визначте сильні сторони війська турків-османів. Чим воно відрізнялося від європейського лицарства?
6. Що сприяло успіхам османського війська на Балканах?
7. Як поводитися турки-османи на завойованих землях?

Уміємо

8. Позначте на контурній карті різними кольорами території, завойовані османами в різні періоди, а також місця найважливіших битв.
9. Порівняйте державний устрій Візантії та Османської імперії. Що між ними спільного, а що — відмінного?

10. Уявіть, ніби ви — історичні журналісти. Підготуйте уявне інтерв'ю з учасником штурму/оборони Константинополя.
11. Проаналізуйте наведені факти. Про що вони свідчать?
«Під час розкопок у Києві археологи виявили срібні монети сельджуків, датовані початком XIII ст. Вони були знайдені разом з уламками кольорового скляного посуду із Сирії».
Висловте припущення, як подібні речі потрапляли на територію України. Побудуйте уявний маршрут. Аргументуйте відповідь.

Висловлюємо власну думку

12. Як ви вважаєте, чому османи так наполегливо прагнули завоювати Константинополь?
13. Висловте своє ставлення до Мехмеда II та його діяльності.

Зв'язок із сучасністю

14. Поміркуйте, чому регулярна наймана армія виявилася ефективнішою, ніж лицарство. Яку роль відіграє армія в сучасних державах? Чому крім обов'язкової військової служби є контрактні військові?

Мініпроєкт «Софійські собори: коли, чому та хто їх споруджував»

- Уявіть, ніби ви — історичні детективи. Ви досліджуватимете історію спорудження, мистецьку цінність, особливості архітектури й оздоблення Софійських соборів, розташованих у різних містах світу.
- Ви можете ознайомитися з ними на сайті інтернет-підтримки підручника за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/45zPTql>.

РОЗДІЛ 6

ЦИВІЛІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ (оглядово)

§ 28 Китай та Японія в середні віки

1. Як розвивався Китай після падіння династії Хань?

- Уявіть, ніби ви — журналісти, які мають написати статтю про особливості правління різних династій у середньовічному Китаї. За текстом п. 1 параграфа, картою та ілюстраціями опишіть основні події і досягнення за часів правління кожної династії. Який заголовок ви оберете для своєї статті?

Із 6-го класу ви пам'ятаєте, що в II ст. численні повстання призвели до краху в 220 р. Ханьської імперії. Лише наприкінці VI ст. полководець Ян Цзянь силою зброї об'єднав увесь Китай і заснував нову династію *Суй* (581–618). У цей період було відновлено й розширено іригаційну систему, укріплено і добудовано Великий китайський мур, споруджено Великий канал завдовжки 1000 км, що з'єднував річки Янцзи та

Великий китайський мур.
Сторожова вежа. VII–XVII ст.
Сучасна світлина

Хуанхе. Водночас невдалі війни з Кореєю виснажили державу, що викликало невдоволення в країні, і в 618 р. внаслідок змови було вбито останнього імператора династії Суй.

У 618 р. до влади в Китаї прийшла нова династія *Тан* (618–907), яка правила країною майже 300 років. У результаті завойовницьких воєн імперато-

ри цієї династії значно розширили територію країни й установили контроль над Великим шовковим шляхом. Позитивні зрушення відбулися і в господарському житті країни: розширилися площі вирощування рису та чаю, із цукрової тростини навчилися виготовляти цукор, процвітало виробництво порцеляни, шовку, паперу, скла.

Проте збільшення площі зрошуваних рисових полів призвело до зменшення пасовищ і, як наслідок, поголів'я худоби. Тому китайці зазвичай перевозили вантажі на човнах річками й каналами або переносили на собі. Зрідка для цього використовували корів. Коней для війська та чиновників купували у північних кочовиків.

У період правління династії Тан імператорський трон 40 років займала жінка **У Цзетянь** (665–705), яка одноосібно правила Китаєм упродовж стількох років. Вона навіть оголосила про створення нової династії — Чжоу, проте ця династія перервалася після її смерті. Її син став правителем від династії Тан.

- Уявіть, ніби ви — історичні детективи. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте розповідь або мультимедійну презентацію про імператрицю У Цзетянь. Ознайомте з нею однокласників та однокласниць.

Імператриця
У Цзетянь.
Середньовічний
малюнок

Кадр із кіно-
фільму
«Імператриця
Китаю», при-
свяченого
правлінню
У Цзетянь
(реж. Ко Сан
Мен, Китай,
2014 р.)

У 907 р. внаслідок палацового перевороту було вбито останнього імператора династії Тан. Держава розпалася на численні дрібні володіння.

Нове об'єднання країни відбулося в 960 р. під владою династії *Сун* (960–1279). Однак уже на початку XII ст. північ Китаю захопили кочові племена чжурчженів, які утворили державу *Цзінь*, що означало «Золота» (1115–1234). Китайський імператор мусив переїхати на південь країни, де виникла держава *Південна Сун* (1117–1279).

Імператор Хубілай.
Середньовічний
малюнок

У XIII ст. на жителів Китаю чекало чергове випробування — монгольська навала. Підкоривши до 1279 р. Китай, монголи започаткували тут свою династію — *Юань*, засновником якої став хан Хубілай (онук Чингісхана). Усі керівні посади в державі обіймали представники монгольської знаті. Невдоволені політикою національного гноблення китайці повстали. У 1368 р. вони захопили м. Пекін і змусили останнього імператора династії Юань із залишками війська тікати в Монголію. Китаєм почала правити чергова династія *Мін*, що означає «Блискуха» (1368–1644).

Правителі династії Мін особливу увагу приділяли розширенню зрошувальної системи, перебудові китайських міст, розвитку різноманітних ремесел. Унаслідок завоювницьких воєн територія Китаю розширилася до Тибету й Індокитаю. За наказом імператора китайський флот неодноразово вирушав у далекі плавання до Індії, Індонезії, Індокитаю, Аравії та Східної Африки.

Проаналізуйте карту (с. 194). Визначте, як змінювалася територія середньовічного Китаю під час правління різних династій. У період правління якої династії територія Китаю була найбільшою? Які народи та держави були сусідами Китаю?

2. Яким був суспільний устрій Китаю в середні віки?

За текстом п. 2 параграфа та ілюстраціями визначте особливості суспільного устрою Китаю в середні віки. Як, на вашу думку, запровадження системи іспитів для майбутніх чиновників позначилося на керуванні країною?

В епоху Середньовіччя Китай був однією з найбільших країн світу. В XI–XIII ст. його населення становило майже 100 млн осіб, тобто більше, ніж у всій тогочасній Європі. Китайські міста були багатолюдними, у деяких із них проживало понад мільйон осіб. Проте більшість населення країни — це селяни-хлібороби.

Верховним правителем Китаю був імператор, якого ще з давніх часів обожнювали й називали «Сином неба». Він мав необмежену владу, яка передавалась у спадок.

Нижче імператора за статусом перебували сановники (як правило, родичі та наближені до імператора особи). Вони обіймали найвищі урядові посади. Нижче сановників були численні чиновники, яких поділяли на дев'ять рангів.

Чиновниками призначали незалежно від походження тільки тих, хто мав відповідну освіту і склав іспит. Траплялося, що на одне місце чиновника було понад сто претендентів. Для отримання вищого рангу чиновник мав скласти черговий іспит. Така система допомагала залучати до керування державою освічених і вмотивованих людей. Проте шанси селянина обійняти високу посаду були невеликими, адже для підготовки до іспитів кандидат на посаду повинен мав присвятити кілька років тільки навчанню, наймаючи для цього репетиторів.

Усіх чиновників контролювали спеціальні інспектори. Про порушення вони доповідали безпосередньо імператору.

Населення імперії поділяли на «добрих» і «підлих» людей. До «добрих» належали всі, хто платив державі податки — селяни, ремісники, торговці. Тих, хто їх не платив, тобто залежних робітників, слуг, рабів, — зараховували до «підлих» людей, які майже не мали прав.

3. Що відомо про релігійне життя та культуру середньовічного Китаю?

За текстом п. 3 параграфа й ілюстраціями визначте особливості релігійного життя та розвитку культури Китаю.

В епоху Середньовіччя в Китаї не було єдиної релігії. З давніх-давен на його території були поширені конфуціанство, буддизм і даосизм. З їхнім виникненням та основними засадами ви ознайомилися в 6-му класі.

Храм Конфуція в м. Цюйфу. V ст. до н. е.

На основі *конфуціанства* сформувалися мораль, освіта й державний устрій Китаю. Згідно із цим ученням, кожний вихований китаєць мав дотримуватися давніх народних традицій та усталених норм поведінки.

Буддизм потрапив до Китаю з Індії, але Будду тут вважали не тільки вчителем, а й богом.

Найбільше прихильників буддизму було серед знаті.

Також поширеною релігією був *даосизм*, який увібрав у себе багато давніх вірувань та обрядів китайців. Особливо популярним він був серед простолюдинів, адже проголошував рівність усіх людей, засуджував багатство й свавілля знаті.

У середньовічному Китаї процвітали наука та культура. Держава сприяла збільшенню кількості початкових і вищих шкіл, оскільки потребувала освічених чиновників.

У VIII ст. в Китаї було засновано Генеральну академію наук (Палату вчених), а в X ст. — імператорську Академію мистецтв. Багато уваги приділяли розвиткові математики, астрономії, природознавства та медицини. Китайці зробили низку важливих для людства відкриттів (виготовлення паперу й порцеляни, компас, порох, сейсмограф).

Китайці винайшли простий спосіб книгодрукування — на спеціальних дощечках вони вирізали ієрогліфи, змащували їх фарбою, а потім робили відбиток на папері. У VIII ст. в Китаї почали видавати урядову газету «Столичний вісник». У країні засновували великі бібліотеки, видавали багатотомні енциклопедії, наукові та художні твори.

Китайські художники малювали картини тушшю або фарбами на шовку чи паперових сувоях. Зазвичай зображували краєвиди, історичні події, сцени палацового чи міського побуту. Часто картини прикрашали ієрогліфічними написами.

*Невідомий художник.
Гірський пейзаж. V ст.*

Для китайської архітектури характерні дахи із загнутими догори краями. З поширенням буддизму китайські архітектори почали будувати пагоди — буддійські храми у формі високих багатопверхових веж.

Для середньовічного Китаю було характерне геометричне планування міст. Китайці вірили, що правильно сплановані міста сприяють гармонії в суспільстві та державі. Тому при будівництві міст вони використовували принципи *фен-шуй* — учення про гармонію між людиною і Всесвітом. Згідно із цими принципами, кожне місто мало прямокутну форму й орієнтуватлося за сторонами світу. Вулиці і квартали мали бути рівномірними й симетричними. Це допомагало людині легко орієнтуватися в незнайомому місті і швидко знайти храм, ринок або адміністративну будівлю.

4. У чому полягали особливості розвитку Японії в середні віки?

Японія — острівна країна на Далекому Сході, розташована на схід від Китаю та Кореї на чотирьох великих і майже чотирьох тисячах дрібних островів. Японці були вправними мореплавцями, рибалками, не нехтували й морським розбоєм (піратством).

І хоча теплий клімат був сприятливий для розвитку землеробства, займатися ним було нелегко. Більшу частину території займають гори, серед яких багато вулканів. Тому жителі Японії використовували кожний клаптик землі для вирощування основного харчового продукту — рису, а також різноманітних овочів, сої, пшениці.

У Японії часто траплялися землетруси, виверження вулканів, налітали тайфуни. Усе це сформувало в японців такі риси характеру, як мужність, терпіння та працьовитість.

Визначте, чим влада імператора в Японії відрізнялася від імператорської влади в Китаї. Що між ними було спільного?

Самурайський бій.
Середньовічний малюнок

На думку вчених, перша держава на Японських островах виникла на межі III–IV ст. на землях племені Ямато. До VII ст. її правителі підпорядкували собі інші племена на островах Кюсю та Хонсю. Аби зрівнятися з китайськими імператорами, вони використовували титул *тенно* («небесний монарх»).

З VIII ст. реальна влада імператорів почала слабшати і поступово перейшла до знат-

них родів. Імператори втратили майже всі земельні володіння, а отже, і доходи з них. Невдовзі власниками великих земельних наділів, які відтепер передавали у спадок, стали представники впливових родів. Вони також утримували військові за- гони.

Визначте, яку роль у суспільстві середньовічної Японії відігравали самураї.

Воїнів, які служили знатним господарям, називали *самураями* («слуга», «воїн»). Поступово в самураїв сформувався свій кодекс честі — *бусідо*, що означає «шлях воїна». Найбільше вони цінували мужність, вірність і силу духу. Згодом самураї перетворилися на особливу військову верству японського суспільства.

У середині XII ст. самураями почали називати тільки прославлених військових і полководців знатного роду. Між різними самурайськими угрупованнями час від часу спалахували війни за владу. Зрештою перемогу в міжусобиці здобув самурайський рід *Мінамото*. У 1192 р. його глава оголосив себе *сьогуном*. Відтоді країною керували

Сьогун — найвища військова посада в середньовічній Японії. Голова самурайського уряду.

сьогуни. Вони позбавили імператорів реальної влади, однак правили від їхнього імені, адже для японців особа імператора була священною. Тому сьогуни заявляли, ніби виконують його волю.

У другій половині XIII ст. Японію двічі намагалися захопити монголи, які зібрали величезні армію і флот. Проте фортуна була на стороні японців: флотилія монголів була значною мірою знищена потужними штормами (тайфунами). Ці тайфуни називали *камікадзе*, тобто «божественний вітер».

Японська жінка.
Середньовічний
малюнок

Цікавий факт! У роки Другої світової війни *камікадзе* називали воїнів-смертників (пілотів і моряків). Нині слово «камікадзе» використовують у назві безпілотних літальних апаратів з бойовою частиною — «дронів-камікадзе», які мають доставити заряд у певну точку і вибухнути.

5. У чому полягали особливості релігійного життя та культури середньовічної Японії?

За текстом п. 5 параграфа та ілюстраціями з'ясуйте, як синтоїзм і буддизм позначилися на духовній культурі, звичаях та моралі жителів Японії.

Споконвіку японською релігією був *синтоїзм* («шлях божеств»). Синтоїсти шанували *камі* — духів предків, божественні сили природи, давніх героїв тощо. Тому японці не намагалися змінювати природу, а жили в злагоді з нею. Навіть будинки споруджували в гармонії з довкіллям, а храми й палаці оточували садами, відтворюючи природне середовище.

Буддизм потрапив до Японії в VI ст. з Китаю. Першими його прибічниками були представники придворної знаті. У різних частинах країни почали з'являтися буддійські монастирі. Для Японії, як і для Китаю, характерне

Велика статуя
Будди Аміда.
м. Камакура. 1252 р.

Храм феніксів (храм Хоодо)
в монастирі Бьодо. XII ст.

Жителі Японії запозичили в китайців особливості архітектури, писемність (ієрогліфи), рецепти виготовлення порцеляни та шовку. Проте в Японії все це набуло особливих, самобутніх ознак.

В епоху Середньовіччя сформувався традиційний японський театр: під час вистав використовували музику, спів і танці, актори грали в масках.

Буддизм вплинув і на середньовічну японську архітектуру. Зокрема, виникли нові типи будівель — храми, монастирі, пагоди, палади. Оригінальним видом мистецтва стали японські сади: сад для прогулянок, сад каменів, чайний сад, сад-картина тощо. Основний принцип їхнього створення — природна гармонія та відчуття спокою й умиротворення.

Цікавий факт! До наших днів збереглися дерев'яні храми Японії VII–VIII с. Як же вдалося зберегти їх у первісному вигляді? Коли дерев'яна частина храму зазнавала пошкоджень, японці відразу робили її точну копію і замінювали нею пошкоджену.

З VIII ст. розпочався розквіт японської скульптури: з бронзи й дерева створено численні статуї Будди і буддійських божеств.

Японське образотворче мистецтво розвивалося під впливом як народних традицій, так і китайського стилю. Художники малювали на папері та шовку яскравими фарбами пейзажі, придворні сцени, сцени битв. У VI ст. в Японії поширилося мистецтво створення композицій із гілок дерев і квітів — *ікебана*.

Розвиваємо хронологічну компетентність

- На стрічці часу позначте роки правління китайських династій періоду Середньовіччя. Визначте, які події відбувалися та хто правив у європейських державах, коли в Китаї панувала династія Тан.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Які династії правили середньовічним Китаєм?
2. Як називали багатоярусні храми в Китаї та Японії?

Розуміємо

3. Поясніть значення понять «самурай», «синтоїзм», «сьогуни».
4. У чому виявлялася своєрідність релігійного життя Китаю та Японії?
5. Якими були особливості розвитку культури Китаю та Японії в середні віки?
6. Як природні умови Японії вплинули на її історію, культуру та характер жителів?

Уміємо

7. Порівняйте державний устрій і суспільство Китаю та Японії. Що між ними спільного, а що — відмінного?
8. Використовуючи додаткові джерела, підготуйте розповідь про правила поведінки та кодекс честі (бусідо) самураїв. Що в них було спільного із середньовічними лицарями, а що — відмінного?
9. Проаналізуйте наведені факти. Про що вони свідчать?
«Під час розкопок у Чернігові археологи знайшли залишки князівського палацу поч. XIII ст. Серед знахідок були уламки посудини із зеленої китайської порцеляни — так званого «селадону». Також археологи знаходять китайські бронзові люстерка у золотоординських похованнях».
Висловіть припущення, як подібні речі потрапляли на територію України. Побудуйте уявний маршрут.

Висловлюємо власну думку

10. Оцініть внесок середньовічних Китаю та Японії у світову культуру спадщину.
11. Які особливості китайського/японського середньовічного суспільства вплинули на сучасний розвиток цих країн?

Зв'язок із сучасністю

12. Якими винаходами середньовічних китайців користується людство в наш час?
13. Порівняйте роль чиновників у середньовічному Китаї та в сучасній Україні. Чи може бути корисним у наш час досвід добору китайських чиновників. Обґрунтуйте свою думку.

Мініпроекти (на вибір)

«Особливості державного устрою Китаю в середні віки»

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/46fbC8e> із завданнями до мініпроєкту, зокрема порівняйте

державний устрій середньовічного Китаю та іншої країни Сходу чи Європи цього періоду (*на вибір*).

- Презентуйте мініпроект у класі.

«Китайська армія в середні віки: особливості озброєння та тактики»

- Ознайомтеся за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/48KyfTw> із завданнями до мініпроекту.
- Порівняйте китайську армію з арміями інших середньовічних держав — Франції, Англії, Візантії, Русі, Індії, Японії (*на вибір*).
- Презентуйте мініпроект у класі.

«Особливості японського художнього мистецтва»

- Ознайомитися з особливостями японської архітектури, живопису, скульптури, театром кабукі, із традиційними мистецькими техніками, а також із завданнями до мініпроекту ви зможете за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3Q6gc31>.
- Презентуйте мініпроект у класі.

§ 29 Індія в епоху Середньовіччя

1. Які основні віхи в історії середньовічної Індії?

Уявіть, ніби ви — хроністи. За текстом п. 1 параграфа стисло опишіть в хронологічній послідовності основні події історії середньовічної Індії.

У V–VII ст. на території сучасної Індії існувало майже 70 держав, які постійно ворогували між собою. В Індію неодноразово вторгалися війська Арабського халіфату, а з XI ст. турки-мусульмани.

У XII ст. мусульмани підкорили північні області Індії і заснували там свої невеликі держави. На початку XIII ст. воєначальник однієї з таких держав — Кутбад-Дін Айбек — проголосив себе султаном й обрав столицею місто Делі. Так у 1206 р. було утворено *Делійський султанат*.

Невдовзі султани поширили свою владу на північні та центральні території. Наприкінці XIII ст. їм вдалося під-

Делійський султанат — перша велика мусульманська держава на території Індії, яка існувала в XIII–XVI ст. зі столицею в м. Делі. Офіційною мовою султанату була перська мова.

корити Південну Індію. До початку XIV ст. правителі султанату захопили майже весь півострів Індостан. У Делійському султанаті було проголошено державною релігією *іслам*, тому керівні посади мали право обіймати тільки мусульмани.

Через завойовницьку політику правителів султанату зросли витрати на утримання боєздатного війська. Збільшення податків спричинило невдоволення та повстання місцевого населення. Наприкінці XIV ст. внаслідок міжусобних воєн і постійних палацових переворотів Делійський султанат почав занепадати. Ситуацією скористалися монголи. Їхнє 120-тисячне військо, очолюване Тимуром (Тамерланом), напало на землі Північної Індії і розграбувало Делі, убивши майже 100 тис. полонених.

Після того, як монгольське військо повернулося в Середню Азію, міжусобні війни в Індії спалахнули з новою силою. Знесилений внутрішніми чварами Делійський султанат не міг протистояти новим завойовникам. У 1526 р. на його територію вторглося військо *моголів* на чолі з Бабуром (онуком Тимура), який на руїнах Делійського султанату заснував *Імперію Великих Моголів*.

Султан на відпочинку.
Мініатюра. Початок
XVI ст.

Сцена битви.
Мініатюра. XVI ст.

2. У чому полягали особливості суспільного устрою середньовічної Індії?

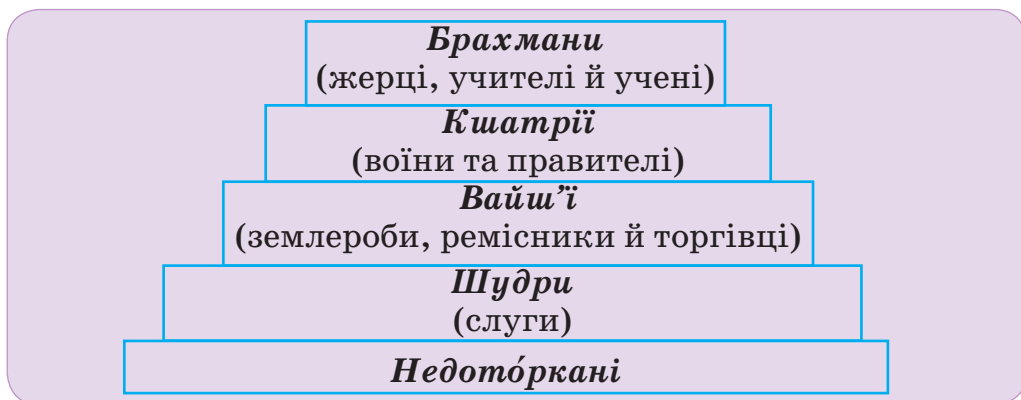
Ще з давніх часів населення Індії поділяли на чотири *варни*: *брахмани* (жерці, учителі та вчені); *кшатрії* (воїни, пра-

Мого́ли — нащадки монгольських і тюркських завойовників.
Вáрна — відокремлена група людей, положення якої в суспільстві визначене звичаями та релігійними законами. Для варн характерне жорстке обмеження стосунків із представниками інших варн.

вители); *вайш'ї* (землероби, ремісники і торгівці); *шудри* (слуги). Були ще *недотóркані*, які не належали до жодної варни. Їх зневажали й забороняли жити в селищах і містах. Їхнім обов'язком було прибирання нечистот.

Соціальна структура середньовічної Індії

Індійці вірили, що це бог Брахма поділив людей на варни, визначив їхні заняття, права та обов'язки. Перейти з однієї варни до іншої було неможливо.

Поділ суспільства на варни зумовлений вірою в те, що життєвий шлях людини залежить від її вчинків у попередньому житті. Релігія давала представникам нижчих варн надію: якщо коритися своїй долі й старанно виконувати свої обов'язки, то після смерті можна народитися воїном, царем або й брахманом.

Із часом усередині варн утворилися дрібніші групи — *касти*. Каста об'єднувала людей однієї професії. Кожна каста посідала певне місце в суспільстві й чітко вирізняла себе з-поміж інших каст.

Каст, на відміну від варн, була величезна кількість — до кількох тисяч. Кожна каста мала власні керівні органи, професійні правила роботи, зовнішні ознаки належності (звичай колір та оздоблення одягу). Касти визначали норми

Каста — спадкова замкнена група людей, пов'язаних між собою спільним походженням, професією та правовим статусом. Касти утворювали сувору ієрархію. Шлюби між представниками різних каст було заборонено.

спілкування, звичаї та традиції тощо. Було чітко визначено ритуали й обряди, у яких члени каст могли брати участь.

3. Якими були вірування середньовічних індійців?

За текстом п. 3 параграфа та ілюстраціями визначте особливості релігійного життя в середньовічній Індії.

В епоху Середньовіччя найпоширенішою релігією в Індії був **індуїзм**. Донині майже 80 % населення Індії є прихильниками цієї релігії. В індуїзмі вшановують понад 3 тис. богів, а також духів родів і сімей. Трьома найшанованішими богами є Брахма, Вішну та Шива.

Індуїзм освячував поділ суспільства на варни та касты. Прибічники індуїзму вірили, що душі померлих не потрапляють у потойбічний світ, а відразу після смерті народжуються в іншому тілі. У якому саме тілі відродиться душа, залежить від карми, тобто від кількості добрих і поганих справ, які людина здійснила в попередньому житті. Якщо вона не дотримувалася традицій і норм поведінки касты/варни, до якої належить, то після смерті її душа може відродитися у нижчій касті/варні або й у тварині, рослині тощо, а після спокутування своєї провини знову повернутися до людей. Якщо людина виконувала всі настанови й жила праведно, то її душа може відродитися у вищій касті/варні або й божестві.

Другою релігією Індії був **буддизм**. Буддисти вважають, що будь-чие життя сповнене страждань, спричинених бажаннями, жаданням влади, багатства, слави. Якщо людина хоче звільнитися від страждань, вона має вести праведне життя: не красти; говорити тільки правду; цуратися заздрощів, лестощів, пліток тощо.

Від V ст. буддизм в Індії почав занепадати, бо заперечував кастовий устрій. Більшість місцевого населення повернулася до традиційних індуїстських вірувань.

Індуїзм («вічна релігія», «вічний шлях») — традиційна індійська релігія, у якій сповідують віру в багатьох богів і відродження душі після смерті в новому тілі (реінкарнацію) залежно від учинків протягом життя (закон карми).

Із приходом до Індії мусульман у країні поширився *іслам*, насамперед на півночі країни. У Делійському султанаті іслам став державною релігією.

Крім згаданих релігій, в Індії існували ще сотні місцевих культів.

4. Як розвивалася культура в середньовічній Індії?

За текстом п. 4 параграфа з'ясуйте, якими були основні досягнення в науці середньовічної Індії.

Культура середньовічної Індії була дуже різноманітною і багатою. Високого розвитку досягла наука, зокрема математика. Цифри, якими ми користуємося і називаємо арабськими, насправді винайшли давні індійці, а потім уже їх запозичили араби. Саме в Індії почали вживати знак на позначення нуля. Число 10 і кратне десяти давні індійці вважали священним; від нього походить десяткова система числення. Нині індійською лічбою користується майже весь світ.

Певні досягнення були також в астрономії. У V–VI ст. в Індії вже знали, що Земля має форму кулі та обертається навколо своєї осі, відкрили закон земного тяжіння.

З поширенням буддизму з'являються печерні храми й монастирі, прикрашені розписами, рельєфами та різьбленням по каменю. Визначною архітектурною пам'яткою II–VII ст. є *Аджанта* — комплекс із 29 буддійських храмів і монастирів, вирубаних у скелі поблизу індійського селища Аджанта. Храміві приміщення оздоблені фресками, у яких у яскравих образах відображено тогочасне життя Індії.

Внутрішній зал храмового приміщення зі статуєю Будди, що сидить.
Аджанта. II ст.

У IX–X ст. більшість буддійських храмів стали індуїстськими або спільними для обох релігій. Найвідомішими з-поміж них є печерний храмовий комплекс Еллора (VII–XI ст.), комплекси храмів Паттадакал (VIII ст.) та Кхаджурахо (IX–XI ст.).

Після утворення Делійського султанату й поширення ісламу архітектура та мистецтво зазна-

Загальний вигляд та оздоблення в печерах Еллора. VII–XI ст.

ли змін, оскільки мусульманам заборонено зображати людей і тварин. Чимало шедеврів храмового будівництва та палацових комплексів було зруйновано.

Шедевром мусульманської архітектури вважають 73-метровий мінарет Кутб-Мінар (XIII ст.). Поряд із ним розміщений мавзолей, у якому поховано одного із султанів. Обидві споруди є взірцями тогочасного стилю — прості лінії, складний орнамент і каліграфічні написи, що вкривають усю поверхню. Такі будівлі донині вражають своєю величчю та міцністю.

У Віджаянагарі (нині руїни міста оточують селище Гампі) було зведено храмові комплекси, які включено до списку світової спадщини ЮНЕСКО.

Кутб-Мінар, мавзолей і мечеть. XIII–XIV ст.

Музичні колони Віджаянагару. XIV ст.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо

1. Де був розташований Делійський султанат?
2. Які релігії були панівними в середньовічній Індії?
3. Унаслідок яких завойовницьких походів розпався Делійський султанат?

Розуміємо

4. Поясніть значення понять «каста» та «індуїзм».
5. У чому полягали особливості релігійного життя в середньовічній Індії?

Уміємо

6. Охарактеризуйте особливості середньовічної індійської культури.
7. Підготуйте уявну екскурсію середньовічними культурними пам'ятками Індії. Використовуйте діалоги, емоції, особливості пам'яток та середовища.

Висловлюємо власну думку

8. Чи вважаєте ви справедливим поділ суспільства на варни та касты? Аргументуйте свою відповідь.

Зв'язок із сучасністю

9. Якими науковими досягненнями середньовічної Індії користується людство донині?
10. Яку роль відігравала релігія в середні віки, а яку — у сучасному суспільстві?

Узагальнення за розділом 5 «Виникнення та розвиток держав Центральної і Східної Європи в XI–XV ст.» та розділом 6 «Цивілізації середньовічного Сходу»

Варіанти завдань (на вибір)

1. Створіть/підготуйте короткі новини-повідомлення для радіопередачі на історичну тематику на одну з тем.
  - «Підпорядкування Московського князівства Монгольській імперії (Золотій Орді)».
  - «Грюнвальдська битва».
  - «Культура Османської імперії».
  - «Досягнення культури Китаю, Індії та Японії».Обговоріть у класі свої записи.
2. Створіть кластери, чайнворди, «хмари» слів або кросворд, які розкривають значення понять «гуситські війни»,

«боярська республіка», «турки-османи», «Піднебесна імперія», «каста», «індуїзм», «султанат».

3. Уявіть, ніби ви — учасники однієї з історичних подій (гуситські війни, битва під Оршею, Грюнвальдська битва, завоювання монголів тощо). Підготуйте кілька пригодницьких ситуацій про цю подію та вашу участь у ній. Використовуйте діалоги, емоції, деталі одягу, озброєння та середовище. Презентуйте результати вашої роботи у формі «Щоденника учасника/учасниці історичної події».

4. Поясніть, що таке *східна деспотія* та які її ознаки. Наведіть приклади, як Іван III установлював деспотію в Московському князівстві.

5. Укладіть уявну сторінку в соціальній мережі одного з історичних діячів епохи: Ольгерд Гедимінович, Казимир III, Стефан I, Ян Гус, Ян Жижка, Мехмед II (*на вибір*).

6. Проведіть дискусії на одну з поданих тем: «Як географічне положення Польщі впливало на її розвиток»; «Як напис “Любіть один одного, бажайте всім правди” на пам’ятнику Яну Гусу в м. Празі (Чехія) розкриває філософію його життя»; «Які наслідки для різних країн Європи мали завоювання турків-османів»; «Кого нині називають “яничарами”»; «Як географічне положення кожної з країн середньовічного Сходу впливало на її розвиток»; «Які особливості китайського/індійського/японського середньовічного суспільства вплинули на сучасний розвиток цих країн»; «Які знання про середньовічний Китай допоможуть досягнути його сьогодення»; «Хто такі *самураї* і який їхній вплив на японське суспільство».

7. Внесіть відомості з розділу до синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в добу Середньовіччя». Виокремте спільні й відмінні історичні події/явища, які відбувалися в суспільствах Західної Європи та на сучасних українських землях. Після завершення укладання таблиці обговоріть зі своїми однокласниками й однокласницями взаємозв’язок між подіями та явищами на території сучасної України та за її межами в цей період.

8. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділів 5 «Виникнення та розвиток держав Центральної та Східної Європи XI–XV ст.» і 6 «Цивілізації середньовічного Сходу» за допомогою онлайн-тесту.

Пройти самооціювання ви можете за допомогою QR-коду або покликання <http://bit.ly/3F5mLg7>.

Інтегроване узагальнення за курсом

«СПАДЩИНА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА ТА УКРАЇНИ»

Студенти на лекції.
Середньовічна мініатюра

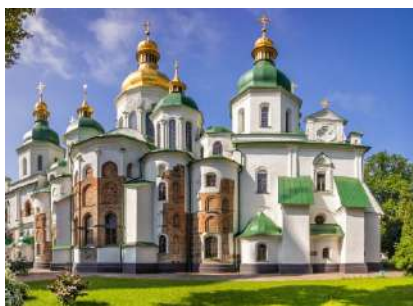
Епоха Середньовіччя відіграла надзвичайно важливу роль у розвитку людства. Вона тривала понад тисячу років — від V ст. (падіння Західної Римської імперії) до кінця XV ст. (Великі географічні відкриття).

У цей період відбулися події, які кардинально змінили світ і життя людей: Велике переселення народів, походи вікінгів, виникнення та розпад імперій, заснування і розквіт міст, хрестові походи, Реконкіста, інквізиція, монгольські завоювання, численні війни й повстання, винайдення книгодрукування тощо.

Саме в середні віки виникла більшість європейських держав, що існують донині.

У цю епоху розвиваються освіта і наука: відкриваються університети, з'являються бібліотеки, школи різних профілів. До наших днів дійшло чимало видатних творів мистецтва, літератури, живопису й скульптури, які вражають своєю унікальністю.

Надзвичайно важливу роль у середні віки відігравали релігія та церква. У Європі панівною релігією стало християнство, у якому в 1054 р. стався розкол на католицизм та православ'я.

Софійський собор. м. Київ
(Україна). XI ст.
Сучасне фото

У середні віки виник іслам, який із часом перетворився на світову релігію. На Сході були поширені індуїзм, буддизм, синтоїзм, даосизм і конфуціанство.

Історія України є складовою всесвітньої історії, насамперед європейської. Через унікальне географічне положення історія українських земель ніколи не розвивалася ізольовано.

Русь в X–XIII ст. займала значну частину Східної Європи. Прийняття християнства в 988 р. сприяло її інтеграції в європейську цивілізацію. Монгольська навала уповільнила, але не перервала державотворчі процеси на цих землях.

Новим політичним центром Русі стала Волинсько-Галицька держава, яка продовжила державницькі й культурні традиції Русі. Входження цих земель до Великого князівства Литовського та Польщі зміцнило їхні культурні й економічні зв'язки з європейськими народами. Вагомим чинником розвитку Східної Європи в XV ст. стало Кримське ханство. Отже, протягом усього Середньовіччя руські землі були невід'ємною складовою загальноєвропейської цивілізації.

Держави й народи світу в епоху Середньовіччя мали різну історичну долю. Між сусідніми народами була налагоджена торгівля, укладалися різноманітні угоди. Однак відносини між народами не завжди були мирними — траплялися криваві збройні конфлікти та війни, унаслідок яких гинуло багато людей, зазнавали руйнувань міста й села, знищувалися історичні пам'ятки.

Одним з уроків історії епохи Середньовіччя є те, що основним інструментом розпалювання воєн є ненависть, нетерпимість до інших народів, їхніх звичаїв і вірувань, а також нестримне прагнення до збагачення. Історія вчить нас, що у відносинах між народами важливо не втрачати взаємоповагу, а будь-які суперечності й конфлікти потрібно розв'язувати шляхом перемовин.

Безперечно, на сторінках підручника висвітлено тільки невелику частину тогочасних подій.

Пропонуємо вам пригадати отримані в процесі вивчення курсу знання, перевірити набуті вміння та навички.

Орієнтовні запитання та завдання (на вибір)

Епоха Середньовіччя тривала понад тисячу років, протягом яких різні народи накопичували власний історичний досвід.

1. Назвіть хронологічні межі історії середніх віків.

Штурм Константинополя.
Французька мініатюра.
XV ст.

2. Які події історики вважають початком і завершенням історії середніх віків?

3. На які періоди історики поділяють Середньовіччя? Назвіть їхні хронологічні межі. Що характеризує кожний із цих періодів?

4. Висловіть судження про події епохи Середньовіччя, які, на ваш погляд, справили на історію Європи, зокрема й Русі, величезний вплив. Обґрунтуйте свою думку.

Історія Русі в епоху Середньовіччя є складовою все-світньої історії. У цей період на території сучасної України існували різні держави, зокрема Русь, Волинсько-Галицька держава, Кримське ханство.

5. У чому виявляються особливості епохи Середньовіччя на теренах сучасної України? Порівняйте з історією країн Західної Європи.

6. Підготуйте історичне есе на тему «Значення середньовічних держав на території сучасної України для подальшого розвитку українського суспільства/культури».

7. Підготуйте презентацію/уявну екскурсію (на вибір).

- «Київ і Київська земля XII–XIII ст.».
- «Чернігівське і Переяславське князівства XII–XIII ст.».
- «Волинсько-Галицьке князівство — “Держава Романовичів” XIII–XIV ст.».

8. Яку роль відігравали Русь та Волинсько-Галицька держава в історичних процесах у середньовічній Європі?

Історія людства — це історія різних народів і держав. У багатьох європейських державах виникли представницькі органи влади.

9. Пригадайте, які держави виникли в епоху Середньовіччя. Покажіть їх на карті або позначте їхні території на контурній карті. Які із цих держав існують донині? Як змінилася їхня територія?

10. Назвіть представницькі органи влади, які виникли в європейських державах у добу Середньовіччя. Якою була їхня роль у суспільстві?

11. Об'єднайтеся в малі групи. Кожна група обирає одну із середньовічних держав. Визначте, яку роль відіграла ця держава в історії Європи чи Азії. Аргументуйте свою відповідь.

Історичні діячі в епоху Середньовіччя відіграли важливу роль у формуванні політичних, релігійних, культурних і наукових аспектів суспільства. Деякі правителі зміцнювали свої держави або здійснювали великі завоювання, наприклад Карл Великий, Юстиніан або Володимир Великий.

12. Складіть хронологічну таблицю років діяльності найвидатніших середньовічних діячів за регіонами/державами.

13. Об'єднайтеся в малі групи. Кожна група готує невелику презентацію чи розповідь про одного з видатних діячів/діячок Середньовіччя. Опишіть його/її життєвий шлях, досягнення, вплив на історію та культуру своєї країни.

Учені, філософи, теологи й митці розвивали науку та мистецтво, наприклад Тома Аквінський, Данте Аліґ'єрі, Кирило й Мефодій. Ян Гус і Жанна д'Арк.

14. Створіть кросворд або ребус на тему «Середньовічні діячі/діячки». Придумайте загадки або запитання про їхнє життя та діяльність.

15. Створіть історичний комікс про життя та діяльність певного історичного діяча/діячки Середньовіччя (*на вибір*).

Міста в середні віки були важливими центрами торгівлі, культури, ремесел, освіти й політики. Обов'язковими елементами, завдяки яким населений пункт вважали містом, були оборонні стіни, цитаделі, кафедральний собор, ринкова площа.

16. Назвіть найбільші міста Середньовіччя в Європі та Азії. Покажіть їх на карті або позначте на контурній карті.

17. Порівняйте роль та особливості забудови середньовічних міст у Західній Європі, Русі та Волинсько-Галицькій державі.

В епоху Середньовіччя внаслідок численних воєн виникали й гинули могутні держави.

18. Які війни Середньовіччя ви пам'ятаєте? Розкажіть про їхні наслідки.

19. Які держави виникали, а які зникали внаслідок цих воєн? Покажіть їхні території на карті.

20. Яку роль відіграли війни в історії народів Середньовіччя?

21. Що ви назвали б «уроками» Середньовіччя?

Релігія та духівництво в епоху Середньовіччя відігравали важливу роль у житті суспільства загалом та кожної людини зокрема.

22. Чи згодні ви з твердженням, що, прийшовши на зміну язичництву, християнство стало для Європи об'єднавчою силою? Аргументуйте свою відповідь.

23. Як релігія впливала на життя середньовічної людини?

24. Коли і як відбувся поділ християнства на православ'я і католицизм? Які це мало наслідки?

25. Де й коли виник іслам? Які його основні положення?

26. Які релігії та вірування були поширені в Китаї, Японії та Індії? Що між ними було спільного, а що — відмінного?

Культурна спадщина Середньовіччя стала основою для подальшого розвитку світової культури. Високого рівня розвитку набули освіта й наука. Людство донині користується багатьма технічними винаходами Середньовіччя.

27. Назвіть та охарактеризуйте відомі вам наукові відкриття, технічні винаходи й досягнення людства в епоху Середньовіччя. Які з них людство використовує донині?

28. Обговоріть у класі розвиток освіти в епоху Середньовіччя в різних країнах.

29. Висловіть судження щодо ролі та значення культурної спадщини Середньовіччя для сьогодення.

30. Охарактеризуйте внесок Русі в загальноєвропейську культурну спадщину.

31. Що можна вважати спадщиною Середньовіччя в історії Європи та світу?

ЗМІСТ

Від авторів	3

Вступ

§ 1. Перетин епох: спадщина стародавніх цивілізацій і початок Середньовіччя	4
§ 2. Велике переселення народів та його наслідки для європейської історії	9

Розділ 1. Становлення перших держав Середньовіччя

§ 3. Держава франків у V–VIII ст. Перші середньовічні держави	14
§ 4. Велич та занепад імперії Карла Великого	20
§ 5. Візантійська імперія в IV–VIII ст.	27
§ 6. Візантійська імперія в IX–XV ст. Культура Візантії	31
§ 7. Виникнення ісламу. Арабський халіфат	38
Узагальнення за розділом 1	46

Розділ 2. Формування європейського середньовічного суспільства

§ 8. Зв'язок людини та природи в епоху Середньовіччя. Рух населення	47
§ 9. Середньовічне європейське суспільство та християнська церква	54
§ 10. Три стани середньовічного суспільства (Практичне заняття)	59
§ 11. Європейське середньовічне місто	65
§ 12. Комунальний рух, цехи та гільдії	69
Узагальнення за розділом 2	75

Розділ 3. Європейські держави в X–XV ст.

Доба вікінгів. Хрестові походи

§ 13. Походи та завоювання вікінгів	77
§ 14. Хрестові походи та духовно-лицарські ордени	84
§ 15. Франція в XI–XV ст. Столітня війна	92
§ 16. Англія в XI–XV ст.	101
§ 17. Священна Римська імперія. Італійські торговельні міста-республіки	108
§ 18. Реконкіста й утворення Королівства Іспанія	116
Узагальнення за розділом 3	124

Розділ 4. Матеріальне і духовне життя європейського Середньовіччя

§ 19. Католицька церква в XI–XV ст.	125
§ 20. Освіта і наука в епоху Середньовіччя	131
§ 21. Раннє Відродження. Гуманізм	138
§ 22. Архітектура і мистецтво в епоху Середньовіччя (Практичне заняття)	142
Узагальнення за розділом 4	149

Розділ 5. Виникнення та розвиток держав Центральної і Східної Європи в XI–XV ст.

§ 23. Чехія та Угорщина в середні віки	151
§ 24. Велике князівство Литовське та Польське королівство в X–XV ст.	158
§ 25. «Пан Великий Новгород». Монгольське панування	165
§ 26. Московське князівство в епоху Середньовіччя	173
§ 27. Османська імперія: утворення, піднесення, культура	182

Розділ 6. Цивілізації середньовічного Сходу (оглядово)

§ 28. Китай та Японія в середні віки	191
§ 29. Індія в епоху Середньовіччя	201
Узагальнення за розділом 5 та розділом 6	207
Інтегроване узагальнення за курсом «Спадщина Середньовіччя в історії людства та України»	209

Навчальне видання

Мороз Петро Володимирович,

Мороз Ірина Володимирівна

Всесвітня історія

Підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти електронне видання

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

У підручнику з навчальною метою використано ілюстративні матеріали,
що перебувають у вільному доступі в мережі «Інтернет».

Формат 70×100/16

Редактор *Т. Мусієнко*
Художній редактор *О. Андрущенко*
Комп'ютерна верстка *Л. Ткаченко*
Коректор *І. Барвінок*

Обсяг вид. 15,61 авт. арк.

Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 8614 від 09.04.2026 р.
Адреса видавництва: 01030, м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, буд. 10
<https://undip.org.ua>